

FÆLLESANLÆG TIL LETTELSE AF HJEMMETS ARBEJDE

BETÆNKNING

AFGIVET AF BOLIGMINISTERIETS UDVALG
VEDRØRENDE KOLLEKTIVE
ANLÆG

BIND 1

BETÆNKNING NR. 57

1954

INDHOLDSFORTEGNELSE

	Side
<i>Udvalgets opgave og sammensætning</i>	5
<i>Kapitel 1. Oversigt over betænkningens indhold</i>	7
Principielle synspunkter	7
Oversigt	11
<i>Kapitel 2. Samfundets industrialisering</i>	20
<i>Kapitel 3. Familiens stilling under industrialiseringen</i>	26
<i>Kapitel 4. Den gifte kvindes stilling under industrialiseringen</i>	29
<i>Kapitel 5. Maden</i>	37
Salg af tilberedte levnedsmidler i detailhandelen	38
Køb af mad i middagsrestauranter, kantiner o. lign	41
Køkkenets indretning	43
<i>Kapitel 6. Indkøbs problemer m.v.</i>	51
Køkkenets og husholdningsindretning	53
Butiksnettets indretning	54
Butikkernes indretning	58
Andre foranstaltninger	63
<i>Kapitel 7. Husholdningskøleskabe</i>	65
Isskabes og køleskabes udbredelse	69
Køleskabes størrelse og placering	70
Teknisk beskrivelse af husholdningskøleskabene	73
Udgifterne ved brugen af husholdningskøleskabene	74
<i>Kapitel 8. Fællesfryserier</i>	78
Fællesfryseriernes udvikling	78
Frysningens betydning for husholdningen	79
<i>Kapitel 9. Beklædning og hvidevarer</i>	81
Tøjets opbevaring	81
Reparation og omsyning af tøj	83
<i>Kapitel 10. Vask</i>	88
Vaskeformerne og vaskebehovet	89
Småvask	91
Industriel vask	93
Hjemmevask	94
Særlige vaskebehov	99
Vaskemetodernes økonomi	101
Sammenfatning og forslag	105
<i>Kapitel 11. Fjernvarme</i>	110
Sammenligning af forskellige former for boligopvarmning	110
Fjernvarmens udvikling og tekniske forhold	113
Juridiske og økonomiske problemer	117

	Side
Bemærkninger til udvalgets lovforslag	121
Forskellige særlige problemer.	126
<i>Kapitel 12. Husassistentproblemerne</i>	129
Husmoderafløsningen.	131
<i>Kapitel 13. Børneinstitutioner og legepladser</i>	133
Principielle betragtninger.	134
Behovsanalyse.	137
Nye institutionsområder.	139
Nye retningslinier.	143
Institutionernes placering og udformning	145
Institutionernes økonomi.	149
<i>Kapitel 14. Fritidslokaler</i>	152
Fritidslivets nuværende fællesanlæg	152
Fremtidens fritidsanlæg — nye former.	157
Behovet for fritidslokaler.	160
En udviklingsplan for hver kommune.	165
<i>Kapitel 15. Fællesanlæg i et ældre boligområde</i>	167
Områdets nuværende fællesanlæg	167
Uddrag af en plan for flere fællesanlæg	170
<i>Kapitel 16. Fællesanlæg i et nyere boligområde</i>	175
Befolkningen og bebyggelsen.	175
Institutioner og forretninger i kvarteret	176
Arbejdsforhold.	176
De selverhvervende kvinders særlige forhold	177
Børneinstitutioner.	177
Husførelsen.	179
Særlige problemer for den selverhvervende husmoder i kvarteret	179
Eventuelle forbedringer.	181
<i>Kapitel 17. Fællesanlæg i en landkommune</i>	182
Befolkningen og erhvervsforhold m. v.	182
De nuværende fællesanlæg for husførelsen og fritiden.	183
Den fremtidige udvikling i byen.	186
<i>Kapitel 18. Kollektive bebyggelser</i>	191
Danske kollektivhuse i drift	192
Principielle synspunkter vedrørende kollektivhuses indretning og drift	196
Konklusion	201
<i>Billedfortegnelse</i>	203

Bilag til betænkningen findes i et særligt bind.

Udvalgets opgave og sammensætning.

Ved skrivelse af 6. oktober 1948 nedsatte boligministeriet efter forslag af Danske Kvinders Nationalråd og efter samråd med daværende minister Fanny Jensen udvalget vedrørende kollektive anlæg. Opgaven blev i kommissoriet stillet således:

„De gifte kvinders stigende deltagelse i erhvervslivet har i de senere år gjort spørgsmålet om lettelsen af husmoderens arbejdsbyrde meget påtrængende. Særligt brændende er problemet for det stadig store antal udearbejdende mødre, der har den dobbelte arbejdsbyrde dels at skulle udfylde en plads i erhvervslivet, dels at skulle passe hjem og børn.

Spørgsmålet om en hensigtsmæssig løsning af dette problem har hidtil ikke været underkastet en mere sammenfattende undersøgelse, men det ligger nær at antage, at man vil kunne gennemføre en væsentlig lettelse i det huslige arbejde og dermed også bedre mulighed for at imødekomme ønsker om erhvervsmæssigt arbejde uden for hjemmet ved, at hjemmene får adgang til kollektive anordninger i højere grad, end det nu er tilfældet. Dette betyder ikke, at der skal bygges egentlige kollektivhuse, men derimod, at der i forbindelse med de eksisterende boliger og naturligvis i forbindelse med byggeriet af nye boliger i størst muligt omfang indrettes kollektive anlæg.”

Videre hed det i kommissoriet:

„Udvalgets undersøgelse bør i første række rette sig imod spørgsmålet om behovet og mulighederne for en kvartervis udbygning af kollektiv service såvel i eksisterende bebyggelser som i nye bykvarterer, og det må i denne forbindelse søges belyst, hvilke af de foreliggende muligheder med hensyn til kollektive anlæg, der skønnes bedst egnede i økonomisk, social og konstruktiv henseende, såvel i den nuværende valutamæssige og finansielle situation som på længere sigt.”

Departementschef A. Skalts var udvalgets formand, indtil departementschef, nuværende stiftamtmand H. G. Lorentzen efter arbejdsministeriets sammenlægning med boligministeriet den 15. december 1949 overtog dette hverv i en kort periode. Siden har afdelingschef V. Nørby været udvalgets formand.

Boligministeriet anmodede nedennævnte organisationer og styrelser om at udpege repræsentanter til udvalget, som derved fik følgende sammensætning:

Ministeriet for byggeri og boligvæsen	Departementschef A. Skalts, i tiden indtil 15. december 1949.
	Afdelingschef Viggo Nørby.
Arbejdsministeriet	Kontorchef H. Borreschmidt.
Socialministeriet	Direktør Alice Bruun.
Danske Kvinders Nationalråd	Mag. scient. Grethe Forchhammer.
Statens Husholdningsråd	Folketingsmedlem Viola Nørløv og fru Marie Hansen.

Kvindeligt arbejderforbund	Fru <i>Anna demensen</i> .
Dansk Kvindesamfund	Lektor <i>Else-Merete Ross</i> .
Mødrehjælpen	Direktør <i>Vera Skatts</i> .
Fællesorganisationen af almennyttige danske boligselskaber	Forretningsfører <i>Aage Christensen</i> .
Bygge-Societetet	Prokurist <i>Erna Svensson</i> .
Akademisk Arkitektforening	Arkitekt m. a. a. <i>M. K. Michaelsen</i> .
Dansk Ingeniørforening	Direktør, civilingeniør <i>A. Bronø</i> senere afløst af Civilingeniør <i>P. E. Malmstrøm</i> .
Københavns kommune	Rådmand, landsretssagfører <i>Edel Saunte</i> .
Købstadforeningen	Borgmester /. <i>V. Werner</i> senere afløst af Borgmester <i>Sigurd Schytz</i> .

På udvalgets første møde den 4. februar 1949 nedsattes en række underudvalg. Der er holdt ialt 57 møder.

Som udvalgets sekretær har indtil 15. oktober 1949 fungeret fuldmægtig Eva Siesby, fra denne dato til 1. november 1952 civilingeniør Bent Waagensen, og derefter byplaningeniør Erik Kaufmann Rasmussen.

Udvalget har modtaget velvillig bistand af en række sagkyndige (se bilag 19). Enkelte af de sagkyndige har udarbejdet redegørelser som grundlag for udvalgets forhandlinger. Nogle af disse redegørelser findes ligeledes som bilag til betænkningen. Udvalget har endvidere anmodet Statens Husholdningsråd om at foretage dels en undersøgelse af vasketid og vaskepris ved forskellige vaskemetoder, dels en undersøgelse af færdiglavet mad. Den sidste undersøgelse, som dog ikke er optaget som bilag, er hovedsagelig finansieret gennem et beløb på kr. 3.500 som udvalget modtog fra udstillingen „Kvinde og Hjem"s fond.

Udvalget ønsker at takke alle der har ydet råd og bistand ved arbejdet.

Endelig skal det nævnes, at Socialdepartementet i Sverige i efteråret 1948 nedsatte et udvalg, Bostadskollektiva kommittén, med omtrent samme formål som Udvalget vedrørende kollektive anlæg. Arbejdet i de to udvalg er forløbet parallelt, og man har opretholdt en snæver kontakt.

Nærværende betænkning er tiltrådt endeligt og enstemmigt af udvalgets plenum den 22. april 1954.

H. Borreschmidt.	Alice Bruun.	Anna demensen.	Aage Christensen.
Grethe Forchhammer..	Marie Hansen.	P. E. Malmstrøm.	M. K. Michaelsen.
Viggo Nørby, formand.	Viola Nørløv.	Else-Merete Ross.	Edel Saunte.
	Sigurd Schytz.	Vera Skalts.	Erna Svensson.

Erik Kaufmann Rasmussen.

Kapitel 1.

Oversigt over betænkningens indhold.

I. Principielle synspunkter.

De gifte kvinders stigende deltagelse i erhvervslivet er en kendsgerning — og en kendsgerning, der med de senere års høje beskæftigelsesgrad er blevet så fremtrædende, at den nødvendigvis må tages i betragtning ved udformningen af de ydre rammer for vort samfund og i den vurdering, man må anlægge overfor de forskellige sider af det liv, der skal leves indenfor disse rammer.

Det er en udvikling, hvis forudsætning har været, at megen kvindelig arbejdskraft er blevet frigjort ved industriens overtagelse af mange opgaver, der tidligere blev varetaget i hjemmene. Den skyldes naturligvis i første række et ønske om gennem, erhvervelse af lønindtægter at tilføre familien større kontante midler for at opretholde eller forbedre familiens levestandard, men er også udtryk for en trang til at opnå større selvstændighed end før, at udnytte en uddannelse, man har fået i de unge år, og at pleje interesser, udløst gennem den ligestilling i økonomisk, social og politisk henseende, som kvinden har opnået i løbet af de sidste generationer.

Men uanset de bevæggrunde, der har ført den gifte kvinde ud i det erhvervmæssige arbejde, og uanset om man udfra forskellig livsindstilling og forskellige idealer synes om denne udvikling eller ej, der er ingen vej tilbage. De gifte kvinders beskæftigelsesmuligheder vil naturligvis svinge med konjunkturerne, og udsvingene vil antagelig være stærkere end for mændene — efter de hidtidige erfaringer har de gifte kvinder i nogen grad måttet affinde sig med at være arbejdskraftreserven, stødpuden, der dæmpede konjunktursvingningerne på arbejdsmarkedet — men efter alt at dømme vil tendensen dog gå i retning af en forøget inddragelse af den gifte kvinde i erhvervmæssigt arbejde.

Det må straks fremhæves, at de problemer, som de gifte kvinders stigende deltagelse i erhvervslivet har skabt, ikke løses blot ved bygningsmæssige foranstaltninger af kollektiv karakter. Problemerne må tværtimod angribes på bredest mulig front.

Der kræves en psykologisk omstilling såvel hos kvinden som hos hendes omgivelser, mand, børn, arbejdsplads og samfund. Der må ske en omvurdering med hensyn til de muligheder, der knytter sig til den gifte kvindes indpasning i arbejdsmarkedet — en indpasning, der muliggør en vekselvirkning mellem arbejdspladsen og livsrytmen i hjemmet. En dybtgående undersøgelse af mulighederne for en aflastning af den gifte kvinde i de vanskelige år, hvor børnene er små, gennem moderskabsydelse, deltidsbeskæftigelse, opskoling og lign. ved senere genindtræden i erhvervslivet o. s. v., er derfor en nødvendig forudsætning for at nå til en løsning af disse spørgsmål.

Men også overfor arbejdet i hjemmet må der ske en omvurdering. Udvalget kan her gøre de ord til sine, hvormed statens husholdningsråd indleder en lille pjece: „Hjælp til selvhjælp for den udearbejdende husmoder“. Det hedder heri, at hun må „tilstræbe en

ny indstilling til det huslige arbejde, vænne sig til at skubbe det uvæsentlige til side og kun fastholde det væsentlige, bekæmpe gamle vaner og forældede arbejdsmetoder, have mod til at ordne alt på sin egen måde og se væk fra, hvad der er „skik og brug“; men først og fremmest skal hun ikke arbejde *alene* i hjemmet. Hun arbejder ude for hjemmets skyld, så mand og børn må forstå — eller på venlig vis bringes til at forstå — at i en sådan husholdning må alle samarbejde. Efter tid og evne må familiemedlemmerne i fællesskab i god sportsånd og med frisk humør udføre alle hjemmets arbejder“, og pjecen slutter med ordene: „Intet eller ingen kan dog hjælpe hende eller hjemmet, hvis arbejdet ikke bliver et familieanliggende, som tilrettelægges systematisk og rationelt, og hvor hvert medlem af familien føler både sit ansvar og sin glæde ved samarbejdet.“

Endnu et par forbehold inden man går over til de „kollektive“ synspunkter.

En god og rigelig varetilgang betyder i sig selv en meget væsentlig aflastning for den udearbejdende husmoder. Der kan være grund til at fremhæve det her, fordi dette udvalg netop blev nedsat på et tidspunkt, da krigstidens mangelsituation endnu ikke var overvundet, og hvor de problemer, som navnlig de udearbejdende husmødre stod i, var særlig fremtrædende. Den forbedrede tilgang af varer og fremkomsten af helt nye varearter har indenfor madlavning, tøjreparationer, vask og mange andre områder skabt lettelse, som samtidig har overflødiggjort eller i al fald mindsket behovet for mere kollektivt prægede løsninger. Det er derfor vigtigt, at varer, der har betydning for en lettelse af husmoderens arbejde — hvad enten det drejer sig om maskiner, redskaber eller varer til forbrug — og som måske målt med en „gammeldags“ målestok kunne tage sig ud som luksus, får mulighed for at komme frem på markedet til billigst mulige priser, og navnlig undgå at blive belagt med afgifter til det offentlige ud fra nævnte „luxus-synspunkt.“

Der kan i denne forbindelse peges på, at *en forbedring af de enkelte lejlighedsers standard* såvel med hensyn til planløsning som med hensyn til teknisk udrustning *er af væsentlig betydning for en aflastning af arbejdsbyrden* i hjemmene. Udvalget ønsker at tage bestemt afstand fra de røster, der har taget til orde for, at billiggørelse af byggeriet skal ske ved en forringelse af lejlighedernes tekniske standard. Dels er billiggørelsen særdeles tvivlsom, jævnfør bilag 4 b, og dels vil byrden ved en sådan forringelse helt falde på husmoderen, og med særlig vægt på den udearbejdende. En forringet boligstandard vil blot betyde, at samfundet ad andre veje må træffe foranstaltninger til at afbøde de skader og dække de behov, som utidssvarende boliger fremkalder.

Diskussionen om en rationalisering af det huslige arbejde har — og med rette — hidtil lagt hovedvægten på de udearbejdende husmødres problemer. Men hvorfor forbise den hjemmearbejdende husmoder i denne forbindelse; også hun har i høj grad et krav på lettelse i sin arbejdsbyrde.

I løbet af de seneste decenier og ikke mindst efter den sidste krig er der på de fleste af erhvervslivets arbejdspladser sket en gennemgribende mekanisering og rationalisering, som har betydet både en øget produktivitet og en aflastning i den legemlige arbejdsbyrde. Det ville være rimeligt, om man nu, da de tekniske forudsætninger er tilstede, også benytter lejligheden til at gennemføre en teknisk rationalisering på arbejdspladsen for det største „kvindelige erhverv“, husmodergerningen.

Navnlig ønsker man at fremhæve, at der *for landhusmødrene foreligger et særlig stort behov*. Det overvejende flertal af disse husmødre må kaldes om ikke udearbejdende så i al fald medarbejdende i erhvervet. Dertil kommer, at endnu mangler en meget stor del af vore landbrug de tekniske indretninger i boligerne, som i byerne snart i mange år har hørt til de elementære tekniske goder, rindende vand, gas og centralvarme og tilfreds-

stillende bade- og vaskeforhold. Man kan næppe se bort fra, at den stærke bortvandring fra landdistrikterne af den kvindelige arbejdskraft har sin væsentligste årsag i disse forhold. Netop med henblik på at hjælpe de husmødre, hvis muligheder for at få kvindelig medhjælp er blevet væsentlig mindre i de senere år, foreligger der på landet et stort behov for investering i boligmodernisering og anskaffelse af husholdningstekniske hjælpemidler.

Udvalget er altså af den opfattelse, at man må akceptere den skete udvikling, som den er og drage konsekvensen heraf uden nogen etisk vurdering af spørgsmålet, om den gifte kvindes plads er i eller udenfor hjemmet — eller eventuelt begge steder, og udfra den side af problemerne, der er henlagt under udvalgets arbejdsområde, vil man sammenfatte udviklingens konsekvenser derhen, at *det huslige arbejde må rationaliseres*.

På sådanne bestræbelser må det være muligt ganske lidenskabsløst og uden ideologisk stillingtagen at anlægge den rent praktiske betragtningsmåde, at man i *det omfang, det er hensigtsmæssigt, bør gennemføre en rationalisering af den daglige livsførelse og hjemmets praktiske gøremål*, som industrielle, kollektive og lignende tekniske løsninger er udtryk for. En stor del af den arbejdsbyrde, der påhviler en husmoder, består netop af en række arbejder, som — usentimentalt set — kan udføres bedre, billigere og hurtigere ved industriel hjælp.

Det kan ikke være et livsmål, som er en kamp værd, at familien skal sove i individuelt vaskede lagner eller spise individuelt tillavede pølser — navnlig ikke, hvis det skal ske på bekostning af en udearbejdende husmoders kræfter og helbred.

Kun på et punkt — og et meget væsentligt punkt — nemlig *børnenes pasning og opdragelse*, må man fastslå, at det synes at være overordentlig vanskeligt at finde en løsning, der både imødekommer den skete ændring i samfunds- og familiestrukturen og samtidig imødekommer de økonomiske, hygiejniske og psykologiske faktorer, der knytter sig til børnenes opfostring og trivsel. Gode børneinstitutioner supplerer ganske vist et hjem på heldig måde, idet de byder muligheder for leg, samvær med andre børn og en pædagogisk indsigt, som hjemmet ikke altid har; men de kan aldrig erstatte et hjem, og det var derfor ønskeligt, om børnene kun var henvist til at tilbringe en kortere tid af dagen i en institution.

En rationalisering af det huslige arbejde ved udbygning af industrielle og andre fællesanlæg vil betyde en lettelse i de udearbejdende gifte kvinders arbejde, og den vil utvivlsomt også bevirke, at en større del af de gifte kvinder søger ud i erhvervslivet, og dermed vil problemerne omkring børnene blive yderligere forstærket.

Paradoksalt nok vil en lettelse på de mere praktisk tekniske områder derfor forøge problemerne på de andre områder. Man må dog ikke deraf slutte, at man ved at gøre det sværere at søge erhvervsarbejde udenfor hjemmet, også løser børneproblemet. Når allerede i dag et stort antal husmødre med børn af nød og trang eller af lyst og tilbøjelighed under de ugunstigst mulige omstændigheder søger arbejde udenfor hjemmet, foreligger der her et problem, der kræver sin løsning. Men man må gøre sig klart, at „*institutionsløsningen*” af den udearbejdende husmoders børneproblemer *ikke er den eneste og heller ikke den bedste løsning*. Problemet må, som indledningsvis fremhævet, ses i sammenhæng med andre foranstaltninger til støtte for familien — øgede børnetilskud o. s. v.

Så længe disse foranstaltninger enten ikke er gennemført eller ikke er tilstrækkelige til at klare vanskelighederne, er det nødvendigt, at man sætter ind på, at børneinstitutionerne bliver gjort så hensigtsmæssige som muligt både set udfra et økonomisk og et pædagogisk synspunkt.

Etablering af fællesanlæg af forskellig art er ikke blot en aflastning af og støtte til hjem med udeerhvervende gifte kvinder. Den er også *et led i en socialt forebyggende familie-*

politik. Den vil kunne aflaste husmødrene for en række trivielle og underordnede beskæftigelser, og vil derved kunne give dem mere tid til de væsentlige opgaver i hjemmet, de opgaver, der ikke kan løses af nogen maskine eller noget anlæg: at skabe hyggelige og gode omgivelser for familierne. Udbygning af fællesanlæg i boligkvartererne indgår dermed også som et naturligt led i den boligpolitik, som man iøvrigt følger fra samfundets side.

Endelig kan der være grund til at fremhæve, at foranstaltninger til rationalisering af husarbejdet kan betragtes som et *led i samfundets almindelige bestræbelser for at forøge den samlede produktivitet*. Man nærer fra udvalgets side ingen tvivl om, at der vil ske en produktionsforøgelse, der tåler sammenligning med de resultater, man venter sig af de øvrige rationaliseringsforanstaltninger, der i disse år søges gennemført. Blot bør det tilføjes, at det rimeligvis på grund af det huslige arbejdes naturaløkonomiske karakter vil være vanskeligt at opgøre resultaterne af de af udvalget foreslåede foranstaltninger i penge.

Udvalget har gennemarbejdet en række forslag til rationalisering af det huslige arbejde. Disse forslag gør ikke krav på at være en udtømmende opregning af de muligheder, der foreligger. De er alene ment som eksempler på, hvorledes man på forskellige felter kan gribe sagen an. Endvidere ønsker man at fremhæve, at de resultater, hvortil man er nået, ikke må tages som den endegyldige og eneste rigtige tekniske løsning af problemet. Det har netop under udvalgets arbejde med disse problemer vist sig, at der på dette område i øjeblikket foregår en udvikling, så stærk og så indgribende, at løsninger der det ene år kunne forekomme nyskabende og moderne, det følgende år virker helt forældede.

Ligeledes kan prisændringer på enkelte punkter have forrykket grundlaget for synspunkterne. Betænkningens priser og øvrige tal er i hovedsagen fra 1952—53.

Man ønsker endelig at pege på nogle generelle problemer ved en vurdering af disse forslag — problemer af både økonomisk og teknisk art.

Under de *økonomiske overvejelser* er det vigtigt, at man klargør, hvad det vil sige, at en bestemt arbejdsopgave er rationaliseret. I nogle tilfælde er det let at afgøre. Hvis man f. eks. opnår et bestemt resultat med uforandrede udgifter og en mindre arbejdsindsats, vil man i almindelighed betragte det som en rationalisering. Det samme gælder, hvis man kan opnå et bestemt resultat med mindre udgifter og uforandret arbejdsindsats.

Problemerne opstår først i det øjeblik, da såvel udgifter som arbejdsindsats er underkastet ændringer. Som f. eks. hvis en husmoder opgiver at vaske selv og i stedet lader tøjet vaske på vaskeri mod betaling. I dette tilfælde lettes hendes arbejdsbyrde, men samtidig øges hendes udgifter. Afgørende for, om der foreligger en rationalisering af arbejdet, bliver da den vurdering, man vil anlægge overfor den frigjorte arbejdskraft. Og det afhænger igen af, hvordan husmoderen vil anvende denne. Hvis husmoderen benytter aflastningen til at anvende mere tid til pasning af børnene, foreligger der en rationalisering af arbejdet, hvis denne tid vurderes højere end omkostningerne ved, at tøjet vaskes på vaskeri.

Muligvis beslutter husmoderen sig i stedet til at tage arbejde i erhvervslivet. I så fald kan man lettere opstille en økonomisk beregning over fordelene ved den nævnte rationaliseringsforanstaltning.

Men man må dernæst være opmærksom på, at disse beregninger over værdien af et rationaliseringsforslag kan give forskellige resultater, alt efter den synsvinkel man anlægger — privatøkonomisk eller samfundsøkonomisk.

I enkelte tilfælde kan beskatningen af de udeerhvervende gifte kvinders arbejde f. eks. bevirke, at en bestemt foranstaltning ikke er til fordel for den enkelte familie, selvom der set fra samfundets synspunkt foreligger en væsentlig rationalisering af arbejdet. I bilag

3 a har sekretær Børge Jonassen gennemført en del beregninger til belysning af disse problemer.

I *teknisk henseende* kan man systematisk inddele rationaliseringsmulighederne i tre grupper: Den første gruppe omfatter de rationaliseringsforslag, hvorefter de huslige arbejdsopgaver fuldstændig lægges over på industrielle anlæg udenfor hjemmene og uden bistand af familiens medlemmer. Den anden gruppe omfatter de rationaliseringsmuligheder, der ligger i at overdrage huslige arbejdsopgaver til anlæg eller institutioner, der er fælles f. eks. for et boligkompleks, og hvor anlæggets benyttelse kræver bistand fra familien, og endelig består den tredje rationaliseringsmetode i en bedre teknisk udrustning af de enkelte hjem.

Forsåvidt falder alene foranstaltningerne under gruppe 1 og 2 ind under udvalgets arbejdsområde, men man har i flere tilfælde fundet det praktisk også at inddrage gruppe 3 under udvalgets overvejelser.

II. Oversigt over betænkningens indhold.

Den følgende fremstilling af udvalgets overvejelser falder i nedennævnte afsnit:

A. En oversigt over de vigtigste forudsætninger for den skete udvikling i den gifte kvindes stilling i samfundet. B. En gennemgang af en række praktiske eksempler på, hvorledes man gennem foranstaltninger i forbindelse med boligbyggeriet og byplanlægningen kan bidrage til en rationalisering af det huslige arbejde, og C. En række eksempler på, hvorledes eksisterende bysamfund er blevet eller kan blive forsynet med de fornødne fællesanlæg.

A. Samfundsudviklingen og den gifte kvindes stilling

er nærmere behandlet i kapitlerne 2—4.

Det påvises her, hvorledes *industrialiseringen* og rationaliseringen af erhvervslivet helt *har revolutioneret* tidligere tiders tilstande.

Produktiviteten går enormt i vejret. Industrien overtager en række af de arbejder, der har været den hjemmearbejdende husmoders arbejdsfelt. Nye erhverv opstår. Bybefolkningen vokser i takt med industriens udbygning, medens landbefolkningen stagnerer. Der indtræder *en stærk stigning i levestandarden*.

Den førindustrielle familie var et lille producerende og konsumerende samfund, hvor også børnenes opdragelse og oplæring fandt sted. Nu foregår størstedelen af produktionen udenfor hjemmet på fabrikker og værksteder, og en byfamilies økonomiske stilling bliver i højere grad afhængig af mandens muligheder for at erhverve en pengeindkomst. Hertil kommer, at vort lønningssystem ikke er indrettet på en sådan måde, at mandens indtægter følger hans forsørgerbyrde. I de år, hvor børnene vokser til, kan familien derfor i mange tilfælde komme ud for en særlig belastning.

Samtidig er *familien hiev et mindre*; der fødes færre børn. Man har ikke så megen medhjælp og har ikke slægtninge boende hjemme. Forandringen ses tydeligst i byerne, men overalt i landet er husstandene gennemsnitlig en person mindre end omkring århundredeskiftet.

Denne udvikling skaber forudsætningerne for kvindens stigende deltagelse i erhvervslivet — hun frigøres for mange sysler i hjemmet, og der åbner sig *nye beskæftigelsesmuligheder* udenfor — muligheder, som ved pengeøkonomiens fremtrængen må udnyttes, for at hun og hendes familie kan få del i den rigeligere varetilgang og den forøgede levestandard.

I 1940 er $\frac{1}{3}$ af byerhvervenes arbejdskraft kvinder. Svagest er de repræsenteret indenfor industri og transport, men indenfor handel og administration udgør de næsten halvdelen. $\frac{1}{3}$ af kvinderne i byerhvervene er gift. Ved landbruget er tallet $\frac{3}{4}$, men størstedelen er her medhjælpende hustruer.

Stigningen i de gifte kvinders beskæftigelse udenfor hjemmet har navnlig været stærk i de seneste årtier. Medens der i 1930 var 40 000 gifte kvinder eller ca. 6 pct. ude i erhverv, steg dette tal i 1940 til 92 000 eller 11 pct., og det udgjorde i 1951 228 000 eller 22 p et. Størstedelen af disse kvinder findes i byerne, hvor arbejdsmarkedet er størst og husførelsen som regel mindre omfattende end på landet. I Københavns kommune havde i 1948 mindst 43 pct. af de gifte kvinder udeerhverv.

Udeerhvervet findes oftest blandt kvinder, gift med arbejdere og funktionærer, og sjældnest blandt selvstændige næringsdrivende. Hustruerhverv er ikke hyppigst i familier med den samlede laveste indkomst, men i familier med indkomster i mellemgruppen.

Hustruindkomstens størrelse er som regel ret beskeden. Ifølge skatteopgivelserne ligger $\frac{3}{4}$ af dem under 4 000 kr. om året, oftest udgør hustruens indkomst ca. $\frac{3}{4}$ af familiens samlede indkomst.

Hustruens alder spiller en ikke ubetydelig rolle. På landet, hvor hustruen som oftest hjælper med i mandens erhverv, sker dette hyppigst i alderen 30—60 år, medens hustruens udeerhverv i byerne er hyppigst i alderen 20—35 år, altså desværre netop i den alder, hvor de fleste også har små børn.

En særlig undersøgelse er foretaget over de enligstillede mødre med udeerhverv. Disses antal i hele landet er ikke opgjort, men synes at svare til 10—15 pct. af antallet af selverhvervende hustruer. Deres indkomster, der oftest er husstandens eneste indtægt, er som regel større end de gifte kvinders, men dog små; 60 pct. af bruttoindtægterne var mindre end 4 000 kr., 28 pct. lå mellem 4 000—6 000 kr., og kun 14 pct. oversteg 6 000 kr. om året. Dårligst stillede var de ugifte og separerede mødre, $\frac{2}{3}$ af dem tjente mindre end 4 000 kr.

Børneantallet hos de arbejdende enlige mødre var gennemsnitlig 1,3 til 1,6, medens det for selverhvervende hustruer var 1,7 til 2,0.

Husmoderens erhvervsarbejde kan have gode sider både for hende selv og familien og for samfundet som helhed. Det muliggør en højere levestandard med bedre bolig, ernæring, klæder og uddannelse. Det giver den tryghed, at moderen om fornødent kan være eneforsørger. Det gør, at hun ofte får et større oplevelsesfelt, og at børnene opdrages til større selvstændighed. Endelig går kvindens eventuelle faguddannelse ikke til spilde, men nyttiggøres for samfundet, der i det hele får en forøget produktion.

Men husmoderens erhvervsarbejde kan også have uheldige virkninger. Hun aflastes som oftest kun lidet i det hjemlige arbejde og får da dobbelt arbejdsbyrde til skade både for familielivet, hjemmets pasning og erhvervsarbejdet og for hende selv. Men navnlig må det påny fremhæves, at i relation til de mindre børn vil ulemperne ved heldagsbeskæftigelse udenfor hjemmet ofte veje meget tungt.

B. Muligheden for rationalisering af en række huslige arbejder.

Indkøb, madlavning og madopbevaring (kapitel 5—8).

Maden er et vanskeligt emne i forbindelse med rationalisering og fællesanlæg. Den er ganske givet et af husmoderens største daglige arbejdsfelter, men der knytter sig så mange faste vaner og følelser hertil, at de fleste reagerer imod ændringer.

Selve *måltiderne* har sikkert i de fleste hjem faktisk en meget stor betydning for familiens samvær. De må derfor også efter udvalgets mening normalt tilhøre privatlivet.

Alligevel kan en husstand af og til have brug for at spise ude under jævne former. Indretning af billige familiespisesteder i byernes boligkvarterer bør sikkert støttes.

Den almindelige *madlavning* hjemme kunne i mangfoldige tilfælde lettes betydeligt (og samtidig forbedres) ved enklere kostvaner og ved større brug af de efterhånden talrige industrielt fremstillede halv- eller helfærdige madvarer, der kan købes i butikkerne. Også indkøbene ville lettes derved. Brugen af disse varer ville utvivlsomt stige meget, hvis producent- og forbrugerorganisationerne i forbindelse med en effektiv kvalitetskontrol og mærkning optog et større oplysningsarbejde på dette område.

Indkøbene, der navnlig for den udearbejdende husmoder kan være et stort problem, kan derudover lettes betydeligt ved en rationalisering af butikssystemet, der jo må betragtes som en udpræget kollektiv foranstaltning. Den udvikling hen imod nye butikformer, selvbetjeningsbutikker og salgshaller, som er begyndt i de sidste år, har hidtil mødt stor træghed både hos detailhandelens myndigheder og dens enkelte „laug". Udvalget kan stærkt anbefale den af handelsministeren bebudede revision af de gældende samhandelsbestemmelser. Den bør omfatte også beslægtede forskrifter for detailhandelen.

Desuden kan der ved hjælp af den byplanlægning, der nu foretages landet over, i mange tilfælde sikres en mere hensigtsmæssig placering af butikkerne i forhold til befolkningens boliger. Udvalget henstiller til kommunerne og boligministeriet, at disse muligheder udnyttes i højere grad, end tilfældet er.

Opbevaringen af fødevarer er i første række et sundhedsproblem (der forøvrigt i mange lejligheder er løst meget slet), men har også betydning for en rationel husførelse.

I landdistrikterne er der i løbet af det sidste årti gennemført en revolutionerende forbedring på dette felt ved opførelsen af et stort antal fællesfryserier — de fleste på andelsbasis. Over to trediedele af landhusholdningerne anvender nu nedfrysning af fødevarer.

I byerne synes kun mellem 15 og 20 pct. af husholdningerne at have køleskab eller isskab. Selv i nyere bebyggelser indrettes køleanlæg kun i begrænset omfang.

Udvalget mener, at boligministeriet bør overveje at stille krav om sådanne anlæg i alt byggeri med statslån, idet de bør anses som standardudstyr.

Både på landet og i byerne synes udviklingen at gå henimod fryse- eller køleanlæg, der hører til den enkelte husholdning. Udvalget finder, at denne udvikling bør støttes af staten bl. a. ved importtlettelser og ved byggelångivningen.

Spørgsmålet om *køkkeners* hensigtsmæssige størrelse og indretning i forhold til den foran nævnte udvikling er gennemgået i hovedtræk af udvalget, men bør underkastes en nærmere undersøgelse.

Tøjets opbevaring, vask og vedligeholdelse (kapitel 9—10).

Det er endnu for tidligt at afgøre, om de nye syntetiske tekstiler, nylon, perlon o. s. v. vil føre til en gennemgribende ændring af husholdningernes tekstilforråd og tekstilbehandling. Der bør derfor vises nogen forsigtighed overfor meget langvarige investeringer i fællesanlæg til vask og tøjreparation, bundet til en bestemt teknik.

På den anden side kan visse vaskeformer og -anlæg i dag med sikkerhed betegnes som forældede og bør rationaliseres. Udvalgets undersøgelser fastslår, at den gammeldags vaskekælder med gruekedel og vaskebrædt pålægger husmoderen et urimelig hårdt arbejde, og det fælles maskinvaskeri er både billigere og lettere og kun kræver en beskednen merinvestering. Storvask i en husholdningsvaskemaskine er dyrere både i anlæg og drift.

Færdigvask på et industrivaskeri giver en så stor arbejds- og tidsbesparelse, at denne vaskeform skulle have mulighed for at være den mest effektive løsning af de udearbejdendes storvaskeproblem. Men bortset fra de mange individuelle indvendinger, der fra mange husmødre rejses mod denne vaskeform, betyder den en væsentlig større direkte udgift på budgettet, hvorfor mange familier føler det økonomisk uoverkommeligt at skaffe sig denne arbejdslettelse.

Det må dog forventes, at der vil ske en fortsat udvikling og rationalisering af industrivaskerierne, herunder andelsvaskerierne, med den følge, at et større antal husholdninger efterhånden vil gå over til at sende en betydelig del af storvasken ud, og hjemme kun vaske en udvidet småvask.

Boligbebyggelsen må derfor i fremtiden nok udrustes med rationelle anlæg for storvask, men der bør lægges særlig vægt på en kraftig forbedring af mulighederne for småvask, bl. a. i lejlighederne. Storvaskeanlæggene vil derved kunne reduceres noget, og en yderligere rationalisering synes at kunne ske ved noget større samlede anlæg. Hensigtsmæssigheden af de sidste års meget store og dyrt udrustede vaskehaller kan dog endnu ikke bedømmes, men må iagttages nøjere.

I den ældre boligbebyggelse er vaskeforholdene ofte dårlige, i visse kvarterer under al kritik. Man bør udnytte de foreliggende muligheder for lån til mekanisering og modernisering af vaskeanlæggene, hvor bygningerne iøvrigt er gode, og lånemulighederne bør udbygges. I kvarterer med dårlige bygninger bør muligvis søges tilvejebragt fælles vaskeanlæg, der efter en samlet plan evt. kan indgå i en senere sanering. Dette spørgsmål må udvalget dog henstille til saneringskommissionens nærmere overvejelse.

For de mindstbemidlede dele af befolkningen må der utvivlsomt kræves en offentlig indsats for forbedring af vaskeforholdene. Dette gælder både kommunerne og staten (boligministeriet og sundhedsmyndighederne).

Opbevaringsmulighederne for tøjet er ligeledes dårlige i mange lejligheder. Et lille særligt rum hertil, et klædekammer, bør søges indrettet i nye boliger.

Husmødrenes arbejde med *reparation og omsyning* af tøjet vil kunne rationaliseres bl. a. ved en udbygning af de i de senere år oprettede klippestuer eller håndarbejdsstuer, og ved indretning af fælles systue f. eks. i forbindelse med vaskeanlæggene. Også på dette område gælder det, at der er behov for en social indsats for mange enlige, ældre eller mindre-bemidlede mennesker.

Fyringsarbejdet (kapitel 11).

Centralopvarmningen af boligerne — der ialtfald for etagebyggeriets vedkommende må karakteriseres som en kollektiv løsning af boligopvarmningsproblemet — er nu i nybyggeri trængt så stærkt igennem, at der praktisk taget ikke udføres etagebyggeri uden centralopvarmning. Udvalget har derfor anset det for overflødigt at argumentere særligt for værdien af disse anlæg, men ønsker dog at fremhæve, at en tilbagevenden til kakkelovnsopvarmning ville betegne et tilbageskridt, der ikke mindst ville betyde en belastning af de udearoejdende husmødre. Udvalget har derfor i betænkningen lagt særlig vægt på at undersøge de problemer, der knytter sig til fjernopvarmning af fritliggende enfamiliehuse, og har forsøgt at sammenfatte en række oplysninger om de tekniske og økonomiske forhold og at klarlægge de juridiske og finansielle vanskeligheder.

Da det viser sig, at fjernvarme i parcelhusområder — foruden praktisk taget helt at befri de enkelte husstande for besværet og de øvrige ulemper ved fyringen — foreløbig er én af de billigste former for opvarmning, og at den vil kunne spare samfundet for et ikke

ubetydeligt forbrug af udenlandsk valuta, har udvalget udarbejdet og motiveret et udkast til en lov om offentlig støtte til udførelsen af fjernvarmeanlæg. Desuden gives der udkast til en normalvedtægt for et andels-fjernvarmeselskab.

Huslig medhjælp (kapitel 12).

En del af de huslige arbejdsopgaver kan ifølge deres art ikke løses hverken af industrien eller kollektive anlæg. Det gælder bl. a. rengøring, oprydning o. 1. Hvor husmoderen ikke kan overkomme disse arbejder, overlades de ofte til timelønnet medhjælp. I enkelte nyere ejendomskomplekser er dette arbejde søgt rationaliseret ved, at der til ejendommen er knyttet et fast korps af prøvede husassistenter, der påtager sig timebetalt arbejde for beboerne. Udvalget betragter ordningen som en muligvis brugbar løsning af husassistentproblemet og anbefaler den forsøgt i videre omfang.

Husmoderafløsningens udbygning må dog foreløbig betragtes som den væsentligste fremskridtsmulighed på dette område, og må stærkt anbefales enhver kommune.

Børnene og de unge (kapitel 13—14).

Udvalgets grundsynspunkt er som foran nævnt, at børn og unge bliver passet og opdraget bedst af deres forældre. Institutioner kan supplere et hjem, men ikke erstatte det. Men institutioner er en nødvendighed for mangfoldige familier. Derfor må de udbygges og forbedres mest muligt, både i pædagogisk og økonomisk henseende.

Børneinstitutionerne, d. v. s. vuggestuer, børnehaver, fritidshjem o. 1., synes oprindelig overvejende at have haft det formål at tjene som et anbringelsessted for børnene. De har dog aldrig nået at dække det stadig stigende behov. I de sidste årtier har de, som følge af den voksende forståelse af børnenes sjælelige og sociale udvikling, yderligere fået en betydningsfuld pædagogisk opgave, som det vil kræve både endnu flere institutioner og andre former for institutioner at løse forsvarligt.

En tilsvarende større forståelse af betydningen af de unges — og forsåvidt også de voksnes — fritidsmuligheder har ligeledes ført til oprettelse af en række institutioner som ungdomsklubber, hobbylokaler o. 1., og et stigende behov også på dette felt.

Der bør prøves nye institutionsformer, og udvalget peger på pædagogisk ledede legestuer og legesteder og en fornyelse af dagplejesystemet som muligheder.

Af pædagogiske hensyn må man stile imod flere, men mindre institutioner, såvidt muligt kun halvdagsåbne, knyttet nært til boligbebyggelserne, med god udenomsplads og indrettet som „værksteder". Den nuværende skarpe opdeling efter alderstrin er ikke ubetinget en fordel.

Disse synspunkter synes i vid udstrækning at imødekomme økonomiske hensyn, der gør det ønskeligt dels at ethvert luksuspræg undgås, dels at bygningerne udformes til at huse flere forskellige institutioner, således at visse rum og installationer kan være fælles eller bruges på skift, og at lokalerne også kan bruges, når de sociale forhold og befolknings-sammensætning på stedet ændres med tiden. Institutionslokaler må kunne svare til lige så mange forskellige familietyper som boliger.

Det må henstilles til kommunerne og boligministeriet ved byplanlægningen og byggelångivningen at betragte børne- og fritidslokaliteter som et nødvendigt tilbehør til enhver større boligbebyggelse, at søge i forbindelse med børneforsorgs-, undervisnings- og

sundhedsmyndighederne nærmere at klarlægge, hvilken bygningsmæssig udformning, der udfra de foran nævnte pædagogiske og økonomiske synspunkter bør tilstræbes, og derpå at tilvejebringe *en plan* for behovets gradvise dækning.

C. Eksempler på den samlede forsyning med fællesanlæg.

I stedet for at foretage teoretiske gennemsnitsberegninger over det passende antal fællesanlæg i en by eller et bykvarter som helhed, har udvalget foretrukket at undersøge tre konkrete byenheder og dels beskrive deres nuværende system af fællesanlæg af de heromhandlede arter, dels angive på hvilke punkter det synes ønskeligt og praktisk muligt at supplere dette system i fremtiden. Som eksempler er valgt et ældre, tætbygget kvarter i hovedstaden, et nyere kvarter i en af købstæderne, og en mindre landkommune med en stationsby.

Et ældre tætbygget kvarter (kapitel 15).

Der er undersøgt et område af Vesterbro i København. Der bor ca. 16 000 mennesker i området -- nogle steder indtil 1 200 pr. ha. Der er praktisk taget ikke en ubebygget grund, og husene ligger meget tæt. De fleste af dem er 75—100 år gamle, og de er uden tidssvarende varme- og køleanlæg og bade- og vaskeanlæg. Der er i kvarteret — i hovedsagen ved privat initiativ -- oprettet en del billige spisesteder, systuer og institutioner for børn og unge. De er næsten uden undtagelse overbelagt, men dækker alligevel langt fra behovet.

Der er således tale om et kvarter, der er ringe udrustet med fællesanlæg og også iøvrigt har en så lav byplanmæssig kvalitet, at det må antages at blive saneret gennemgribende, så snart byggesituationen muliggør det.

Imidlertid kan en sanering efter udvalgets opfattelse påbegyndes allerede nu ved en forbedring af kvarterets fællesanlæg, hvilket kun kræver en mere beskeden indsats. Det er en selvfølge, at den må foretages på en sådan måde, at den ikke forhæler eller fordyrer den endelige sanering, men kan indgå deri.

I overensstemmelse med disse synspunkter er der af stadsingeniørens direktorats byplankontor udarbejdet et skitseforslag til oprettelse af en række nye fællesanlæg i kvarteret i forbindelse med en række gårdrydninger og fjernelse af en del mindre værkstedsbygninger. Det vil derved være muligt at anlægge dels et antal legepladser, eventuelt med tilknyttede børnehaver og fritidslokaler både for børn, unge og voksne, dels et antal centralvaskerier, hvortil kan knyttes badstuer, systuer og legestuer for børn.

Det er udvalgets bestemte mening, at sådanne anlæg må regnes som almennyttige anlæg, og det henstilles til boligministeriet at søge lovgivningen på dette område klargjort således, at der bliver mulighed bl. a. for expropriation til fordel for sådanne anlæg.

Økonomisk vil etableringen af anlæggene utvivlsomt kræve en særlig indsats både fra kommunen og fra staten (gennem byggestøtteloven), medens driften bør kunne foregå uden at kræve ekstraordinære tilskud.

Et nyere boligkvarter (kapitel 16).

Det undersøgte eksempel er et område i Esbjerg, ca. halvt udbygget siden krigen, overvejende med 3 etages åben bebyggelse. Der bor i dag ca. 700 familier, hvoraf mange børnerige og mange med udearbejdende husmoder, ofte endda med forskudte arbejdstider.

Der findes ingen billige spisesteder i kvarteret. Butikkerne er endnu få og ligger meget spredt. Derimod har ejendommene hver for sig ret gode bade-, vaske- og opvarmningsforhold. Af børneinstitutioner findes en børnehave og en småbørnsskole, men ingen vuggestue eller fritidslokaler.

Det fremgår af undersøgelsen, at de enkelte ejendomme, bortset fra køleanlæg, er ret veludrustede med de anlæg, der normalt er „karréanlæg“, men at forsyningen med de anlæg, der skal tjene kvarteret som helhed, endnu er forholdsvis ringe. Da området ikke er fuldt udbygget, er der imidlertid muligheder for ved kommunens nu påbegyndte nærmere byplanlægning at sikre nogenlunde tilfredsstillende arealer til de yderligere fornødne butikker, spisesteder og børne- og fritidsinstitutioner. Fuldt tilfredsstillende kan kvarteret næppe blive, da bebyggelsen er indledt førend en samlet plan for fællesanlægene forelå.

En mindre by i en landkommune (kapitel 17).

Som eksempel herpå er valgt Skaarup på Fyn. Byen har 800 indbyggere. Hele kommunen 2 300. Der er 40—50 gifte kvinder med selvstændig indkomst.

På grundlag af en nærmere beskrivelse af de nuværende og fremtidig ønskelige fællesanlæg i kommunen siges det sammenfattende, at først sognebyen, men derefter også landdistriktet gennem de sidste årtier har fået eller skaffet sig en hel del anlæg — fælles eller private — der har lettet familiernes husførelse betydeligt, f. eks. rindende vand, flaskegas, fryseanlæg og andelsvaskeri. Visse arter af fællesanlæg, f. eks. spisesteder, fjernvarme og kloakering i landdistrikterne, behøves enten ikke så stærkt eller synes som følge af jordreformerne og bebyggelsens udflytning ikke — eller i hvert fald ikke endnu — at være teknisk-økonomisk gennemførlige. Men andre arter, f. eks. selvvaskeanlæg, børnehaver og fritidsanlæg, forekommer at være ønskelige i et vist omfang og også gennemførlige, navnlig for sognebyen. Det synes dog som om nytten og værdien af disse anlæg ikke erkendes fuldt ud, ligesom mulighederne for det offentliges bistand ikke ganske kendes.

Et første skridt hen imod etableringen af flere fællesanlæg er dog taget ved udarbejdelsen af en byplan for sognebyen.

Kollektivhuse og lignende bebyggelser (kapitel 18).

For at afgrænse begrebet såvel fra almindelige boligbebyggelser som fra de såkaldte fælleshusholdninger definerer udvalget et kollektivhus (eller kollektivby) således: En større bebyggelse, der er indrettet med en række endnu ikke almindeligt indførte fællesanlæg for beboerne, såsom portner ekspedition, beboerbutik, restaurant og fælleskøkken, rengøringscentral, selskabslokaler, forsamlings- og fritidslokaler, børnepasning, beboerhotel, sygestue og sanitære afdelinger.

Man har ikke anset det for muligt på nuværende tidspunkt at skønne over størrelsen af behovet for sådanne huse, men har i stedet — efter en beskrivelse af de seneste danske eksempler på kollektive bebyggelser — angivet en række *typer*, der svarer til forskellige kategorier af det boligsøgende publikum, og har redegjort for den principielle udformning og indretning af lejlighederne og karakteren og driften af de ønskelige kollektive foranstaltninger.

Udvalget finder, at den kollektive bebyggelsesform bør følges med stor interesse og velvilje fra myndighedernes side, idet den utvivlsomt dækker mange familiers øgede behov for kollektive foranstaltninger. Man anser det for muligt at gøre den endnu mere

værdifuld ved at indarbejde den i bykvartererne som en slags „centrum“ med fællesanlæg også for omliggende boligbebyggelser. Dens økonomi og effektivitet kan dog endnu ikke bedømmes, idet de allerede opførte huse endnu er for få og for nye til, at man kan udlede sikre erfaringer m. h. t. den hidtidige drift.

Sammenfatning.

Det fremgår af beskrivelserne i kapitlerne 15—18, at selv en stor befolkningsgruppe kan have meget vanskeligt ved at få etableret andet end de nødtørftigste fællesanlæg, dersom området ikke fra begyndelsen er indrettet derpå, medens modsat selv en ret lille beboergruppe uden at skulle betale væsentligt større boligafgift kan have en temmelig omfattende fælles udrustning af moderne boliggodter, når bebyggelsen er anlagt med et sådant fællesskab for øje.

To afgørende faktorer synes at være, at fællesanlæggene kan få en *god beliggenhed* i forhold til boligerne, og at de *etableres nogenlunde samtidig med boligerne*. Ligger de bekvemt, vinder de stor tilslutning, og bliver derved ofte endnu billigere. Ligger de ubekvemt, overstiger besværet ved at bruge dem den lettelse og besparelse, der kan opnås. Oprettes de, som det ofte er tilfældet, først 10, 20 eller 30 år efter boligerne, har behovet i mellemtiden for en stor del fundet andre, som regel ringere og dyrere, løsninger.

Udvalget ønsker derfor til slut at fremhæve det — i og for sig ret selvfølgelige — forhold, at *fællesanlæg kræver en samtidig planlægning og samlet udbygning* af boligområderne.

De eksempler på bebyggelser med et tilsyneladende vellykket system af fællesanlæg, som er beskrevet i betænkningen, viser sig praktisk taget alle at være planlagt og opført i forbindelse med et større boligområde — som oftest forestået af en almennyttig boligorganisation.

Heraf må drages den slutning for det første, at det almennyttige byggeri fremtidig bør føle sig forpligtet til at udnytte sine åbenbare muligheder for at skabe hensigtsmæssige fællesanlæg, og for det andet at kommunerne gennem deres økonomiske indflydelse og byplanmæssige beføjelser bør sørge for, at der også for det private byggeri sker en tilsvarende samlet planlægning og udbygning, der kan give lige så gode betingelser for de fornødne fællesanlæg.

Mulighederne herfor er — som påpeget flere steder i betænkningen — i stor udstrækning tilstede i bygnings- og byplanlovgivningen. Det kan fastlægges i de kommunale byplaner, hvilke områder der skal være boligområder, og hvor megen bebyggelse hvert område skal rumme, og den derpå følgende nærmere planlægning kan foretages på en sådan måde, at der reserveres gode og rigelige arealer til fællesanlæg i større og mindre grupper, beliggende bekvemt i forhold til beboernes daglige veje. Om fornødent kan arealer til offentlige formål kræves afstået mod erstatning. Hertil kommer så, at størstedelen af byggeriet under de nuværende forhold er henvist til at klare sine finansieringsproblemer gennem kommunegaranterede statslån; derved opnår kommunen en betydelig indflydelse på byggeriets konkrete udformning — en indflydelse, som det efter udvalgets opfattelse vil være rimeligt også at bringe i anvendelse for at forfølge disse formål.

Ved en tilføjelse til byplanloven i 1949 er der givet kommunerne midler i hænde til at forhindre den spredte og langsomme udbygning af byernes nye kvarterer, som i mange tilfælde bl. a. netop har vanskeliggjort en rettidig forsyning med fællesanlæg. For fremtiden kan byudviklingen kræves samlet indenfor nogle enkelte områder, som da udbygges hurtigt og fuldt ud. Man ønsker at henlede opmærksomheden på disse bestemmel-

ser for at *understrege betydningen af, at man undgår den alt for spredte udbygning af boligkvartererne*, der har været en af hovedårsagerne til de fleste beboelseskvarterers dårlige udrustning med de fornødne fællesanlæg.

Endelig ønsker man at pege på nødvendigheden af *en smidig organisation af fællesanlæggenes drift*. Det forekommer ønskeligt, at beboerne indenfor et område selv har indflydelse på driften af deres fællesanlæg, således at der skabes og vedligeholdes en interesse og en følelse af medansvar for de fællesanlæg, der etableres i et beboelseskvarter.

Kapitel 2.

Samfundets industrialisering.

Udviklingens perspektiv.

Strukturen i vore dages samfund tegner sig langt klarere, hvis man et øjeblik betragter den udvikling, der er gået forud, og som gerne kaldes den industrielle revolution. Hermed understreges, at samfundet i denne periode, de sidste hundrede år, fuldstændigt har skiftet struktur, og at mange sociale gruppers stilling og funktion er blevet totalt ændret.

Denne sociale omvæltning har ikke formet sig lige harmonisk for alle samfundsgrupper. Man har derfor ofte forsøgt at gribe ind fra det offentliges side. Men disse indgreb har indenfor mange områder haft karakteren af nødhjælpsforanstaltninger, der er iværksat i den tro, at tidligere tiders forhold ville vende tilbage. Den politik der er ført på dette område, har undertiden savnet perspektiv. Mange har ikke villet se, at der her er tale om en udvikling, der næppe ændrer retning i overskuelig fremtid. Før man går over til en nærmere gennemgang af udvalgets forslag, skal der derfor i det følgende i nogle få linier opridses en baggrund for disse.

Industrialiseringen begynder med landbrugets rationalisering.

En væsentlig forudsætning for samfundets industrialisering var den rationalisering af landbruget, der slog igennem i sidste halvdel af det 19. århundrede. Der blev herved frigjort den nødvendige arbejdskraft til en udvidelse af industrien i byerne. Landbrugets produktion blev rationaliseret gennem anvendelse af bedre dyrkningsmetoder og ved mekanisering af arbejdet, specielt en mekanisering af de senere led i tilvirkningen af landbrugsprodukterne (andelsmejerier etc.). Landbruget var tidligere det helt dominerende erhverv. I 1850 levede over halvdelen af befolkningen af landbrug. Omkring århundredskiftet var denne del reduceret til 38 pct. og ved folketællingen i 1940 til 28 pct. I de følgende år er der foregået en yderligere formindskelse, således at landbrugets andel af befolkningen i 1951 kun anslås til ca. 24 pct.

Men på trods af denne tilbagegang i landbrugsbefolkningens antal både relativt og absolut er landbrugets produktion samtidig steget så stærkt, at det i dag stadig er landets vigtigste eksporterhverv. Og dertil producerer det de vigtigste fødemidler til en befolkning, der er vokset til det tredobbelte.

Byerhvervenes ekspansion.

Tekniske opfindelser — dampmaskiner, jernfremstillingen, kemiske og elektriske opfindelser - - har muliggjort en samtidig udvikling indenfor håndværk og industri af hidtil ukendt omfang.

Tabel 1: Befolkningens fordeling på hovederhvervene 1834—1950.

	1834	1901	1921	1921	1930	1940	1950
	uden Sønderjylland			med Sønderjylland			
	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.
Landbrug, fiskeri m. v.....	53	38	33	33	30	28	24
Industri og håndværk.....	22	29	30	29	29	33	35
Handel m. v.....	3	9	10	10	11	13	13
Transport m. v.....	3	6	6	7	7	7	7
Administration og liberale erhverv.....	6	5	6	6	6	7	8
Andre erhverv og personer ude af erhverv.....	13	14	15	15	17	13	13
Ialt...	100	100	100	100	100	100	100

Tabellerne 1 og 2 belyser, hvorledes landbrugsbefolkningens tilbagegang er ledsaget af en fremgang for de øvrige erhverv.

Industrien og håndværket beskæftiger således i dag en trediedel af befolkningen mod en femtedel omkring 1850.

Industrien har overtaget en stor del af den produktion, der tidligere blev fremstillet ved hjemmearbejde. Men desuden er der opstået en række nye industrier, der ikke har nogen parallel i det førindustrielle samfund. Der er gennemført en vidtgående arbejdsdeling, en specialisering af arbejdsopgaverne, hvorved produktionen nu kan gennemføres hurtigere, bedre og billigere.

Arbejdsdelingen giver sig bl. a. udtryk i en fremgang for de erhverv, der er beskæftiget med produktionens fordeling. Tabel 1 og 2 illustrerer, hvorledes handelen, administrationen og transporterhvervene er vokset. I 1834 beskæftigede disse erhverv 12 pct. af befolkningen, i dag mere end en fjerdedel.

Tabel 2: Arbejdsstyrkens fordeling på hovederhverv 1940—1951.

	1940	1951
Landbrug, fiskeri m. v.....	29,3	23,1
Industri og håndværk.....	38,4	40,9
Handel m. v.....	16,3	17,4
Transport m. v.....	7,0	6,6
Administration og liberale erhverv.....	9,0	12,0
Ialt...	100,0	100,0

Levestandarden stiger.

Denne arbejdspecialisering og rationalisering har medført en forøgelse af levestandarden. Det kan være vanskeligt at give præcise tal for stigningen i nationalindkomsten pr. indbygger, men man regner med, at reallønnen i dag er 3—4 gange så stor som i midten af forrige århundrede.

Tabel 3: Byernes udvikling 1850—1950.

	Samlet befolkning i 1 000	Hovedstaden i pct.	Provinsbyerne i pct.	Landkommunerne i pct.
1850.....	1 415	10	13	77
1901.....	2 449	21	21	58
1921.....	3 268	23	25	52
1940.....	3 844	26	28	46
1950.....	4 279	27	29	44

Byernes folketal stiger.

Stigende levestandard følges i reglen af et fald i dødeligheden og en stigning i folketallet. Det har også været tilfældet herhjemme. Størstedelen af denne tilvækst i folketallet er faldet på byerne (tabel 3). I midten af det 19. århundrede boede lidt under en fjerdedel af befolkningen i byerne, nu er det mere end halvdelen. Regner man stationsbyerne med, bor næsten 70 pct. af befolkningen i byerne.

Flest mænd i byerhvervene.

Byerhvervene har overtaget den arbejdskraft, der er frigjort ved landbrugets rationalisering og mekanisering. Mekaniseringen ramte først det arbejde, der traditionelt blev udført af mændene på gårdene og af den kvindelige medhjælp. Husmoderens arbejde fortsatte længe efter det førindustrielle mønster, både på landet og i byen. Derfor består byerhvervenes arbejdskraft fortrinsvis af mænd og unge, ugifte kvinder. Hosstående tabel 4 fra folketællingen i 1940 giver et indtryk af disse forhold. Man ser der, at $\frac{2}{3}$ af byerhvervenes arbejdskraft er mænd. Kvinderne er svagest repræsenteret indenfor industrien og transporterhvervene, hvorimod næsten halvdelen af handelens og administrationens ansatte er kvinder. Lidt under $\frac{1}{3}$ af kvinderne i byerhvervene er gift. Ved landbruget er $\frac{3}{4}$ af de kvindelige arbejdere gift, men størstedelen er her medhjælpende hustruer.

Tabel 4: Kvindernes erhvervmæssige placering 1940.

	Beskæftiget i erhvervet				husmed- hjælpere i 1 000	husmødre i 1 000
	Ialt i 1 000	heraf kvinder		heraf gifte i 1 000		
		i 1 000	i pct.			
Landbrug, fiskeri m. v.....	562	127	23	93	79	125
Industri og håndværk.....	634	142	22	54	35	259
Handel m. v.....	281	108	38	32	21	77
Transport m. v.....	115	14	12	5	7	58
Administration og liberale erhverv....	148	73	49	15	15	45
Andre erhverv og personer ude af er- hverv.....	312	170	54	—	59	71
Ialt...	2 052	634	31	199	217	636

Tabel 5: Kvindernes beskæftigelse i erhverv og ved husgerning 1940—52.

Antal i 1 000	nov. 1940	nov. 1950	maj 1951	maj 1952
<i>Landbrug, fiskeri m. v. ialt mænd og kvinder</i>	562	519	543	486
heraf kvinder antal.....	127	121	149	103
<i>i pct.</i> ... 23	23	23	27	21
Husgerning ved landbrug { husmedhjælpere	79	180	57	72
{ husmødre.....	125		75	104
Ialt kvinder ved landbrug.....	331	301	281	279
<i>Byerhverv ialt mænd og kvinder</i>	1 178	1 376	1 446	1 427
heraf kvinder antal.....	337	432	473	447
<i>i pct.</i> ... 28	28	31	33	31
Husmedhjælp udenfor landbrug.....	138	697	93	94
Husmødre udenfor landbrug og uden udeerhverv ...	511		581	605
Ialt kvinder i byerhverv og ved husgerning udenfor landbrug	986	1 129	1 147	1 146

Personer ude af erhverv og med uspecificeret erhverv er ikke medregnet i tabellen, hvis tal iøvrigt må tages med noget forbehold, jfr. nedenfor.

Stigende antal kvinder i byerhvervene.

Udviklingen i kvindernes beskæftigelse i erhvervene og ved husgerning i de seneste år efter folketællingen i 1940 er belyst i tabel 5. For landbrugets vedkommende har der været en tydelig tilbagegang i det samlede antal kvinder, der er beskæftiget i erhvervet og ved husgerning. Fra november 1940 til den sidste opgørelse over arbejdsstyrken i maj 1952 er det samlede antal kvinder i landbruget faldet med ca. 50 000, og dertil må man regne med, at beskæftigelsen i landbruget i november måned normalt er nogle tusinde mindre end i maj.

Tallene fra opgørelserne over arbejdsstyrken må anvendes med megen forsigtighed. Man finder f. eks. en variation fra tælling til tælling i den del af kvinderne, der har deltaget direkte i arbejdet i bedriften. Dette skyldes tilfældige forhold, dels fordi materialet er lille og usikkert og dels fordi kvindernes arbejdsindsats i landbrugserhvervet bl. a. er afhængig af vejrliget og behovet for arbejdskraft til husligt arbejde på tællingsdagen.

Indenfor byerhvervene er antallet af kvinder i erhvervene vokset med mere end 100 000 fra 1940—52. I maj 1951, da beskæftigelsessituationen var særlig god, var der næsten en halv million kvinder, der havde ansættelse i byerhvervene.

En del af denne stigning er måske kun tilsyneladende. Ved de sidste tællinger har man indhentet mere udtømmende oplysninger om de enkelte personer end i 1940, og det har muligvis medført, at forholdsvis færre er henført til grupperne husmødre, pensionister o. lign., idet mange indenfor disse grupper har nogle timers erhvervsmæssigt arbejde om dagen.

Men trods denne mulige fejkilde er det ganske uomtvisteligt, at der har været en betydelig stigning i antallet af kvinder ved erhvervsmæssigt arbejde, som såvel gifte

som andre kvinder har del i, og der er næppe tvivl om, at kvinderne fremover — gifte såvel som ugifte — vil søge ind i erhvervslivet i større omfang.

Samtidig med denne udvikling er flere og flere af kvindernes huslige opgaver overtaget af industrien og netop indenfor disse områder kan man fortsat vente store resultater, fordi rationaliseringen af det egentlige huslige arbejde er begyndt sent og endnu kun gennemført på få områder.

Bestående fællesanlæg.

I tabel 6 er der anført nogle huslige arbejdsopgaver, der er overtaget af fællesanlæg eller kollektive anlæg, fordi produktionen derved er blevet billigere og bedre.

Tabel 6: Lejligheder med tilsluttede fællesanlæg 1945.

	Samlet antal lejligheder	heraf havde (i pct.)				
		el-lys	gas*)	w.c.	central- varme	varmt vand
Hovedstaden m. forstæder.....	368 700	99,1	95,0	91,1	39,0	37,4
Provinsbyerne m. forstæder.....	339 900	99,0	91,5	75,3	24,2	19,9
Bymæssige bebyggelser.....	44 500	98,5	30,3	50,7	20,1	13,6
	753 100	99,0	89,6	81,6	31,2	28,1
Lejligheder opført før 1931.....	558 100	98,9	89,2	76,6	18,5	16,0
Lejligh. opf. 1931—40.....	155 200	99,6	90,8	95,5	73,0	71,1
— — 1941—45.....	39 900	99,6	89,9	96,2	46,0	30,0

*) Tællingen omfatter ikke de navnlig i de seneste år meget udbredte flaskegasanlæg. Det totale antal flaskegasanlæg i drift i Danmark (includerende også de anlæg, der enten er suppleant til andre varmekilder såsom komfur m. m., eller af feriepræget karakter, f. eks. sommerhuse, week-end hytter o. l.), var pr. 1. september 1953 300.000—310.000.

Nogle af disse fællesanlæg er helt industrialiseret, og fremstillingen af de pågældende goder foretages uden familiens personlige medvirken. Det gælder f. eks. vandforsyningen, gas- og el-forsyningen og kloakeringen i byerne.

Andre af fællesanlæggene er mindre industrielle, er nærmere knyttet til de enkelte boliger og kræver familiens egen medvirken, således f. eks. mange varmeanlæg i byerne og vandforsyningen på landet.

Tilsammen udgør disse forskellige fællesanlæg efterhånden et meget omfattende system til supplerende af vore boliger, et system hvori der er investeret store kapitalværdier, og som har en indgribende betydning for vort dagligliv. Til trods for systemets betydning kan der dog påvises alvorlige brist ved dets nuværende opbygning.

a. For få og dårligt fordelte anlæg.

For det første er det utvivlsomt, at de bestående anlæg er for få, og at de ofte er dårligt fordelt. Store dele af den ældre boligmasse — ofte hele bydele — er således ikke forsynet med de fællesanlæg, som en nutidsfamilie må betragte som rimelige og ønskelige. I tabel 6 kan man se, at kun den elektriske belysning er blevet et forbrugsgode for hele by-

befolkningen. Tabellens oplysninger er fra boligtællingen i 1945. På dette tidspunkt havde $\frac{1}{5}$ af bylejlighederne ikke vandkloset, og mere end $\frac{2}{3}$ skulle opvarmes ved kakkelovnsfyring. Denne mangel på fællesanlæg er særlig alvorlig derved, at de ældre bebyggelser oftest rummer de billigste lejligheder og derfor i stort omfang beboes af mindre bemidlede børnerige familier. Netop disse familier har tit i særlig høj grad brug for kollektive anlæg. I landdistrikterne og de mindre byer er forsyningen med fællesanlæg yderst ringe, selv når det tages i betragtning, at en del af arterne er teknisk vanskelige at gennemføre. Ved landbrugstællingen i 1944 oplystes det således, at en fjerdedel af samtlige landbrugsejendomme ikke havde elektrisk lys og mere end $\frac{3}{4}$ ikke havde rindende vand.

b. Mindre hensigtsmæssige anlæg.

En anden fejl ved det nuværende system af fællesanlæg er, at flere af arterne utvivlsomt har fundet mindre hensigtsmæssige former. Forhold som den teknisk og økonomisk gunstigste størrelse og den bedste beliggenhed er ikke undersøgt til bunds. Det kan således nævnes, at svenske undersøgelser og erfaringer på familievaskens område peger imod nogle andre former for anlæg end de maskinvaskeskældre, der er almindelige i nyere dansk byggeri. Det er også tvivlsomt om de nu anvendte former for varmforsyning er de økonomisk fordelagtigste, og udenfor det tekniske område kan man anføre, at de talrige fabriksbørnehaver, der er oprettet igennem de sidste år, mødes med en stærk principiel modstand fra pædagogernes side. Man må ønske, disse forhold snarest bliver underkastet en grundig analyse.

Nye fællesanlæg viser sig.

Men ved siden af en omtale af de bestående anlæg bør man pege på, at nye arter af fællesanlæg er ved at vise sig. Det er som før nævnt en ganske naturlig udvikling, da der stadig findes ikke så få huslige arbejdsopgaver, som tynger hårdt på mange husmødre, og som synes med fordel at kunne overføres til industrielle eller kollektive anlæg i lighed med de foran omtalte. Det gælder bl. a. rengøringen, meget tøj reparationsarbejde, husholdningsindkøbene og visse dele af madtilberedelsen.

Det er en kendt sag, at adskillige familier allerede nu søger at aflaste sig for disse arbejder ved hjælp af forskellige private erhverv, såsom vaskerier, rengøringskompagnier, middagskøkkener eller restauranter o. s. v.

Enkelte steder, navnlig i nyere bebyggelse i de større byer, er der oprettet egentlige kollektive anlæg til formålet, således rengøringscentraler. Og endelig bør man nævne kollektivhuset, hvor der desuden findes fælles spiserestauranter, aftenvagtpersonale o. fl. a. kollektive foranstaltninger.

For landdistrikternes vedkommende kan der foruden på det store antal andelsvaskerier, der er oprettet i de sidste år, peges på talrige fryseboxanlæg på andelsbasis.

Der er således næppe tvivl om, at der allerede nu findes et behov for yderligere kollektive anlæg til supplement af boligerne. Men hvilken betydning har denne udvikling for familiens stilling, og for kvindens stilling indenfor familien og overfor samfundet.

Kapitel 3.

Familiens stilling under industrialiseringen.

Familierne er blevet mindre.

Den nyere tids industrialisering af samfundet, der er skitseret i foregående afsnit, har bevirket en afgørende ændring i familiens stilling.

Tydeligst ser man det i den aftagende familiestørrelse. I tabel 7 er udregnet det gennemsnitlige antal personer pr. husstand i byerne og på landet i de sidste 50 år. Husstandenes størrelse er reduceret. Ved folketællingen i 1901 var der gennemsnitligt 4,3 personer pr. husstand. Dette tal var ved folketællingen i 1940 faldet til 3,2 personer pr. husstand, men er på grund af krigsårenes store fødselsantal steget til 3,3 i 1950.

Udviklingen er først slået igennem i byerne, og der finder man stadig de mindste husstande. Det stemmer godt med, at det i første række er byfamiliens stilling, der er ændret ved industrialiseringen.

Nedgangen i den gennemsnitlige husstands størrelse skyldes først og fremmest faldet i fødselshyppigheden. Gennem det 19. århundrede lå fødselshyppigheden på ca. 30 p. m. om året. Efter århundredskiftet begyndte fødselstallet at aftage, og i trediveerne var det sunket til 17—18 p. m. Efter en kraftig stigning under krigen, der kulminerede med 23,5 p. m. i 1945, har der påny været en stadig nedgang, og i 1951 var promillen dalet til 17,8.

En anden årsag til ændringen i husstandenes størrelse er det aftagende antal medhjælpere i byen og på landet. I husassistentkommissionens betænkning fra 1943 er det påvist, hvorledes både udbudet af og efterspørgselen efter huslig medhjælp er sunket meget stærkt siden århundredets begyndelse, dog således at udbudet til enhver tid er faldet stærkest, hvorfor der hele tiden har været tale om en mangel på huslig medhjælp. Når udbudet af husassistenter er faldet, skyldes det især den udvikling indenfor erhvervslivet, der har givet de unge kvinder en række nye erhvervsmuligheder i byerne. Når efterspørgselen er faldet, skyldes det dels, at den tekniske udvikling delvis har overflødiggjort husassistenterne, og dels at kun få familier i dag har råd til at holde husassistent. Skattepolitikken har med-

Tabel 7: Gennemsnitligt antal personer pr. husstand.

	1901	1911	1921	1930	1940	1950
Hovedstaden	3,8	3,6	3,4	3,1	2,7	2,8
Provinsbyerne	4,1	3,9	3,7	3,4	3,1	3,1
Landkommunerne	4,6	4,5	4,3	4,0	3,7	3,5
Hele landet	4,3	4,1	4,0	3,7	3,2	3,3

ført en udjævning af indkomsterne, og samtidigt er husassistentlønningerne steget, bl. a. på grund af de førnævnte gode erhvervsmuligheder i byerhvervene. Efter al sandsynlighed vil disse forhold stadig gøre sig gældende, og der er derfor grund til at antage, at antallet af husmedhjælpere pr. husstand fortsat vil aftage.

Endelig kan man nævne, at en del af nedgangen i det gennemsnitlige antal personer pr. husstand måske er forårsaget af, at de voksne ugifte familiemedlemmer nu har større tilbøjelighed til at flytte hjemmefra, samt at man nu gifter sig i en tidligere alder. Der vil derved blive forholdsvis flere unge ægteskaber, og da disse i reglen kun omfatter få personer, vil det gennemsnitlige antal personer pr. husstand blive mindre.

Denne udvikling i familiens struktur må bl. a. ses i relation til familiens økonomiske opgaver før og nu.

Agrarfamilien — en økonomisk enhed.

I det førindustrielle samfund udgjorde familien en producerende og konsumerende enhed. Alle deltog i gårdens arbejde efter evne. Man havde en vis arbejdsdeling. Arbejdet i marken blev fortrinsvis udført af husbonden og den mandlige medhjælp, medens arbejdet i hus og have var kvindernes del. Børnene deltog også i arbejdet, og børnenes opdragelse og faglige oplæring foregik næsten udelukkende indenfor familiens ramme. Den kunne derfor gennemføres samtidig med, at børnene bidrog til at skaffe familien dens udkomme.

Produktionen foregår nu udenfor hjemmet.

I den typiske byfamilie i vore dage er disse forhold helt ændrede. Mandens og den mandlige medhjælps produktive arbejde er overført til fabrikker og værksteder. Der er så godt som ingen familier, der har mandlig medhjælp, og antallet af kvindelige medhjælpere ved husgerning er reduceret ganske betydeligt i de senere år. Den største del af samfundets produktion foregår nu udenfor familiens ramme.

Børnenes erhvervsarbejde er ophørt.

Børnenes økonomiske stilling er samtidig ændret. Børnene kan i dag ikke som i tidligere tid deltage i familiens arbejde. Skolegang i folkeskole og anden undervisning optager en stor del af børnenes dag. Og forbud mod børnearbejde i industrien og i andet arbejde før skoletiden reducerer børnenes arbejdsmuligheder. Dette betyder igen, at børnene ikke i samme omfang som tidligere kan bidrage til familiens indtægt. I mange hjem er børn derfor nu til udgift, hvor de tidligere i agrarsamfundet snarere var en økonomisk fordel for familien.

Husmoderens arbejde er dog i hjemmet — endnu.

Kun husmoderens arbejde foregår endnu inden for hjemmets fire vægge. Industrien, specielt de industrielle fællesanlæg, har overtaget meget af husmoderens arbejde, og indførelsen af støvsuger og lignende arbejdsmaskiner har lettet andre dele af det huslige arbejde. Men hvor der er små børn i hjemmet, kan husmoderen let få sin arbejdsdag optaget.

Kun i barnløse familier eller i familier, hvor børnene er blevet så store, at de kan klare sig selv, har husmoderen en vis mulighed for overskud af arbejdskraft. Det er da kun naturligt, at hun søger arbejde i erhvervslivet.

Hertil kommer, at husmoderens arbejde er af naturaløkonomisk karakter, det giver ikke familien nogen pengeindkomst. Byfamiliens pengeindkomster stammer i det væsent-

lige fra mandens arbejde udenfor hjemmet, og værdien af husmoderens indsats vil i høj grad være afhængig af mandens indkomst, blandt andet fordi hun nødvendigvis må indkøbe en stor del af de varer og økonomiske goder, som hun videre forarbejder.

En byfamilies økonomiske stilling er således i høj grad afhængig af mandens muligheder for at erhverve en pengeindkomst. I modsætning til det førindustrielle samfund, hvor hver enkelt persons indsats i højere grad var bestemmende for familiens levestandard.

Måske er det også en motivering for nogle husmødre til at tage udearbejde, at det huslige arbejde er ensomt og ikke som det meste erhvervsarbejde byder på samvær og venskab med arbejdsfæller. Disse forhold skærpes muligvis deraf, at det nu er almindeligt, at en ung pige har haft erhvervsarbejde før sit ægteskab og således har følt, hvad det betyder at tjene penge selv og at have et arbejdsfællesskab med andre.

Men der må nævnes endnu en årsag. Det nuværende lønningssystem er ikke indrettet på en sådan måde, at mandens indtægt følger hans forsørgerbyrde. I de år, hvor børnene vokser til, kan det derfor være nødvendigt, at også husmoderen tager arbejde, for at familien overhovedet kan klare forsørgerbyrden. Men det er et spørgsmål, om der i disse tilfælde ikke sker en uheldig udnyttelse af husmoderens arbejdskraft.

I bilag 3 a er foretaget en række beregninger over den indflydelse anvendelsen af kollektive hjælpeforanstaltninger kan have på en families økonomi, og samtidig er den samfundsmæssige værdi søgt belyst.

Kapitel 4.

Den gifte kvindes stilling under industrialiseringen.

Industrialiseringen af samfundet rejste først en række økonomiske og socialpolitiske problemer i forbindelse med mandens ændrede stilling indenfor familien og overfor samfundet. Disse problemer har for størstedelens vedkommende fundet deres løsning i den gældende lovgivning. I nyere tid er det derimod husmoderens stilling, der undergår ændringer, og de problemer, der rejser sig i denne forbindelse, har udvalget fundet var af en sådan betydning, at man har gennemført en undersøgelse til belysning af to vigtige spørgsmål indenfor dette område: De gifte kvinders udeerhverv og de enligt stillede mødre med udeerhverv.

Undersøgelse I: Gifte kvinders udeerhverv.

Udvalget har indsamlet nyt materiale til belysning af gifte kvinders udeerhverv fra 5 købstæder (Odense, Esbjerg, Vejle, Herning og Holbæk), en forstadskommune til hovedstaden (Gladsaxe) og tre landkommuner med stationsbyer (Jyderup, Skaarup og Ølgod). Desuden foreligger der et materiale for de tre hovedstadskommuner (København, Frederiksberg og Gentofte) og for Århus kommune.

Udvalgets materiale er bearbejdet af Statistisk Departement, og den detaljerede analyse af dette materiale er optaget i betænkningens bilag 4a. Materialet for Hovedstaden og for Århus er delvis offentliggjort i Statistisk Månedsskrift og Statistiske Kvartalsefterretninger. Her skal man derfor kun meddele de vigtigste resultater fra de forskellige undersøgelser.

En voksende del af de gifte kvinder har udeerhverv.

Det er omtalt, at man ved de sidste folketællinger har kunnet konstatere, at et stadigt stigende antal kvinder har erhvervsmæssigt arbejde. Denne stigning har de gifte kvinder også del i. Ved folketællingen i 1930 blev antallet af udeerhervende gifte kvinder opgjort til 40 000 for hele landet, i 1940 var dette tal vokset til 92 000 og ved opgørelserne i 1951 over arbejdsstyrken optalte man det samlede antal gifte kvinder med udeerhverv til 228 000. Ser man disse tal i forhold til det samlede antal gifte kvinder, finder man i 1930, at 6 pct. af de gifte kvinder har udeerhverv, i 1940 11 pct. og i 1951 22 pct.

Flest gifte kvinder med udeerhverv i byerne.

De foreliggende undersøgelser giver visse muligheder for at finde frem til nogle faktorer, som rimeligvis er af betydning for de gifte kvinders beslutning om at tage arbejde udenfor hjemmet.

Tabel 8: Gifte kvinder med udeerhverv i pel. af alle gifte kvinder.

	1930	1931	1940	1944	1947	1948	1949	1951
Hovedstaden.....	15	»	24	»	»	»	»	»
heraf København.....	»	25	31	ca. 40	»	43	»	»
Frederiksberg.....	»	17	»	»	»	34	»	»
Gentofte.....	»	10	»	»	»	22	»	»
Provinsbyerne.....	6	»	10	»	»	»	»	»
heraf Århus.....	»	»	»	»	24	26	28	»
Odense.....	»	»	»	»	»	34	»	»
Esbjerg.....	»	»	»	»	»	21	»	»
Vejle.....	»	»	»	»	»	23	»	»
Herning.....	»	»	»	»	»	39	»	»
Holbæk.....	»	»	»	»	»	27	»	»
Landkommunerne.....	2	»	6	»	»	»	»	»
heraf Gladsakse.....	»	»	»	»	»	36	»	»
Jyderup.....	»	»	»	»	»	21	»	»
Skaarup.....	»	»	»	»	»	9	»	»
Ølgod.....	»	»	»	»	»	5	»	»
Hele landet.....	6	»	11	»	»	»	»	22

Tabellen er sammenstillet af de meget sparsomt foreliggende statistiske oplysninger.

Ser man for det første på de forskellige — desværre ret sparsomt foreliggende — oplysninger, der er sammenstykket i tabel 8, får man et indtryk af, at de gifte kvinders tilbøjelighed til at tage arbejde udenfor hjemmet er størst i byerne. Der er sikkert en række ydre og indre faktorer, der her gør sig gældende. En del er allerede nævnt, og man skal derfor her kun fremhæve to forhold af væsentlig betydning.

For det første er der i byen de fleste muligheder i erhvervene for gifte kvinder. Det er lettere for dem at få et arbejde her. For det andet kan man nævne, at boligerne i byen på trods af talrige mangler alligevel er mere rationelt indrettet end boligerne på landet. Den huslige arbejdsbyrde i byerne er derfor undertiden noget mindre.

På landet har de gifte kvinder kun få muligheder for udeerhverv. Derimod finder man her den største del af de medhjælpende hustruer. Det hænger blandt andet sammen med, at en stor del af arbejdet i landbrugserhvervet foregår i boligens umiddelbare nærhed. Der er da større muligheder for husmoderen til at dele sin arbejdskraft mellem arbejdet i be-driften og arbejdet i huset.

Hyppigheden af gifte kvinders udeerhverv er afhængig af mandens stilling.

Det er ikke lige almindeligt indenfor alle samfundsklasser, at hustruen har erhvervsarbejde (jfr. tabel 9 og 10). Hustruindtægter er forholdsvis sjældne blandt skattepligtige, der er selvstændigt næringsdrivende, men for denne gruppe må det imidlertid erindres, at hustruer, der arbejder i virksomheder, der er baseret på mandens eller fælles-boets midler, falder udenfor denne undersøgelse, der er baseret på opgivelserne til skatte-myndighederne. I gruppen andre erhverv er der ligeledes forholdsvis få hustruindkomster, fordi denne gruppe omfatter mange ældre personer ude af erhverv.

Tabel 9: Antal hustruindtægter i pct. af antal gifte mænd, delt efter mandens erhverv (Århus 1949).

Mandens erhverv	Familier med børn under 16 år	Familier uden børn under 16 år
Direktører m. v.....	9	9
Håndværksmestre.....	16	18
Handlende.....	11	12
Øvrige selvstændige.....	17	16
Funktionærer.....	25	36
Faglærte arbejdere.....	29	37
Ufaglærte arbejdere.....	41	43
Offentligt ansatte.....	22	27
Kontorpersonale.....	20	37
Liberale erhverv.....	18	33
Andre erhverv.....	40	13
Ialt...	27	29

Derimod finder man ofte familier med hustruindtægter blandt ufaglærte arbejdere, og næst i rækken følger faglærte arbejdere og funktionærer.

Ved bedømmelsen af disse tal må man naturligvis tage i betragtning, at indkomstfordelingen ikke er den samme indenfor alle samfundsklasser. Men der er dog næppe tvivl om, at traditionen indenfor de forskellige grupper spiller en stor rolle.

Arten af hustruens erhverv er afhængig af mandens erhverv.

Af Statistisk Departements hustruindkomstundersøgelse bilagstabellerne 16 og 17 kan man tillige se, at arten af hustruens erhverv er afhængig af mandens stilling. I tabel 17 er meddelt oplysninger om kombinationen af mandens og hustruens erhverv, og det fremgår heraf, at når manden tilhører arbejderklassen, er hustruen relativt ofte arbejderske, syerske eller beskæftiget ved husgerning eller rengøring. Når manden tilhører kontorgruppen, er hustruen også relativt ofte i denne gruppe, undtagen i en enkelt af de undersøgte byer.

Denne sammenhæng mellem arten af hustruens erhverv og mandens erhverv for-

Tabel 10: Antal hustruindtægter i pct. af mandlige forsørgere fordelt efter mandens erhverv.

Mandens erhverv	Hovedst.	Odense	Esbjerg	Vejle	Herning	Holbæk	Gladsaxe
Selvst. i håndv. og industri..	16	17	10	13	27	12	29
Butikspersonale.....	36	28	23	18	34	23	41
Andre funktionærer.....	23	22	20	15	39	27	32
Svende og arb. iøvrigt.....	55	40	25	28	48	34	34
Uorg. arbejdsmænd.....	54	50	30	33	56	33	42
Chauffører.....	»	43	24	29	56	37	44
Admin. og kontorpers.....	27	29	19	19	34	27	43
Trafikfunktion.....	54	23	19	23	37	30	41
Andre.....	20	16	11	9	21	15	28
Tilsammen...	36	30	19	21	37	24	34

klarer sikkert også, at man ved en analyse af tallene i tabel 16 i bilag 4 a når det resultat, at de hustruer, der har de højeste indkomster, i reglen er gift med mænd, hvis indkomster også ligger forholdsvis højt.

Hustruernes erhvervsarbejde er afhængigt af familiens samlede indkomst.

På forhånd ville man antage, hvis alt andet stod lige, at hustruernes beslutning om at tage erhvervsarbejde var afhængigt af mandens indtægt. Jo større indtægt jo mindre sandsynligt ville det være, at hustruen søgte erhvervsarbejde. Men det er ikke muligt at bearbejde det foreliggende materiale på en sådan måde, at man kan af- eller bekræfte denne antagelse. Det eneste, der foreligger, er en beregning af hyppigheden af hustruers udeerhverv, når familiens samlede indkomst er af forskellig størrelse, (tabel 11).

Det fremgår af disse indkomststabeller for de undersøgte byer, at der blandt ægtepar med under 5 000 kr. i samlet indtægt, er forholdsvis få familier med hustruindkomst, og at forekomsten af hustruindkomster er stigende med stigende indkomst for familien indtil indtægtsgruppen 8—10 000 kr. for de fleste byers vedkommende. For Holbæk forekommer maksimumsprocenten allerede i indtægtsgruppen 7—8 000 kr., medens maksimumsprocenten i Gladsaxe og Århus findes på et højere indkomstniveau.

Det er desuden karakteristisk for alle undersøgte kommuner, at der kun er få familier med hustruindkomster, når familiens samlede indtægt stiger ud over 15 000 kr. Skattens progression er da betydelig, og det er derfor meget sandsynligt, at familien ved en afvejelse af hendes indtægt ved udearbejdet med udgifterne til skat, transport og de nødvendige kollektive foranstaltninger i forbindelse med husmoderens udearbejde når det resultat, at hun hellere må blive hjemme. Se f. eks. de af Børge Jonassen gennemførte beregninger vedrørende den økonomiske side af kvindernes arbejde udenfor hjemmet i bilag 3a.

I tabel 5 i bilag 4 a har man beregnet de samlede ansatte indkomsters midttal for samtlige mandlige forsørgere og for ægtepar med hustruindkomster. Det viser sig her, at

Tabel 11: Antal hustruindtægter i pct. af antal mandlige forsørgere (Århus: gifte mænd).

Ægteparrets ansatte indk.	Hovedst.	Århus	Odense	Esbjerg	Vejle	Herning	Holbæk	Gladsaxe
1 000 kr.....	2	3	16	11	10	21	14	17
1—2 000 -	6	6						
2—3 000 -	9	14						
3—4 000 -	18	18						
4—5 000 -		23	22	16	17	31	20	21
5—6 000 -	21	25						
6—7 000 -		23						
7—8 000 -		25						
8—9 000 -	49	33	55	35	43	61	37	49
9—10 000 -		32						
10—15 000 -	50	43						
15—20 000 -		21						
20—30 000 -		12	10	6	5	8	6	16
30—50 000 -	12	7						
50 000 kr. o. d. . .	3	5						
Tilsammen...	36	28	30	10	21	37	24	34

indkomstniveauet for ægtepar med hustruindkomster ligger 600—1 100 kr. højere end for samtlige forsørgere. Desuden gælder det for ægtepar med hustruindkomster, at ægtepar med børn gennemgående har en indkomst, der ligger 2—400 kr. lavere end for ægtepar uden børn. Disse forskelle må dog ikke tages som udtryk for selve hustruindkomsternes almindelige størrelse eller forskelligheder i hustruindkomsternes størrelse.

Over $\frac{3}{4}$ af hustruindkomsterne er under 4 000 kr.

I almindelighed er hustruindkomsterne af ret beskeden størrelse (se tabel 13 og 17 og bilag 4a tabel 6 og 7). I Århus var i 1949 51 pct. af alle hustruindtægterne under 2 000 kr. 27 pct. lå mellem 2 000 kr. og 4 000 kr. og 22 pct. over 4 000 kr. For de øvrige kommuner har hustruindtægterne været af samme størrelsesorden, den gennemsnitlige størrelse varierer her fra 2 000 kr. til 2 800 kr. Hustruindtægterne i familier med børn var gennemgående mindre end i familier uden børn.

Det fremgår endvidere af tabel 9 i bilag 4 a, at hustruindkomsterne i de fleste byer udgør ca. 25 pct. af ægteparrets samlede indkomst, noget mere for ægtepar uden børn og noget mindre for ægtepar med børn. Denne forskel forklares dels ved, at hustruindkomsterne er større i ægteskaber uden børn, og dels ved at mandens egen indkomst i disse ægteskaber, der i reglen er yngre, er noget mindre end i ægteskaber med børn.

Hustruers udeerhverv er almindeligst i ægteskabets første år.

I tabel 12 (jfr. tabel 15) har man endelig undersøgt, hvor ofte der forekommer hustruindtægter i ægteskaber delt efter mandens alder. Man vil heraf kunne se, at det er almindeligt, at hustruen har erhvervsarbejde, når manden er under 25 år, det vil sige i ægteskabernes første år. Det hænger sikkert sammen med, at de fleste ægtepar har store etableringsudgifter i det første år. Måske kan man også til forklaring af tabellen anføre, at ældre gifte kvinder undertiden har vanskeligt ved at få erhvervsarbejde, jfr. nedenfor.

Tabel 12: Antal hustruindtægter i pct. af antal gifte mænd, delt efter mandens alder.

Århus Mandens alder	Familier med børn under 16 år	Familier uden børn under 16 år
24 år	46	77
25—34 -	26	68
35—49 -	28	43
50— -	24	16
ialt	27	29
Hovedstaden	41	33
Odense	32	35
Esbjerg	19	23
Vejle	25	21
Herning	39	44
Holbæk	26	29
Gladsaxe	33	40

Tabel 13: Hustruindtægter, delt efter størrelse og børnetal (Århus 1949).

Hustruindkomstens størrelse	0 børn	1 barn	2 børn	3 børn	4 børn el fl.	ialt i pct.
1—1 999 kr.	40	58	64	64	68	51
2 000—3 999 kr.	29	27	24	24	26	27
4 000—6 999 -	27	13	10	10	5	19
7 000 kr.	3	2	2	1	1	2
	100	100	100	100	100	100

Husmødrenes udeerhverv er afhængigt af børn i ægteskabet.

I bilag 4a, tabel 2 har man beregnet antallet af hustruindkomster i pot. af det samlede antal gifte kvinder opdelt i to grupper eftersom de udeerhvervende hustruer har børn eller ikke, og en tilsvarende beregning er gennemført i tabellerne 9 og 12 i dette kapitel. Resultatet af disse beregninger tyder i retning af, at husmødrene noget oftere har selvstændigt arbejde, når der ikke er børn under 15 år i ægteskabet. Forskellen er dog ikke betydelig, og ser man på hyppigheden af hustruindkomster i ægteskaberne fordelt efter børnetal (tabel 14, jfr. bilag 4a, tabel 13), finder man, at der er forholdsvis lige mange udeerhvervende hustruer i barnløse ægteskaber og i ægteskaber, hvor der er 1 barn. I flere af byerne er der endog lidt flere i ægteskaber med 1 barn. Derimod er der væsentlig færre husmødre med udeerhverv i ægteskaber med 2 børn, og dette niveau fastholdes i ægteskaber med flere børn.

Hustruindkomsterne er som nævnt mindre i ægteskaber med børn end i ægteskaber uden børn, og det ses af tabel 12, at hustruindkomsterne formindskes noget med et stigende børnetal i ægteskabet, men forskellighederne findes praktisk taget kun i ægteskaber med små børn under 6 år (jfr. bilag 4a, tabel 12).

Ældre gifte kvinder har vanskeligt ved at få udeerhverv.

I tabel 15 har man endelig på grundlag af folketællingsmaterialet fra 1940 opdelt de gifte kvinder efter beskæftigelse og alder. Man lægger her mærke til, at de ældre gifte kvinder ikke har arbejde ude i erhvervene i samme omfang som de yngre hustruer.

Det kan skyldes, at de gifte kvinder med alderen ikke ønsker at tage erhvervsarbejde i samme omfang som i de yngre år. For kvinder over 60 år har det sikkert været af væsentlig betydning, at de da kunne få aldersrente. Men iøvrigt spiller det sikkert en rolle, at en del arbejdsledere indenfor byerhvervene har modvilje mod at ansætte de ældre gifte kvinder. Man kan finde støtte for denne antagelse i oplysningerne om de medhjælpende hustruers alder. De medhjælpende hustruer findes især indenfor landbrugserhvervet, og tallene i tabel 15 tyder på, at disse kvinder i ægteskabets første år, hvor de som regel har børn at passe, ikke hjælper manden med arbejdet i bedriften i samme omfang som i de senere år, efter at børnene er vokset til. Der er meget, der tyder på, at man i landbruget har nået en bedre overensstemmelse mellem de gifte kvinders arbejdsevne og arbejdsmuligheder end indenfor byerhvervene.

Undersøgelse II: Enligt stillede mødre med udeerhverv.

Udvalget har dernæst indsamlet et materiale vedrørende de arbejdende enlige kvinder med børn. Materialet er mindre omfattende end materialet vedrørende de gifte

Tabel 14: Antal hustruindtægter i p et. af antal gifte mænd (i København mandlige forsørgere) fordelt efter børnetal.

	Hovedst.	Århus	Odense	Esbjerg	Vejle	Herning	Gladsakse	
0 børn.....	33	29	35	23	22	45	29	40
1 barn.....	43	31	36	24	26	46	28	38
2 børn.....	39	25	27	16	24	34	24	31
3 børn.....	39	25	33	16	24	27	22	26
4 børn og derov. .		26	35	17	24	38	20	31
Tilsammen...	36	28	34	21	23	41	27	36

kvinders udeerhverv, og der foreligger kun begrænsede muligheder for at supplere disse oplysninger med oplysninger fra andre undersøgelser. Man henviser dog til den i efteråret 1953 af Socialpolitisk forening udgivne betænkning fra en kommission nedsat af Danske Kvinders Nationalråd og Dansk Kvindesamfund, „Den enlige moder“, der foruden en statistisk undersøgelse for København og Hjørring indeholder en meget fyldig redegørelse for de enlige mødres kår.

Det første, der fremgår af disse materialer, er, at antallet af enligt stillede mødre med udeerhverv er betydeligt mindre end antallet af udeerhvervende hustruer, jfr. tabel 16 og bilag 4a, tabel 1 og 18.

Erhvervsfordelingen for de 1 431 arbejdende enlige mødre i Århus i 1949 var følgende: 8 pct. var selvstændigt næringsdrivende eller beskæftiget ved liberale erhverv, 25 pct. var arbejdere, 17 pct. funktionærer og 50 pct. tilhørte andre erhverv.

De fleste enlige mødre var mellem 25 og 49 år. 134 var under 25 år, 509 var 25—34 år, 689 var 35—49 år og 98 var 50 år eller derover. $\frac{3}{5}$ af de unge enlige mødre under 25 år var ugifte. De fleste enlige mødre i de ældre aldersklasser var separerede, skilte eller enker.

De enlige mødres indtægter var gennemgående små, men dog væsentligt større end de gifte kvinders. Men man må her erindre, at de enlige kvinders indkomst som regel er husstandens eneste indkomst. 59 pct. af bruttoindtægterne var mindre end 4 000 kr., 28 pct.

Tabel 15: Gifte kvinder delt efter beskæftigelse og alder.

1940	med ude- erhverv	medhjæl- pende hu- struer	husmødre ved husger- ning	tilsammen
—19 år.....	18	5	77	100
20—24 -	19	9	72	100
25—34 -	15	13	72	100
35—44 -	12	16	72	100
45—59 -	8	16	76	100
60— -	2	7	91	100
Hovedstaden.....	24	3	73	100
Provinsbyer.....	10	5	85	100
Landkommuner.....	6	22	72	100
Ialt 1940.....	11	13	76	100
Ialt 1951.....	22	14	64	100

Tabel 16: Det samlede antal hustruindkomster og skattepligtige enlige mødre med børn under 16 år i 6 udvalgte kommuner.

Kommune	Antal hustruindtægter	Antal arbejdende enlige mødre med børn
Århus	7 584	1 431
Esbjerg	2 247	306
Vejle	1 554	303
Herning	1 643	72
Holbæk	879	116
Gladsaxe	3 139	341

var på 4—6 000 kr., og kun 14 pct. af indtægterne oversteg 6 000 kr. Dårligst stillede var de ugifte og de separerede, hvoraf $\frac{2}{3}$ havde mindre end 4 000 kr. i bruttoindkomst. Af enkerne og de fraskilte havde halvdelen mindre end 4 000 kr.

Det gennemsnitlige antal børn hos enlige mødre med mindre end 4 000 kr. i indtægt var 2,0 i Århus. I de øvrige kommuner varierede det gennemsnitlige antal børn mellem 1,29 og 1,65 for de arbejdende enlige mødre i det hele taget. For de udeerhvervende husmødre med børn var det gennemsnitlige børnetal noget større, se bilag 4a. tabel 20.

Tabel 17: Gennemsnitlig indkomst for gifte kvinder med udeerhverv og for arbejdende enlige kvinder med børn.

Kommune	Gennemsnitlig hustruindkomst for ægtepar		Gennemsnitlig indkomst for enlige kvinder med børn
	uden børn	med børn	
Esbjerg	2 409	1 869	3 880
Vejle	2 600	1 993	3 260
Herning	2 817	2 011	4 910
Holbæk	2 212	1 678	3 250
Gladsaxe	3 435	2 228	3 920

Kapitel 5.

Maden.

En af hjemmets vigtigste opgaver har altid været *tilberedningen af føden*. Det er et arbejde, der ikke blot har den største samfundsøkonomiske betydning, men det er også en afgørende faktor i den almindelige sundhedsstatus i befolkningen. På et tredje område spiller de daglige måltider i hjemmet tillige en meget stor rolle — de har altid været familiens samlingspunkter, hvor glæde eller alvor kunne komme til udfoldelse på en naturlig måde. Glæden ved måltiderne må ikke undervurderes. For mange mennesker er den meget væsentlig. Derfor kan man aldrig behandle spørgsmål om ernæring uden samtidig at tage madens velsmag i betragtning.

I mange hjem er der imidlertid behov for en arbejdslettelse i forbindelse med den daglige madlavning; dette gælder ikke mindst i hjem, hvor husmoderen har udearbejde eller deltager i mandens erhvervsvirksomhed, for unge mennesker på egen kost og for enligstillede med udearbejde.

Spørgsmål, der i dette kapitel skal undersøges, må herefter blive:

- 1) om der kan spares tid og arbejde ved madens indkøb og tilberedning evt. ved at ændre hjemme-ernæring til ude-ernæring,
- 2) om disse ændringer ikke går ud over kostens værdi for helbredet,
- 3) om man ved de foreslåede ændringer stadig kan bevare glæden eller anden åndelig værdi ved madens indtagelse,
- 4) om det kan gøres økonomisk forsvarligt.

En arbejdslettelse vil i et vist omfang kunne opnås ved en *omlægning af kostvanerne*, således at der i højere grad lægges vægt på tilberedning af sådan mad, som er mindst tidskrævende, men som dog dækker det ernæringsmæssige behov og smager godt. Ofte lægges der i dag mere vægt på at spare tid og stille den øjeblikkelige sult og mindre vægt på at dække det ernæringsmæssige behov, hvorved forskellige mangelsygdomme kan opstå. Et oplysningsarbejde på dette område er derfor tiltrængt, specielt overfor de unge, og ville sikkert med held kunne optages af bl. a. Forbrugerrådet, Statens Husholdningsråd, husmoder- og kvindeforeningerne samt Statsradiofonien.

En virkelig lettelse i madlavningsarbejdet vil kunne opnås ved at købe mad i mer eller mindre tilberedt stand til fortæring hjemme, eller ved at spise i middagsrestauranter, kantiner og lignende. Der er i kraft af kemiens og teknikkens udvikling sket en stærk stigning i den *erhvervsmæssige tilberedning af levnedsmidler* til salg til forbrugerne, det være sig som forædlede eller forarbejdede råprodukter, som halvfabrikata, der kun kræver ringe tilberedning i hjemmene, eller som færdigtilberedt mad. En nærmere redegørelse herfor er foretaget i det følgende. Der henvises iøvrigt til bilagene 5 a og 5 b. hvori er redegjort

for den store industrielle udvikling på dette punkt, og hvorledes den på grund af en træghed i vaner og lovgivning kun meget langsomt udnyttes.

Endvidere vil der kunne opnås en betydelig arbejdslettelse ved, at *køkkenerne* indrettes sådan, at de så nøje som muligt svarer til den form for husholdning, der må påregnes som følge af andre kollektive foranstaltninger, og hverken har mangler eller urimelig overflod i forhold dertil. En nærmere behandling af dette emne er foretaget i det følgende.

I forbindelse hermed må nævnes, at også anvendelsen af *hensigtsmæssige arbejdsredskaber* vil kunne spare megen tid ved madlavningsarbejdet. Salget af redskaber, der påstås at være arbejdslettende, er stort, men der savnes en effektiv vejledning overfor det købende publikum, med hensyn til, hvilke redskaber der virkelig kan byde en arbejdslettelse. Statens Husholdningsråd har påbegyndt en afprøvning af forskellige husholdningsredskaber, og ved en udbygning af dette arbejde skulle der kunne gives forbrugerne en vis vejledning på dette område.

Salg af tilberedte levnedsmidler i detailhandelen.

For at skaffe oplysninger om, hvilke muligheder for arbejdslettelse der foreligger ved indkøb af tilberedte levnedsmidler i detailhandelen, har udvalget anmodet Statens Husholdningsråd om at foretage en undersøgelse af en del af de hel- og halvfabrikata, der sælges i dag til bedømmelse af varens kvalitet, smag, udseende m. v. Undersøgelsen er i hovedsagen finansieret af udstillingen „Kvinde og Hjem“'s fond.

Ikke-konserverede hel- og halvtilberedte madvarer, der sælges i detailhandelen.

Undersøgelsen, der blev foretaget i vinteren 1951—52, har omfattet følgende produkter, som sælges i stor udstrækning i detailhandelen:

Stegt hakkebøf, stegte frikadeller, stegt medisterpølse, stegt lever, forloren skildpadde, biksemad, blodpølse, kålroulletter, gule ærter, brunkål, kogte kartofler, rødkål, stegte fiskefileter, stegte fiskefrikadeller, marinerede stegte sild, færdigrørt kødfars, færdigrørt fiskefars, rå torskefileter og rå fiskefileter, alle produkter, der er beregnet til anvendelse i middagsmaden, samt sildesalat, syltede rødbeder, spegepølse, rullepølse og kødpølse.

De enkelte varer er indkøbt i indtil 40 forskellige forretninger i Stor-København.

Af den til udvalget afgivne rapport over undersøgelsen fremgår det, at *priserne* varierede stærkt, uden at det har været muligt at konstatere nogen naturlig forbindelse mellem pris og kvalitet. Priserne for de i undersøgelsen indkøbte retter synes iøvrigt at være steget mere siden prisordningens ophør i 1949, end stigningen i råvareomkostningerne berettiger til. *Kvaliteten* af de færdiglavede middagsretter eller bestanddele af middagsretter var meget varierende, lige fra udmærkede til enkelte direkte fordærvede madvarer. Uden at undersøgelsen egentlig har været tilrettelagt med henblik på en hygiejnisk bedømmelse af de indkøbte retter, har man dog i enkelte tilfælde fået begrundet mistanke om, at maden var fordærvet, hvilket blev bekræftet ved en umiddelbart herefter foretagen hygiejnisk undersøgelse. Grundlaget for undersøgelsen er dog for spinkelt til at drage generelle konklusioner med hensyn til den almindelige anvendte hygiejne ved tilberedning og opbevaring af middagsretter, der sælges i detailhandelen, men den viser dog nødvendigheden af, at der føres et nøje tilsyn hermed.

Ca. en fjerdedel af de indkøbte middagsretter fandtes i henseende til *smag* og *ud-*

seende at stå på højde med tilsvarende hjemmetilberedt mad. Resten måtte overvejende karakteriseres som anvendelige eller ret ringe.

Ved *tidsstudier*, foretaget i Statens Husholdningsråd, har det vist sig, at tiden til tilberedning i hjemmet af middagsmad til 5 personer af indkøbte færdiglavede madvarer, såsom frikadeller, forloren hare, brunkål med flæsk og bankeskud, kunne nedsættes til ca. 25 minutter, eller til $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{4}$ af den tid, det tager at lave tilsvarende mad af indkøbte råprodukter. Denne tid ville yderligere kunne halveres ved indkøb af færdigtilberedte kartofler. For gule ærter med flæsk og stegt sild med kartoffelsalat, indkøbt i færdigtilberedt stand, blev arbejdstiden nedsat til ca. $\frac{1}{5}$ eller til henholdsvis 20 og 7 minutter.

Denne besparelse i arbejdstiden må af forbrugerne betales i form af en merpris for varerne i forhold til råvarepriserne. Denne merpris varierede i de af undersøgelsen omfattede tilfælde fra 60 øre til 3 kr. pr. sparet arbejdstime for 5 portioner mad.

Selv om der er andre muligheder for køb af tilberedt mad, vil der altid være behov for køb af tilberedte ikke-konserverede middagsretter og lignende til fortæring hjemme. Men et væsentlig øget forbrug vil forudsætte, at kvaliteten gennemgående forbedres, således at der i nogen grad anvendes bedre råprodukter og mere omhu ved tilberedningen og opbevaringen. Endvidere ville det være ønskeligt, om forbrugerne i højere grad sættes i stand til før købet at bedømme indholdet i de varer, der købes, således at kødet f. eks. ikke skjules i et tykt lag sauce. Det ville i mange tilfælde være en fordel at kunne købe kogt eller stegt kød eller fisk for sig, og sauce, kartofler og grøntsager hver for sig, og ved retter, der i almindelighed sælges sammenkogte, såsom gule ærter med flæsk, ville det sikkert være en fordel at kunne købe flæsk for sig og ærtesuppe respektive brunkål for sig. Hermed får forbrugerne bedre muligheder for før købet at bedømme varen, og der skabes bedre muligheder for variation i kosten og for at købe madvarerne efter de enkelte familiers økonomi, smag og behov.

Det er dernæst af betydning, at der i højere grad lægges vægt på fremstilling og salg af sådanne retter, der i særlig grad egner sig til salg i tilberedt stand, d. v. s. retter, der kræver længere tids tilberedning, og som uden tab i smag, udseende og næringsindhold kan tåle opvarmning i hjemmene. Blandt de indkøbte færdiglavede middagsretter fandtes navnlig følgende retter egnet: Stegt lever, gule ærter, kålrouletter og brunkål med eller uden flæsk/kød, samt brune bønner, der sælges meget i Sverige, og som ernæringsmæssigt er meget værdifulde samtidig med, at de er billige.

De indkøbte pålægsvarer fandtes kvalitetsmæssigt stort set tilfredsstillende, men prisvariationerne var meget store, uden at man kunne konstatere tilsvarende forskel i kvaliteten.

Behovet for arbejdslettelse på madlavningsområdet ville i mange tilfælde også kunne tilfredsstilles ved øget salg af *istandgjorte råprodukter*, idet forberedelserne til madlavningen ofte tager længere tid end selve koge-stege-tiden. I denne forbindelse kan fremhæves betydningen af, at kødvarer i højere grad sælges udskåret, befriet for ben m. v., fjerkræ parteret, fisk velrenset og befriet for ben, rensede og istandgjorte grøntsager, rå skrællede kartofler etc.

Henkogte og frosne produkter.

Den tekniske udvikling har medført en stigende fabrikation af henkogte og tørrede produkter, hvortil i de senere år er kommet de frosne varer. Den erhvervmæssige konservering af levnedsmidler indebærer store muligheder for arbejdslettelse for husmødrene samtidig med, at det er af ernæringsmæssig betydning, at de forskellige levnedsmidler

kan fås uden for deres egentlige sæson. På grund af faren ved forgiftning ved konsumering af fordærvede, konserverede levnedsmidler og vanskelighederne for forbrugerne ved at vurdere konserverdåsernes indhold før brugen, har det offentlige i et vist omfang truffet forholdsregler til at afbøde disse ulemper.

Det er således kun tilladt at fremstille kød- og fiskekonserves, når virksomhederne hos henholdsvis landbrugs- eller fiskeriministeriet har opnået autorisation hertil, og for at opnå denne stilles der bl. a. en række hygiejniske krav til virksomhederne.

løvrigt forlanges det, at autorisationsnummeret skal være angivet på kød- og fiskekonserves, og såvel på denne konserves som på grønkonserves skal firmanavn og -adresse varenes art og vægt tydeligt fremgå af dåserne, ligesom disse skal være datomærkede — for fiske- og grønkonserves kan dette dog ske i kode, når koden på forhånd er oplyst over for en nærmere angivet offentlig myndighed.

For fiskekonserves' vedkommende er det indholdets nettovægt, der skal være oplyst, og al halvkonserveres (d. v. s. varer, der er gjort holdbare ved tilsætning af salt, sukker, syre eller konserveringsmidler, men ikke ved autoklavering) skal være mærket „Opbevares køligt“. Endvidere er der givet særlige kvalitetsforskrifter for fremstilling af helkonserver af sild, brisling samt af makrel, og en særlig deklarationspligt for sølaks.

Også for kødkonserves skal — ifølge priskontrolrådets bekendtgørelse af 19. november 1949 — vægten være angivet, og dette sker af praktiske grunde således, at der for varer som skinke, bov og lign. gives oplysninger om dåsens bruttovægt, for kød i egen saft, bayerske pølser, leverpølse og medisterpølse om dåsens nettoindhold, og for hjerter, gulasch, lobescoves og andre blandede varer om vægten af kødindholdet.

Desuden skal der være oplysning om varens eventuelle melindhold, og for leverpostejs vedkommende oplysning om mindsteindholdet af fedt og lever.

Grønkonserver skal ifølge de nugældende regler mærkes med nettoindholdet (hvorved der for grønkål og spinat forstås vægten af det samlede indhold, for de øvrige grønsager efter frasing af vandet).

Det er meningen, at reglerne for grønkonserver skal afløses af bestemmelser af mere varig karakter, idet de nugældende regler er fastsat med hjemmel i loven om erhvervsøkonomiske foranstaltninger og således havde fået karakter af at være begrundet i de særlige kriseforhold, men det synes ikke at være meningen ved de nye regler at lempe den foranstående oplysningspligt, måske snarere at udvide den noget.

Udover ovenstående regler for grønkonserver findes der forskellige forskrifter om specielle grupper af levnedsmidler, f. eks. marmelade, men det vil føre for vidt at komme nærmere ind herpå.

Forbruget herhjemme af konserverede levnedsmidler står dog langt fra på højde med forbruget i f. eks. U. S. A. Grundene hertil kan være mangeartede; for konserverindustrien har der hersket stor mangel på emballage, men priserne og kvalitetene har også haft svært ved at konkurrere med den hjemmelavede, evt. hjemmekonserverede mad.

Som et led i de af Statens Husholdningsråd på udvalgets foranledning foretagne undersøgelser er også indgået en bedømmelse af de henkogte, frosne og tørrede madvarer, der sælges i detailhandelen. Henkogte kødprodukter fandtes i almindelighed at være af ret ringe konsistens og smag, dog var henkogte kødvarer, bestemt til eksport, tilfredsstillende. Kvaliteten af henkogte og frosne grøntsager varierede stærkt, lige fra udmærkede til meget ringe.

Fabrikationen af frosne produkter har haft visse begyndervanskeligheder at kæmpe med med hensyn til at finde frem til, hvilke varer der egner sig til frysning, og hvilken til-

beredningsteknik m. v., der bør anvendes, ligesom salget af frosne produkter i nogen grad er hæmmet ved gældende lov- og vedtægtsbestemmelser, der hindrer salg af de forskellige frosne madvarer fra samme forretning.

Af tørrede produkter er undersøgt forskellige supper og bageblandinger m. v. indkøbt såvel herhjemme som i udlandet, og der forefandt sig specielt blandt de udenlandske varer nogle virkelig gode og prisbillige produkter, som ville kunne betyde en stor lettelse i madlavningsarbejdet.

Forbruget af henkogte, frosne og tørrede produkter i et sådant omfang, at det generelt vil betyde en væsentlig arbejdslettelse for husmoderen, forudsætter, at priserne — den sparede arbejdstid taget i betragtning — i højere grad vil kunne konkurrere med den hjemmetilberedte, evt. hj. emmekonserverede mad, samt at kvaliteten er ensartet og i enhver henseende tilfredsstillende.

I udlandet, specielt i U.S.A. sælges der i et vist omfang tilberedte, frosne middagsretter, og her i landet har bl. a. Hærens Forplejningstjeneste gennem flere år foretaget forsøg med frysning af færdiglavede middagsretter til opbevaring og senere udlevering som middagsportioner til mandskabet. En række af de af Hærens Forplejningstjeneste fremstillede færdiglavede frosne middagsretter er indgået i den af Statens Husholdningsråd foretagne smagsbedømmelse, og de fleste retter er fundet at stå på højde med tilsvarende hjemmelavet mad. Der synes således at være muligheder også for den civile industri for at fremstille frosne færdiglavede middagsretter til salg til forbrugerne. Ud fra et hygiejnisk synspunkt og for at få tilfredsstillende kvaliteter er det dog nødvendigt, at der ved fremstillingen af frosne middagsretter anvendes den største omhu ved valg af råvarer og tilberedningen, samt at opbevaringen er fuldt ud tilfredsstillende, hvorfor et meget nøje tilsyn med hele fabrikationen og distributionen ville være påkrævet.

Salg af frosne levnedsmidler i detailhandelen forudsætter, at der i den enkelte butik forefindes en konservator til opbevaring af de frosne produkter. Udgifterne ved anskaffelse og drift af en sådan konservator er betydelig, og vil kun kunne dækkes ved en omsætning af en vis størrelse. Som nævnt hæmmes salget af de frosne produkter ved gældende lov- og vedtægtsbestemmelser, der hindrer salg af forskellige varer fra samme forretning. En koncentration af salget vil nedsætte salgsomkostningerne og samtidig fremme en ønskelig hurtig omsætning af disse levnedsmidler.

Det er udvalgets opfattelse, at mange af disse bestemmelser er forældede, og nu, tværtimod at være gavnlige, danner en hindring for videre fremskridt, og derfor må revideres grundigt.

Man går ud fra, at den ændring af de gældende samhandelsbestemmelser, som handelsministeriet agter at foretage, kædes sammen med de fornødne ændringer også af de bestemmelser i sundhedsvedtægter o. 1., som henhører under indenrigs- og boligministeriet, landbrugsministeriet og fiskeriministeriet.

En betingelse for en fremskridtsvenlig lovgivning på fødevarerforsyningens område må imidlertid være, at producenterne samtidig medvirker positivt ved en gennemført forbedring af varenes kvalitet og af distributionen.

Køb af mad i **middagsrestauranter**, kantiner o. lign.

En af de udveje, som måtte forekomme umiddelbart nærliggende til løsning af husmoderens arbejde med madtilberedningen, er i et vist omfang at lægge såvel madtilberedningen som servering, opvask m. v. uden for hjemmet, ved at skaffe familierne ad-

gang til at købe god og billig middagsmad i kantiner, spiserestauranter, middagskøkkener m. v. Så vidt man kan skønne, benyttes de egentlige spiserestauranter i øjeblikket væsentligst af enlige og ægtepar uden børn. For de fleste familier med børn er det for dyrt at spise ude, samtidig med at det vil forekomme husmoderen problematisk, om det er væsentlig lettere i det daglige at skulle gøre børnene i stand for at tage dem med ud at spise, fremfor at lave maden til dem.

Flere større virksomheder har allerede længe — måske bl. a. for at bevare den kvindelige arbejdskraft på markedet på et tidspunkt, hvor mangelen på arbejdskraft var særlig følelig — søgt at skaffe husmoderen lettelser i det huslige arbejde ved at give det i virksomheden ansatte personale adgang til at købe varm mad i virksomhedens kantiner.

Denne mad har fortrinsvis været beregnet til fortæring på stedet, og ordningen vil derfor kun betyde en effektiv hjælp for husmoderen, såfremt alle familiens medlemmer har mulighed for at indtage et tilsvarende måltid færdigtilberedt mad i kantiner, skoler, kontorer o. s. v.

Da skolebespisningen oprindelig blev indført, blev der serveret varm mad for børnene, bl. a. fordi dagens varme måltid sædvanligt betragtedes som dagens hovedmåltid. Imidlertid er der gennem en frokost bestående af forskelligt smørrebrød, mælk og frugt langt lettere adgang til at give børnene et alsidigt sammensat måltid og vænne dem til gode spisevaner. Skulle man derfor påny gå ind for tanken om at give varm mad ved skolebespisningen for at skaffe husmoderen visse lettelser i det huslige arbejde, ville skolefrokostens ernæringshygiejniske og pædagogiske betydning let forflygtiges.

Enkelte virksomheder har forsøgsvis prøvet at lade middagsmad tilberede i virksomhedens kantine, beregnet til salg til det af virksomheden ansatte personale og disses pårørende til fortæring hjemme. Såfremt tilberednings-, emballerings- og transportspørgsmålet kan løses på en tilfredsstillende måde, og der samtidig tages hensyn til, at maden bliver ernæringsmæssigt tilfredsstillende, og ikke fordyres uforholdsmæssigt, synes denne løsning at indebære visse muligheder, selv om det vil være et begrænset antal retter, der egner sig til længere transport, og selv om man principielt må foretrække, at adgangen til køb af færdig mad findes i nærheden af bopælen.

Den er i sin art en variation af diner transportableforretninger og middagskøkkener, der leverer færdiglavet mad til hjemmene, sædvanligt i særlige beholdere, hvori maden kan varmes lige inden anvendelsen. Det må dog antages, at salget af middagsmad fra kantiner til hjemmeforbrug modvirkes af det forhold, at den som regel da må betales af hustruens løn.

Mange husmødre betragter utvivlsomt selve madlavningen som et ret enkelt og overkommeligt arbejde sammenlignet f. eks. med det arbejde, som indkøb af maden kræver. Der kan ikke være tvivl om, at husmødrene kunne opnå væsentlige arbejdsbesparelser ved en mere rationel tilrettelæggelse af indkøbene og en mere rationel service fra de handlendes side (se iøvrigt afsnittet om indkøb side 51). Også på dette område har nogle erhvervs- virksomheder søgt at hjælpe det kvindelige personale ved at indføre en fællesindkøbstjeneste for visse varer.

Varene bestilles på een gang for hele personalet og afleveres på virksomheden, hvor hver enkelt så ved lukketid henter de bestilte varer. Hvor det drejer sig om småportioner, som det ville sinke husmoderen urimeligt at skulle købe på vejen hjem fra sit arbejde, er løsningen sikkert god, men man kan ikke se bort fra det store transportproblem, der må komme, hvis det drejer sig om større portioner.

Om kvaliteten og størrelsesordenen af den mad, der udleveres gennem spisekøkkener, kantiner og middagsrestauranter m. v. foreligger der i dag for spredte oplysninger til, at man kan danne sig et samlet billede af forholdene. Det indvendes ofte mod restaurationsmad, kantinemad, o. a. mad tilberedt i store mængder ad gangen, at den er kedelig og fabrikspræget.

I forbindelse med husholdningsrådets undersøgelse af indkøbt halv- og helfabrikata i viktualieforretninger m. v. blev der over en periode daglig indkøbt mad i et af Københavns kommunes folkekøkkener, hvor maden enten kan spises i spisesalen eller købes med hjem, når kunden selv medbringer emballage. Maden blev bedømt som de øvrige indkøbte retter og syntes kvalitetsmæssigt at stå på højde med almindelig hjemmetilberedt mad. Dette viser, at mad kan tilberedes tilfredsstillende i store portioner, men det viser intet generelt om den mad, der sædvanligt serveres i spiserestauranter, middagskøkkener m. v.

Det vil således ikke være muligt at danne sig et blot tilnærmelsesvis sikkert skøn over disse virksomheders betydning som arbejdslettende faktor for husmødrene, førend der er gennemført en egentlig undersøgelse af den leverede mads kvalitet i forhold til prisen.

Udvalget må derfor på dette område begrænse sig til at pege på udbygning af de bestående spisesteder som en mulig løsning af spørgsmålet for visse mennesker og udtale ønsket om, at dette område snarest gøres til genstand for en nærmere undersøgelse.

Køkkenets indretning.

Udvalget mener, at det ligger uden for dets opgave at foretage en generel vurdering og undersøgelse af køkkenernes udformning og indretning med henblik på at fremme en mere rationel og tidsbesparende husførelse. Dette arbejde er på forskellig måde taget op af husholdningsudvalgene indenfor landboforeningerne og Fællesorganisationen af almennyttige danske boligselskaber ligesom Statens husholdningsråd og Statens byggeforskningsinstitut foretager og forbereder undersøgelser af forskellige områder indenfor dette felt.

Derimod finder udvalget det rimeligt at belyse de forhold i køkkenudformningen, som har relation til de enkelte kollektive foranstaltninger, der behandles i betænkningens forskellige afsnit, og her i særdeleshed spørgsmålet om, hvorvidt ændringer og reformer i køkkenindretningen er påkrævet, for at de behandlede kollektive foranstaltninger udenfor lejligheden kan udnyttes effektivt i husholdningen og få mulighed for at slå igennem i praksis. Man må dog her nøjes med at klarlægge problemstillingen og pege på de principielle punkter, da udvalget ikke har haft mulighed for selv at iværksætte praktiske undersøgelsesrækker med det formål at opstille konkrete regler for udformningen af de enkelte detaljer i køkkenindretningen, der her kan komme i betragtning.

Ved bedømmelsen af køkkenudformningen i relation til større anvendelse af kollektive foranstaltninger vil der stort set være 2 forskellige beboergrupper, hvor husførelsen bliver afgørende forskellig med hensyn til madlavningen og dermed til de krav, der stilles til køkkenet.

Den ene gruppe er husholdninger, hvor hovedmåltidet ikke tilberedes hjemme, men indtages udenfor boligen, f. eks. i kollektivhusrestaurant, kantine på arbejdssted el. lign., eller hvor måltidet måske nok indtages hjemme, men bringes op i færdig tilberedt stand fra middagskøkken, restaurant eller kollektivkøkken.

Den anden gruppe er husholdninger, der selv tilbereder familiens hovedmåltider

hjemme, men som lægger husførelsen mere over på hel- og halvtilberedte, industrialiserede madprodukter.

For begge grupper gælder det, at de ændrede husholdningsforudsætninger kan give anledning til særlige lejlighedstyper i nybyggeriet, hvor køkkenets udformning og dets placering og forbindelse til andre rum vil afvige fra de sædvanlige lejlighedstyper. Ligeledes vil forskellige familiestørrelser kunne fremkalde noget forskellige krav til køkkenerne.

Gruppe A. (Hovedmåltid tilberedes ikke i køkken).

Køkkenerne til denne husholdningsforudsætning findes særligt i de egentlige kollektivhuse, hvor der er hel eller delvis spisepligt i kollektivhusets restaurant, sædvanligvis ved, at beboerne skal aftage et bestemt antal spisebilletter. Køkkenernes udformning forekommer både som små, men veludstyrede kogenicher, som selvstændige „thekøkkener“ og som veludstyrede normalkøkkener undertiden med spiseplads.

Da den opstillede husholdningsforudsætning betyder, at praktisk talt alle topbelastende arbejdsprocesser indskrænkes i forhold til en normal husholdning, vil der være naturlig grund til at reducere køkkenindretningen. Middagsopvask falder helt bort (eller indskrænkes stærkt), de mest pladskrævende rensnings- og tilberedningsarbejder bortfalder, sædvanlig baigning udgår, redskabsbeholdning kan reduceres stærkt og ligeledes service- og bestikbeholdningen. Madopbevaringen vil komme til at omfatte færre produkter, men beboernes arbejdstid og stedlige indkøbsforhold vil dog ofte gøre det påkrævet at have et noget større hjemmelager af de madvarer, der benyttes til sekundære måltider. Det ventilerede madskab vil dog kunne gøres betydeligt mindre (evt. udgå), såfremt køleskab og kolonialskab anvendes. Komfur eller kogeapparaters antal vil også kunne reduceres, og ovn kan bortfalde.

Det kan umiddelbart synes noget inkonsekvent i de egentlige kollektivhuse at have store køkkener til lejlighederne. Her spiller familiestørrelsen dog ind, og især om der er flere børn, der indtager deres mellemmåltider hjemme, og hvor køkkenet tillige skal kunne klare madlavning til helt små børn og til sygedage i hjemmet. Beboernes øvrige levevaner synes også at have indflydelse på dette forhold, således om der er fremmed hjælp til børnenes pasning, medens forældrene er på arbejde, eller om selskabeligheden er større. Fordelen ved de større køkkener til kollektivhuslejligheder står altså i forbindelse med, i hvilket omfang børnenes pasning bliver kollektivt understøttet, og i nogen grad med beboernes levestandard og deres selskabs- og samværsvaner med andre.

Da der ikke udvalget bekendt foreligger egentlige undersøgelser over udformning af kogeniche eller det lille køkken i modsætning til det normale familiekøkken, vil et sådant undersøgelsesarbejde være værdifuldt at få gennemført. Da det yderligere er blevet mere almindeligt i det nye byggeri at indrette mindre lejligheder med stærkt indskrænkede køkkenindretninger beregnet på enlige eller helt små familier, der kun tænkes at have et mere begrænset behov for køkkenmulighed, og da dette sker, uden at man har noget sikkert grundlag at basere disse køkkeneres udformning på, vil en undersøgelse heraf være af aktuel værdi for boligbyggeriet.

Spørgsmålet henstilles optaget af boligministeriet, evt. i forbindelse med de køkkenudvalg, der er nedsat bl. a. af boligselskaberne.

Gruppe B. (Hovedmåltid tilberedes hjemme, men hel- og halvtilberedte produkter anvendes).

En væsentlig større anvendelse i husholdningerne af de industrielt tilberedte madprodukter vil kunne give store tidsbesparelser ved madlavningen. Dette fremgår bl. a. af

den af Statens Husholdningsråd for udvalget foretagne undersøgelse, hvor tidsbesparelsen for en række retter er opgjort, når den sædvanlige tilberedningsform i køkkenet opgives til fordel for hel- og halvtilberedte madvarer. Det kunne da synes naturligt at antage, at køkkenindretningen under en sådan omlægning af kostvanerne, hvor tilberedningstiden indskrænkes stærkt, og hvor mange pladskrævende arbejdsoperationer bortfalder, da også ville blive tilsvarende indskrænket. En sådan antagelse synes imidlertid ikke at holde stik.

Til bedømmelse af dette forhold kan der dels ses på undersøgelser over amerikanske køkkener, hvor der forudsættes en meget stærk anvendelse af hel- og halvtilberedte madvarer, og dels kan en undersøgelse udført af Hemmens Forskningsinstitut give stof til en bedømmelse. Ved den sidste undersøgelse blev sammenligningsvis foretaget en opgørelse af alle arbejdsoperationer i 14 dage for henholdsvis en husholdning med normal madlavning og en anden, hvor konserves, frysevarer, pulverretter og indkøbte færdigtillavede retter blev anvendt. I begge tilfælde var der samme måltidsordning og de enkelte måltiders indhold dækkede så vidt muligt hinanden i de 2 husholdninger, dog forudsattes det, at bagningen helt udgik i „industrihusholdningen“.

På basis af dette materiale kan det ses, at en radikal omlægning til industrimad nok vil give anledning til visse ændringer i køkkenet og til enkelte indskrænkninger for nogle opbevarings- og arbejdspladsers vedkommende, men tillige vil føre til udvidelse af andre, for at køkkenet skal kunne fungere effektivt. Ligeledes dette spørgsmål bør optages til nærmere undersøgelse.

Den væsentligste grund er, at normalkøkkenet i forvejen er bygget op på, at bordpladsen skal dobbeltudnyttes til flere forskellige formål, idet det kun er i meget store køkkener, at hver arbejdsgrænse i køkkenet udføres på selvstændig plads. Opvaskepladsen er f. eks. som oftest tillige rensningsplads og hyppigt også arbejdsplads for en del tilberedningsarbejder. Selv om en del af arbejdsprocesserne ved en sådan plads bortfalder, vil den ikke kunne sløjfes eller indskrænkes væsentligt, med mindre alle arter af arbejde, der udføres her, udgår eller kræver mindre plads i den ændrede husholdning.

For madopbevaringens vedkommende betyder ændringen stort set, at man i stedet for at have en større beholdning af forholdsvis få råvarer, hvoraf der kan fremstilles en mængde forskellige retter, går over til at have mindre mængder af de enkelte varer, men til gengæld et større antal af en række specialiserede varer, hvor der af hver enkelt kun fremstilles een eller få retter. Dertil kommer, at en række af de varer, der fremstilles som færdig tilberedte varer til direkte anvendelse som en ret, ofte i praksis vil blive mere benyttet i kombination med andre færdigvarer for derved at bibeholde et mere individuelt præget måltid. Denne udvikling har vist sig ganske tydeligt i Amerika, hvor en stor del af færdigvarerne i hjemmet anvendes som delvarer i et måltid, f. eks. anvendes de færdige supper i stor udstrækning i indbyrdes kombinationer og til sovse af forskellig art. Industrivarerne følger denne tendens til at dække et større smagsskema op, og mærkevarer af samme arts-karakter findes i forskellige fabrikater og med forskellig smagskarakter. Det „forenklet“ industriprodukt giver herved brugerne ret differentierede madvaner og betyder en ret stor lagerbeholdning af forskellige mærkater og variationer indenfor den enkelte varegruppe i de individuelle husholdninger. Desuden har det vist sig, at ved at industrien optager og delvis færdigtillavede retter, der var i aftagende i husholdningerne på grund af den arbejdskrævende indsats ved den tidligere „gammeldags“ tilberedning, så genopstår de nu som nye kostvaner i de mere industrialiserede husholdninger. Anvendelse af supper var således et ret tidskrævende arbejde, som nu er forenklet, og som derfor vinder indpas igen i hus-

holdningerne. I den svenske undersøgelse var bagningen forudsat strøget i „industri-husholdningen“, og set fra et strengt rationelt synspunkt var dette også logisk, men ved at industrien i Amerika gør bagning let ved en række færdigtilberedte pulvere, der hurtigt kan tillaves, genopstår bagningen og får øget udbredelse, fordi den nu er blevet meget lettere at foretage. De standardiserede færdigvarer fører her til større variation af retter i den praktiske anvendelse i husholdningerne.

Samtidig med at fødevareindustrien ved at anvende teknikken kan tilbyde sine kunder et stort udvalg af specialiserede fødemidler, der er hurtigt tilberedt med enkle midler i hjemmet, tilbyder køkkenredskabsindustrien kunderne arbejdsbesparende eller mere bekvemme og mekaniske hjælpemidler, der gør før besværlige arbejdsprocesser lettere overkommelige. Derved bibeholdes retter og køkkenarbejder, man var ved at forlade på grund af den tid, de tog under tidligere tilberedningsmetoder. Der er for så vidt en konkurrence til stede mellem teknikken i køkkenet og teknikken i fødevareindustrien, og husholdningerne i Amerika synes at benytte begge parter. Derved lettes de enkelte arbejdsprocesser samtidig med at „forældede“ hjemmetilberedninger som bagning, konservering o. lign. fastholdes eller udbredes på ny. Rationaliseringsbestrebelseerne benyttes, men følger ikke helt de forudberegnete veje, idet de samtidig omsættes til forhøjet levestandard og større individuelle overskudsudfoldelser i moderne husholdninger.

Udviklingen i køkkenredskabsindustrien har også en del træk af lignende art som ved de industrialiserede, men udspecialiserede fødemidler. Her er det blot de færre, men mere primitive redskaber, som for en del erstattes eller blot suppleres med specialredskaber, der udfører den enkelte arbejdsproces mere rationelt, og som for at opnå dette derfor ofte må udformes med en mindre alsidighed end det primitive redskab. Pladskravet til redskabsopbevaringen bliver derfor som helhed ikke mindre, men større, hvis rationaliseringen af køkkenets arbejdsprocesser lægges med hovedvægt på de arbejdsbesparende, men mere specialiserede redskaber. Køkkengaffler og -knive fylder ikke så meget, men hakke-, skære- og piskemaskiner gør det. I det omfang redskaberne tilrettelægges til mekanisk anvendelse, vil der tillige komme krav på øget bordplads, således som f. eks. el-mixeren har gjort det i amerikanske køkkener, og hvor mekaniseringen af køkkenet har fremkaldt en højere køkkenstandard med en række arbejdslettende, men pladskrævende specialredskaber. Det er derfor ganske karakteristisk, at kravene til køkkenets størrelse, skabs- og arbejdspladser i Amerika har været stigende i takt med husførelsens rationalisering under den industrielle og tekniske udvikling. Det lille høj-effektive laboratoriekøkken, hvor husmoderen fra en drejestol kunne nå alt, opstod i funktionalismens periode som en idé i tyverne. Adskillige eksempler på det er også udført, men i de amerikanske køkkenundersøgelser er det helt opgivet som en realitet, og det udføres nu mest i byggeri beregnet til mere eksklusive og specielle husholdninger. De normer for hensigtsmæssige køkkener, der på basis af køkkenundersøgelser ved husholdningsfakulteter nu opstilles i Amerika, ligger adskilligt over de tidligere normer, som er anvendt i det almindelige boligbyggeri. Af boligundersøgelser og opinionsundersøgelser, foretaget efter krigen, fremgår det meget tydeligt, at køkkenet er det mest kritiserede rum i boligen, og at ankerne navnlig har rettet sig mod for små rumstørrelser og for lille skabs- og arbejdsplads. Det pres på køkkenerne i den eksisterende boligmasse, som det industrielle opsving og de ændrede levevaner har fremkaldt, har bevirket et stort udbud af suppleringsinventar til køkkener, ligesom en langfristet afbetalingshandel bringer en del af det maskinelle køkkeninventar som køleskabe, vaskemaskiner og komfurer etc. ud til vide kredse.

Det er med denne udvikling interessant at lægge mærke til, at det stigende krav

på forbedrede køkkener i Amerika ikke synes baseret på en mere krævende måltidsordning fremkaldt af den højere levestandard. Sammenlignet med den almindelige danske måltidsordning synes den tilsvarende amerikanske at være enklere, med hensyn til antal måltider og antal retter.

Men denne enkelhed har dog ikke givet sig udtryk hverken i mindre varebeholdning i hjemmet eller i mindre redskabsbeholdning.

Sammenholdningen af udviklingslinien i de amerikanske forhold med forsøgsrækken på Hemmens Forskningsinstitut er her meget oplysende, idet man ved forsøget helt kan holde de tendenser ude, som skyldes højere levestandard og ændrede levevaner, fremkaldt af industrialiseringen, ligesom man også ved forsøget helt kan eliminere de forhold i køkkenet, som skyldes den med den industrialiserede fødevarerproduktion samtidig opståede og ofte konkurrerende køkkenmekanisering og produktion af nye specialredskaber. Ved udeladelse af disse faktorer og under forudsætning af, at bagning og hjemmekonservering udgår, vil redskabsmængden kunne indskrænkes noget, en del redskaber vil desuden blive sjældnere brugt end i normalhusholdningen, men vil ikke derfor kunne stryges. Der var i forsøget ikke regnet med ændrede indkøbsvaner, men kun med omlægning fra råvarer til specialvarer til samme måltidsordning, og der var både i normalhusholdningen og industrihusholdningen forudsat køleskab og spisekammer foruden kolonialskab. Det viser sig naturligt nok, at kolonialsindet får en afgørende betydning i den ændrede husholdning, og den bordplads, der tidligere blev benyttet til bagning, kræves i industrihusholdningen som plads for oplægning og hurtig tilberedning af de færdigvarer, der ikke straks anvendes ved kogeplads eller ved vask. Denne plads kommer nærmest til at svare til den amerikanske mixing-plads og vor koldmadsplads (hvor sådan findes). Komfur bliver brugt væsentlig mindre i industrihusholdningen, og varmekildernes antal (blus eller plader) nedsættes fra 4 til 3 foruden ovn, hvilket dog ikke medfører ændring i komfurstørrelsen. Kogepladsen er i industrihusholdningen stadig en vigtig arbejdsplads, idet kogetiden nok nedsættes meget betydeligt, mens den manuelle arbejdstid for husmoderen ved kogestedet ikke nedsættes i samme grad, da den korte tid, færdigvarerne er på kogestedet, til gengæld kræver tilsyn og ofte tilsætning af andre ingredienser til maden under opvarmningen. Opvasketiden nedsættes med ca. 20 pct., men pladsen vil ikke kunne indskrænkes ret meget under minimumsmålne for den samme plads i normalhusholdningen. Forsøget viser i sammenligningen mellem de 2 husholdninger en tidsbesparelse i den samlede madlavningstid inklusive opvask på 1 time og 30 minutter ved industrihusholdningen eller 42 pct. af tiden til det tilsvarende arbejde i normalhusholdningen, men den radikale omlægning får ikke tilsvarende indflydelse på køkkenet, idet bordpladsstørrelserne omtrent bibeholdes, plads til redskaber ville kunne nedsættes noget, hvilket dog ikke ændrer køkkenet, komfurstørrelsen bibeholdes, men det ventilerede spisekammer vil sandsynligvis undergå ændringer, samtidig med at der vil blive lagt større vægt på kolonialsindet og køleskab.

Bedømmes derefter køkkenerne i det almindelige danske boligbyggeri, ud fra i hvilket omfang de vil være i stand til at opfylde deres funktion under en omlægning af husholdningerne med større brug af industrielle madprodukter, så vil det navnlig være opbevaringsforholdene, der vil være utilfredsstillende. I det almennyttige byggeri var man enkelte steder begyndt lige før krigen med at indføre kolonialsindet i det nye boligbyggeri, efter krigen blev dette skab mere almindeligt i det faste inventar, men med de stigende byggeudgifter nu, udelades kolonialsindet ofte. Man har da kolonialvarer anbragt sammen med friske varer i spisekammer, og har derved de varer, der afgiver fugtighed, sammen med varer, der absorberer fugtighed, ligesom det dybe spisekammerskab desuden giver

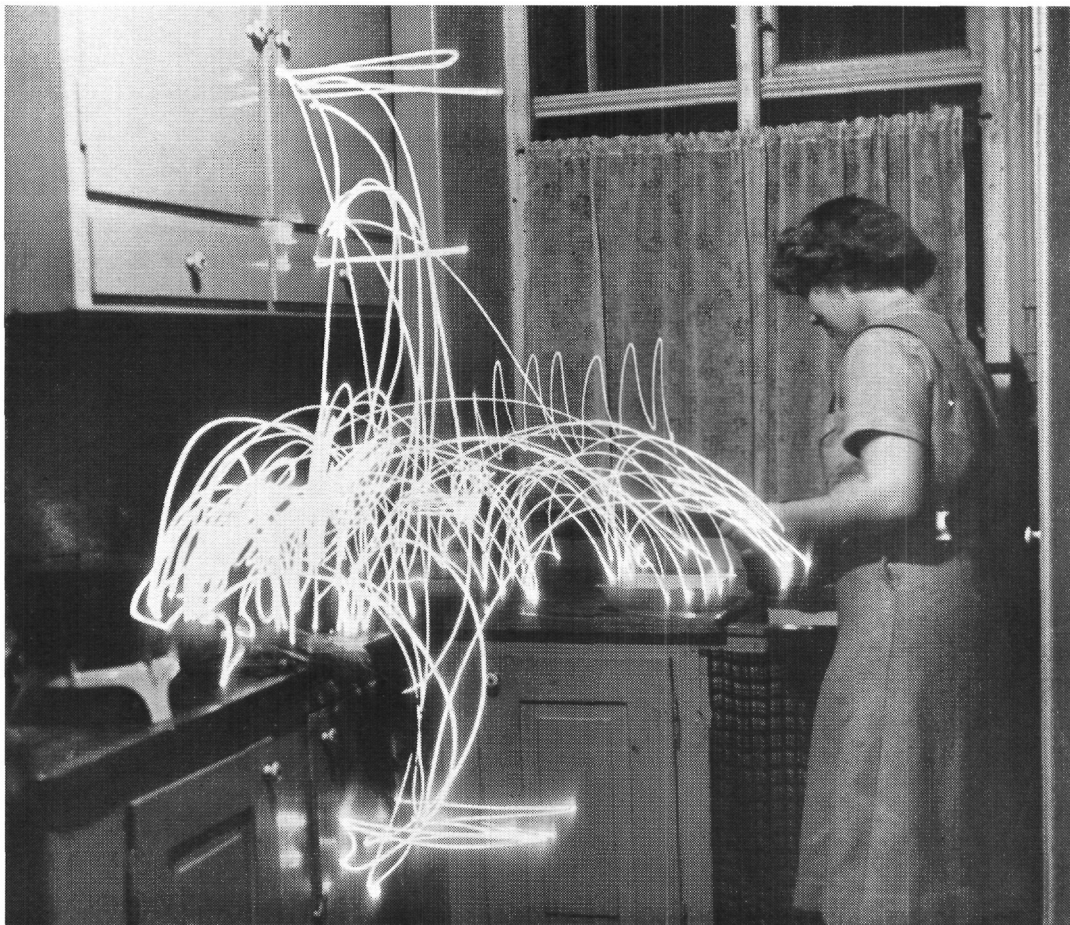
en uoverskuelig opbevaring af de pakkede madprodukter. Køleskabet vandt indpas i en del af byggeriet efter krigen, men er de senere år strøget i det faste inventar i det meste byggeri, især efter de ændrede statslånebestemmelser trådte i kraft. 1 en stor del af de bestående køkkener vil kolonialskab dog senere kunne indsættes, når der er væglads til stede, og rørføring ikke vanskeliggør anbringelse. Senere indsætning af køleskabe er i reglen vanskeligere, da der sjældent projekteres med plads hertil, og da eksisterende skabsplads ofte er for lille til ved en inventarombygning at give plads **til** køleskab. Af de i boligbyggeriet installerede køleskabe er det kun en mindre del, der rummer noget frysefag til opbevaring af frosne varer. Frysebokse til opbevaring af indkøbte frosne varer, men udført til brug for flere lejligheder, findes ikke i boligbyggeriet. Afkølede og ventilerede opbevaringsrum for lagervarer udenfor lejligheden findes kun i begrænset omfang som viktualierum i en del af etagebyggeriet, men forekommer hyppigt i rækkehus- og eenfamiliehusbyggeriet.

I den svenske rapport over forsøgene fremhæves det, at det vil være vel teoretisk at bestemme køkkenindretningen efter en så konsekvent gennemført industrihusholdning, som forsøget omfatter, eftersom man ikke i nogen nær fremtid kan regne med, at husholdningerne vil tillempe sig til en sådan husførelse udover et højst begrænset antal væsentligst i kollektivhuse, og det vil være utilrådeligt at bestemme køkkenindretningen i det normale etagebyggeri alene efter disse retningslinier. Yderligere understreges, at der ikke i kostsedlen er taget ernæringsmæssige eller smagsmæssige hensyn, da det alene var arbejdsprocesserne og deres indflydelse på køkkenindretningen, som forsøget omfattede. Men der tilføjes, at det er aldeles tydeligt, at det kulinariske niveau ved de anvendte produkter stort set var så lavt, at det bare af den grund ville hindre mange husholdninger i at anvende disse produkter i større udstrækning aldeles uanset prisen på varerne.

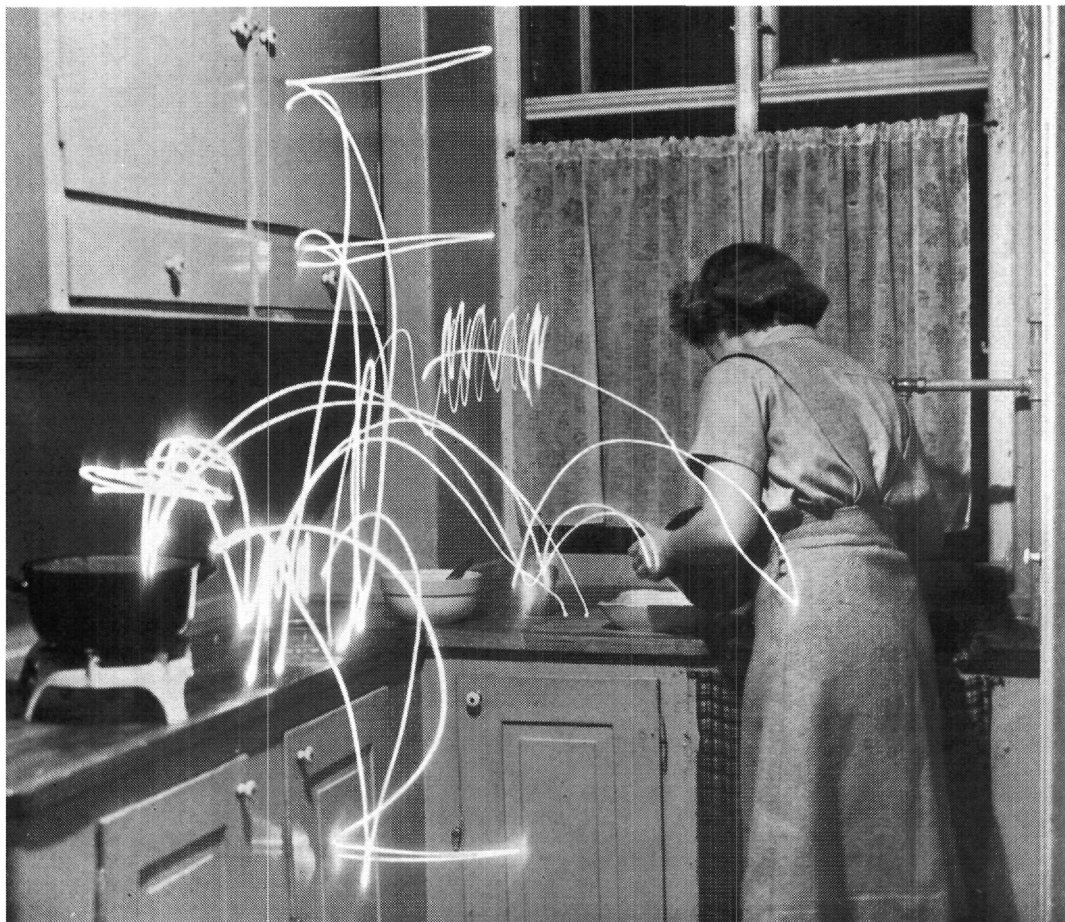
Da såvel pris, smag og ernæringsmæssig kvalitet på industriprodukterne kan ændre sig i fremtiden, vil dette forhold også kunne ændres, men for køkkenindretningen er det væsentligst, at forholdene forbedres sådan, at normalhusholdningerne efterhånden kan lade en del af industriprodukterne indgå i husholdningen, uden at køkkenet bliver forældet i sin indretning, samtidig med, at man på den anden side undlader at basere almindelige køkkener på en ekstrem husførelse, hvor køkkenindretningen er tilrettelagt efter teoretiske kostvaner og arbejdsforudsætninger. Her er det, udviklingsbilledet af amerikanske køkkenforhold kan give et fingerpeg om, hvilke tilsyneladende inkonsekvenser de almindelige husholdninger rummer selv ved en udstrakt anvendelse af industriprodukter i husførelsen. Endelig er det sandsynligt, at udviklingen i landbrugslandet Danmark vil få et noget andet og knapt så radikalt forløb, som husførelsen i den helt på industriprodukter baserede husholdning viser. Den ernæringsmæssige oplysningskampagne om alsidighed i kosten kan f. eks. som i Amerika føre til et udvidet forbrug af friske grønsager, råkost og frugter samtidig med, at industriprodukterne også udbredes, og køkkenindretningen må kunne klare disse skiftende ændringer i husholdningerne, som vil komme i praksis.

Det er ganske klart, at det er *opbevaringsproblemerne*, der er afgørende med hensyn til forbedret køkkenindretning for husholdninger, der får større anvendelse af industrielle madprodukter. Hvordan disse problemer kan løses vil være afhængig af udviklingen i *indkøbsvanerne* (indkøbshyppigheden), og hvilke *arter af industriprodukter, der vinder frem*. F. eks. vil en stærk udbredelse af frysevarer stille andre krav til opbevaringspladser end de tørre varer.

Endelig får *mærkevarernes emballering og pakningsstørrelser* indflydelse på eventuelle nye skabstyper i køkkenet.

1. Arbejdet med tilberedning af en middagsret (skinke med stuede grøntsager og gulerødder).
Sammenlign med billedet på næste side.

2. Det tilsvarende arbejde ved anvendelse af konserves. Husmoderens bevægelser er fotograferet ved, at der var anbragt en lille glødelampe få hendes håndled. (Fot. Gerhard Krogh).

Begrænsning af indkøbstiden kan, jfr. kap. 6, lette husmoderen betydeligt, men det forudsættes, at *køkkenet kan tage en større lagerbeholdning*. I Amerika er udviklingen mod færre og større samlede indkøb i den normale husholdning gået langt frem, og der regnes med, at udviklingen fortsætter ad denne vej. Der udføres således husholdningsforsøg, hvor en række husholdninger indenfor et forstadsområde prøver at begrænse indkøbshyppigheden til hver tredje uge eller en gang om måneden også for mejeriprodukternes vedkommende. For Danmarks vedkommende vil en udvikling mod mere koncentrerede indkøb af noget større varemængder være både sandsynlig og ønskelig. Spørgsmålet vil dog også være noget afhængig af befolkningsgruppernes sociale standard og deres aflønningsforhold. For de familier, hvor begge ægtefæller er udearbejdende, vil en sådan udvikling blive fremtvunget af forholdene. Med den tidligere butikslukning er indkøbsmulighederne om dagen blevet stærkt begrænset. Når dertil kommer, at nye boligkvarterer i de større byer opføres udenfor bykernen og ofte langt fra arbejdsstederne, går en del af den begrænsede indkøbstid til transport fra arbejdssted til hjem. Hvor der er tale om heldagsbeskæftigelse betyder det f. eks. i de nye boligområder i København, at de udearbejdende husmødre ved udstigningen på boligområdets lokalstation så at sige møder det lokale butikspersonale, der er for hjemadgående til deres boligkvarterer. For disse husmødre er der ikke lejlighed til personlige indkøb ved boligkvarteret. I konsekvens af denne byplanmæssige udvikling, som får indflydelse på indkøbshyppigheden og dermed på køkkenernes udformning, bestemte en af omegnskommunerne sig til at kræve køleskabe installeret i al det nybyggeri, kommunen skulle yde garanti for, idet man havde konstateret, at den overvejende part af tilflytterne til de nye boligområder havde deres arbejde udenfor kommunen, og det viste sig også, at det var almindeligt, at begge ægtefæller havde arbejde bl. a. for at klare de større huslejudgifter i de nye boliger.

En række andre forhold i butikslivet vil fremme tendensen mod større samlede indkøb. Selvbetjeningsbutikkernes udbredelse vil sandsynligvis medvirke hertil. Den større økonomi ved ikke at købe lidt ad gangen viser sig for flere varegrupper. Prisansættelser med højere pris for udbringelse af varerne, således som det bl. a. er sket med mælken, kan bevirke, at man af økonomiske grunde vil koncentrere indkøb til tider og til strækninger, hvor man kan tage varerne med sig. I forvejen kan der ved nye boligkvarterer ofte opstå ønske hos husmødrene om at kunne forlægge en del af indkøbene til andre kvarterer, hvor konkurrencen i større grad præger prisniveauet. Da dette er vanskeligt at gennemføre, vil indkøbshyppigheden for sådanne varer være begrænset, og indkøbene samles til enkelte dage og ved arbejdsstedet eller i bycentret.

I spørgsmålet om *mærkevarernes pakninger* vil det i opbevaringsmæssig henseende være af betydning, om der sker en vis *standardisering af pakningernes mål*. Selv om dette kan være vanskeligt at gennemføre helt konsekvent, navnlig når målenheden er i vægtmål, vil det dog være muligt at have visse bestemte højde- og dybdevariationer for de fleste pakninger, således at kun breddemålet behøvede at afvige. Derved ville skabsvoluminer kunne udnyttes mere effektivt, hyldeinddeling kunne ske rationelt og varerne blive placeret overskueligt i køkkenet. Imidlertid vil der af reklamemæssige årsager være en tilbøjelighed ved visse varer til, at de enkelte firmaer ganske som i parfumeindustrien vælger særprægede „flakonformer“, der nok adskiller firmaerne fra hinanden, men som ved madvarer giver uhensigtsmæssige opbevaringsformer.

Endelig får det en betydning for opbevaringspladsens størrelse, om industriprodukterne får en emballeringsform, hvor „pakningen“ beholder sin form og måske skal bruges igen som f. eks. ved anvendelse af glas. Derved vil der opstå et ret stort omfang

af *tomemballage* i de enkelte husholdninger, som der også skal skaffes plads til som tomme flasker eller sylteglas.

Selv om en omlægning til flere industrialiserede specialvarer vil betyde, at flere varer skal være lettilgængelige i køkkenet, er det dog ikke sikkert, at en egentlig lagerbeholdning af sådanne varer absolut skal være i køkkenet. Pladsmæssigt og af hensyn **til** fugtighed og temperaturforhold kan der være flere grunde, der taler for at skaffe *lagermulighed udenfor køkkenet*. Sådanne lagermuligheder er i det nuværende udlejningsbyggeri ikke gode. Det er navnlig vanskeligt ved de varer, som kræver forholdsvis lav opbevarings-temperatur, uden at køleskabsopbevaring er nødvendig. H.S.B. i Sverige har her eksperimenteret med fælles afkølede viktualierum, hvor hver lejlighed har et supplerende madskab med trådnervægge i et fælles kælderrum for den enkelte opgang. Den lavere temperatur frembringes af et køleelement, der er tilsluttet bebyggelsens centralkøleanlæg, således at der holdes konstant kældertemperatur på 8 grader. En stærk udvikling af dybfrosne madvarer rejser igen særlige opbevarings problemer i køkkenet, da disse varer forudsætter hyppige og nøje forudberegnete indkøb med hensyn til tidspunktet for deres benyttelse, såfremt der ikke findes køleskab med frysefag. Dette punkt omtales nærmere i afsnittet om køleskabe (kapitel 7).

Endelig må det nævnes, at *moderne redskaber og udstyr* i køkkenet indebærer betydelige muligheder for lettelse af arbejdet. Der foregår netop i disse år en stærk udvikling på dette felt, bl. a. præget af en række elektriske hjælpemaskiner og tilbehør. Som eksempel kan nævnes *trykkogere*, hvorved der kan opnås ikke ubetydelige tidsbesparelser. Tidsbesparelsen er af størrelsesordenen 60—70 pct., og **vil** navnlig være af betydning, hvor der er tale om retter, som uden tryk kræver kogetider på over $\frac{1}{4}$ time. Velegnet til trykkogning er retter som f. eks. rødkål, brunkål, gullasch, bankekød, hjerter og gule ærter. En arbejdslettelse kan også et elektrisk *tændingsur* give. Det kan indskydes mellem enhver kontakt og et elektrisk apparat, f. eks. en varmeplade, en vaskemaskine, en ovn eller lignende, og kan indstilles til at tænde eller slukke for strømmen på et bestemt tidspunkt. Bl. a. for husmødre med udearbejde kan det være praktisk i mange tilfælde.

Det forekommer udvalget urimeligt, at indførelsen af hensigtsmæssige køkkenarbejdsredskaber i en række tilfælde er blevet hindret eller fordyret fra myndighedernes side ved importregulering og omsætningsafgifter, og man henstiller til de pågældende myndigheder at betragte sådanne redskaber som sidestillede med andet værktøj.

Kapitel 6.

Indkøbsproblemer m. v.

Det er ikke tanken på de følgende sider at beskrive alle detail- og en-groshandelens spørgsmål om butiksindretning, prisfastsættelse, finansiering, lokalisering, reklame-forbrug osv. osv. Det er derimod hensigten at belyse nogle af de vigtigste indkøbsproblemer set fra et husmodersynspunkt, herunder specielt spørgsmålet om den tid, der går til indkøbene, kan bringes ned.

Hvori består indkøbs-problemet?

Indkøbsproblemet er for en stor del en direkte følge af industrialiseringen. Den har adskilt produktion og forbrug, der før var forenet i hjemmet. Derved har den dels frembragt et varetransportproblem, der må løses ved det omfattende fordelingssystem, som butikkerne er et led i. Og dels har den frembragt et persontransport- og tidsproblem, der også vedrører indkøbene: mange husmødre kan og må nu tage arbejde ude for at tjene penge til at købe ind for, men netop arbejdet og transporten til og fra arbejde levner dem kun ringe tid til de indkøb, der var formålet.

Begge disse problemer er blevet mangedoblet af en anden følge af industrialiseringen, nemlig byernes voldsomme vækst og omdannelse.

Afstandene i byerne er vokset og dermed også den tid og det besvær, som både indkøb og andre gøremål kræver. Afstandene er endog vokset mere end indbyggerantallet. Man bygger ikke længere så tæt som før, og det har vist sig nødvendigt at lægge boliger og arbejdssteder i kvarterer hver for sig. Transportmidlernes udvikling har ikke kunnet opveje disse forhold.

Butikssystemet har ændret sig for at passe til disse forandrede byer. Butikkerne er blevet mere forskellige og specielle. Den gammeldags „blandede købmandsforretning" er næsten forsvundet i de større byer, og i stedet har der dannet sig *udvalgsvarebutikker* (f. eks. møbler, tekstiler, husgeråd o. l.) og *dagligvarebutikker* (mælk, brød, kød, tobak o. l.). Udvalgsvarebutikkerne fører som regel kun een slags varer og må derfor have et stort opland; de ligger gerne på et butiksstrøg i bymidten eller et lokalt centrum. Dagligvarebutikkerne er derimod fulgt med ud i den voksende bys boligkvarterer. Men som regel er de kun fulgt langsomt efter; de fleste nye boligområder er i en lang årrække underfor-synede med butikker, ofte endda spredt og uhensigtsmæssigt placeret.

Denne differentiering og specialisering af butikkerne har gjort det lettere at foretage et enkelt indkøb, men sværere at foretage en række forskellige indkøb — hvad en husmoder jo som regel skal.

Dertil kommer, at butikernes *åbningstid* i de senere årtier er blevet væsentligt indsnævret. Og selvom lukkelovsbestemmelserne kun har indskrænket arbejdstiden med et vist antal procent for butikspersonalets vedkommende, er den tid, som de selverhvervende husmødre har til at besøge de nødvendige indkøb efter deres egen fyraften, og inden butikkerne lukker, blevet formindsket forholdsvis langt mere. Navnlig den tidligere lørdagslukning vanskeliggør afviklingen af de mange indkøb til søndagsfrokosten og søndagsmiddagen.

I forbindelse hermed kommer så de *kø-dannelser*, der sker inde i butikkerne, fordi de mange ekspeditioner trænges sammen indenfor kortere tidsrum. Man må vente, inden man kan blive ekspederet. For mennesker, der har travlt, føles enhver nok så lille ventetid meget ubehagelig, hvortil kommer, at en husmoder let kan komme til at måtte vente mere end eet sted. Nogle butikker har ganske vist flere afdelinger, men i reglen skal man betale i hver afdeling for sig og stille sig bagest i den næste afdelings kø.

I de senere år er det desuden blevet sådan i de større byer, at man ofte ikke kan få *varerne bragt*, hvadenten dette nu skyldes, at forretningen ikke har et bud, eller det er fordi, der ikke er nogen hjemme til at tage imod dem. Et hjem består jo i mangfoldige tilfælde af tomme stuer i dagtimerne, hvad der for nogle årtier siden snarest var undtagelsen.

Hvem har et indkøbsproblem?

En husstand vil i reglen være kendetegnet ved, at den har et fælles madbudget, selvom de enkelte medlemmer af hensyn til arbejde, skolegang, kursus o. lign. måske kun spiser enkelte måltider sammen.

I de fleste husstande vil det som nævnt være husmoderen, der varetager de almindelige indkøb, medens større udgifter til nyanskaffelser af møbler, radioer, biler, brændsel o. s. v. vel nok sker efter drøftelse ægtefællerne imellem eller på mandens initiativ alene.

De hjemmевærende husmødre er naturligvis nødt til at bruge en vis tid pr. uge til indkøb, men de har normalt ikke noget indkøbsproblem. Hvis der er små børn i hjemmet, forenes spadsereturen med dem med indkøbsturen. Der er næsten altid nogen hjemme til at tage imod budet fra købmanden eller manden med vasketøjet. Indkøbsturen vil i mange tilfælde være den hjemmевærende husmoders eneste chance for at tale lidt med andre voksne, således som den udearbejdende har mulighed for det på arbejdspladsen. Hun kan rådføre sig med sin købmand, sin slagter og sin grønthandler både for vejledningens og for samtalens egen skyld.

For de gifte mænd er der i reglen heller ikke et dagligt indkøbsproblem. Dette gælder ligeledes de hjemmeboende unge mænd eller kvinder og dem heraf, der bor hos deres arbejdsgivere (f. eks. alle landbrugsmedhjælpere) samt endelig dem, der spiser på pensionat eller restauration. Forbruget af tørkost kan de i reglen få bragt fra et ismejeri, og indkøbet af de andre fornødenheder kan let nåes. *Derimod har de heltidsudearbejdende byhusmødre, der ikke samtidig har medhjælpere til det huslige arbejde*, et vanskeligt indkøbsproblem. De der har deltidsarbejde eller hjemmearbejde, for ikke at tale om dem, der har husassistenter eller formiddagshjælpere, skulle derimod normalt ikke have noget indkøbsproblem. Derimod har de i detailhandlen heldagsbeskæftigede ekspeditricer o. a. alt efter branchens art en særlig vanskelig indkøbssituation. Det samme gælder de efterhånden mange selverhvervende kvinder fra omegnskommuner, der specielt for funktionæ-

rernes vedkommende har en arbejdstid, der bevirker, at de kun fredag aften kan nå at gøre indkøb i deres eget kvarter.

Landhusmødrenes særlige indkøbsproblemer vil blive omtalt i de forbindelser, hvor det har særlig interesse.

Køkkenets og husførelsens indretning.

Indkøbsproblemets løsning begynder i køkkenet.

Hvis husmødrene havde plads til at have store og alsidigt sammensatte varebeholdninger stående i deres køkkener, ville dette påvirke indkøbsspørgsmålet på flere måder: De kunne købe ind i større portioner og derved ofte opnå en vis rabat. De ville ikke være nødt til at gøre indkøb så tit og dermed både spare tid og gøre sig mindre afhængige af butikernes åbningstider. Også for de handlende ville det være af stor betydning, om husmødrene kunne vænne sig til at gøre større indkøb ad gangen, idet det ville spare meget på medhjælperudgifterne.

Der er imidlertid flere grunde til, at husmødrene mener, at de er nødt til at købe ind i mange mindre portioner:

Det kan være *økonomiske* grunde. Ikke alle har råd til at have penge stående i et varelager. Men man må gøre sig klart, at udgiften til et varelager er en engangsudgift, således som udgiften til en lænestol er det. Når varelageret er anskaffet, skal det jo kun fornyes.

Der kan også være *psykologiske* årsager til, at en husmoder ikke anskaffer sig et varelager. Hun kan være bange for at der vil blive brugt for flot af tingene, når de først er i huset.

Moderne køkkener i etagelejligheder har gennemgående for lidt *skabsplads*, og den, der er, udnyttes ikke altid rationelt nok. Hyldemellemrummene er således i reglen ens og ofte for store. Køkkenskabe fyldes med henkogningskedler, syltegyder, fiskekedler, udrangerede ting, tomme flasker, sylteglas osv., som burde anbringes i kælderrum eller på pulterkamre. De fleste køkkener kunne sikkert bringes til at rumme adskilligt mere. Men ikke des mindre foretrækker mange husmødre at købe melis flere gange pr. måned, selvom de skal stå i kø (og evt. sinke andre) fremfor at hente henkogningskedlen frem i syltetiden — en aften efter lukketid. Husmødre i enfamiliehuse med frostfrie kælderrum har tilmed mulighed for at kunne købe kartofler, løg, frugt, øl, sodavand o. m. a. i større portioner ad gangen. (Om køkkenindretningens betydning, se også side 43).

Men husmødrene vil også komme med den indvending, at varerne — navnlig i sommertiden — *ikke kan holde sig*. De hyggelige, moderne køkkener med spisekrog og radiator har iøvrigt medvirket til, at sommervarmens skadelige virkninger afløses af centralvarmens ved vintertid.

Anvendelsen af iskasser, køleskabe og fremkomsten af de mange fællesfryserier i landkommunerne er omtalt udførligt i kap. 8. Så længe køleskabe imidlertid er så dyre både i indkøb og drift, er der grund til at minde om, at varer kan opbevares i røget, saltet, henkogt, syltet og præserveret stand — på dåser, i glas, på flasker osv. Dertil kommer, at man ved at anvende plasticposer, glas med skruelåg, tætsluttende plasticdåser osv. kan få grøntsager og frugt til at holde sig friske og sprøde temmelig længe; det samme gælder kiks, knækbrød, tvebakker, kager m. m., som derved forhindres i at opsuge fugtighed. Selv franskbrød og rugbrød, ost og salt holder sig væsentligt bedre, når de opbevares på denne måde.

Det vil af det nævnte fremgå, at mange af de indvendinger, som husmødrene fremfører mod at have større varelagre, kan imødegås. Det bliver imidlertid antagelig først, når de handlende begynder at give virkelig betydelige kvantumsrabatter, at denne — også for de handlende — gunstige udvikling kommer i gang.

Indkøbsproblemet er for en stor del et planlægning'sproblem.

Husmødrene kan hjælpe hinanden. Som allerede nævnt har indkøbsturene forskellige formål for de forskellige kunder, og førend der gøres store ændringer i butikshandelen, bør man gøre de hjemmевærende husmødre opmærksomme på, at de er de nærmeste til at hjælpe de udearbejdende. Dette kan de gøre ved at foretage indkøb, konsultationer hos læger og tandlæger, besøg hos frisører, i banker, sparekasser, biblioteker, apoteker o. s. v. i den almindelige arbejdstid og aldrig efter kl. 15,30.

Den, der laver en liste over indkøbene (ordnet efter butikkernes beliggenhed på strækningen), kan foretage sine indkøb på langt kortere tid end den, der bruger ekspedienternes og de ventendes tid til at bestemme middagsmaden undervejs, ved ikke at kunne huske, om der var mere, hun skulle have, ved at vælge flere varer, medens ekspedienten tæller regningen sammen osv. osv. I de tilfælde, hvor huskesedlen er skrevet så tydeligt, at ekspedienten kan få den i hånden, behøver denne kun at foretage een tur ud på lageret i stedet for flere. Ordet „diskenspringer“ vender i virkeligheden sin brod mod den uforberedte, forvirrede kunde. For den, der vil udarbejde en indkøbsplan, vil der altid være tid nok hertil i en sporvogn, i et venteværelse, i toget eller i en frokostpause.

På restauranter har man smørrebrødssedler. Måske burde mange handlende fremstille sådanne til ophængning i køkkenerne, således at husmødrene hjemme kunne komme i tanker om, hvad de manglede.

Butiksnettets indretning.

Butikkernes beliggenhed i byplanen.

Den byplanlægning, som alle danske byer med mere end 1 000 indbyggere nu underkastes, tager også sigte på at indrette dem hensigtsmæssigt, hvad butikker angår. Kommunalbestyrelserne tilstræber — mere eller mindre — at danne eller omdanne byerne således, at de kommer til at bestå af et antal bydele, der hver for sig rummer erhvervs-kvarterer, boligkvarterer og et lokalt centrum, men samtidig har god trafikforbindelse med hverandre og — navnlig — med bymidten.

En sådan indretning af en by giver god mulighed for et ordnet og bekvemt net af butikker. I hvert boligkvarter vil der som regel være basis for en eller flere små samlinger af de mest benyttede mindre dagligvarebutikker, såsom ismejeri, brødsalg og købmand. I bydelscentret skulle kunne trives mindre udvalgswarebutikker og større og velforsynede dagligvarebutikker af alle arter. Og i bysamfundets midte skulle — foruden dagligvarebutikker for bymidtens beboere — kunne findes de større udvalgsforretninger og specialbutikker.

Denne differentiering af butikkerne, der forekommer ret selvfølgelig, er allerede af sig selv opstået mange steder, omend den tit er forflygtiget på grund af en planløs byudvikling og bykvarterernes tilfældige udbygning. Ved byplanlægning er det muligt at støtte differentieringen på flere måder.

Med hjemmel i byplanloven kan der reserveres bestemte grunde **til** forretningsbebyggelse (og den kan samtidig hindres andre steder). Man kan således bidrage til at samle de små dagligvarebutikker i grupper, evt. ved et lille *butikstorv*, hvilket i høj grad kan lette beboernes indkøb — og således også er til fordel for de handlende. Endvidere søges vejnettet indenfor de enkelte boligområder nu gerne opbygget som en række mindre boligadgangsveje, der udmunder i en lidt større stamvej, som fører til bydelscentret. Ved en sådan stamvej vil disse smågrupper af dagligvarebutikker kunne få en god plads, der i forvejen daglig passerer af en stor del af kvarterets beboere.

Det lokale centrum for en bydel vil som regel falde sammen med handelscentret. I bestående bydele har det ofte form af et butikstrøg, desværre hyppigt på begge sider af en hovedudfaldsvej med stærk trafik, til ulempe for alle parter. I nye bydele søger man derfor at udforme pladsen til butikkerne, så den ikke direkte gennemskæres af større uvedkommende færdsel, f. eks. som et *torv* eller en *fodgængergade*.

Centret i en bydel, der er led i et større bysamfund, ligger som regel med god trafikforbindelse til bymidten. Det samme tilstræbes ved nye bydele. Som eksempler kan nævnes de nye forstæder langs S-banerne i Københavns-egnen, hvor bebyggelsen næsten overalt koncentrerer omkring stationen, og de nye yderkvarterer i talrige større provinsbyer, hvor der som regel er bybusholdeplads.

Handelscentrets beliggenhed ved trafikcentret gør det let for de beboere, der har arbejde eller andet ærinde i bymidten, at købe ind på vejen til eller fra, og må således ligeledes betragtes som en fordel såvel for kunderne som for de stedlige handlende.

Den foran beskrevne opbygning af butiksnettet i en by må først og fremmest varetages af den pågældende kommunalbestyrelse, der som nævnt ved hjælp af byplanlægningen kan reservere bestemte arealer til forretningsbebyggelse (og hindre den andre steder). Der bør dog herved naturligvis finde et nøje samarbejde sted med handelens organisationer.

Selve opførelsen og indretningen af butikslokalerne vil derimod normalt være overladt til private bygherrer. Dette forhold er utvivlsomt medvirkende **til**, at nye boligområder ofte først efter en årrækkes forløb forsynes fuldt ud med det antal butikker, der egentlig skulle være grundlag for, idet etableringen udskydes, indtil området er udbygget så vidt at der er sikkerhed for en god omsætning.

I de senere år er dog en stor del af byggeriet udført af boligselskaber, der ofte opfører et betydeligt antal lejligheder ad gangen. De tilsvarende butikker indgår da som regel i selve bebyggelsesplanen, placeret samlet på et gunstigt sted og etableret samtidig med bebyggelsen. De sociale boligselskaber har bl. a. gjort en banebrydende indsats for de små butikstorve.

Butikkernes antal og art.

Forudsat at butikkernes beliggenhed i nogen grad følger de foran angivne retningslinier med hensyn til en praktisk placering, kommer indkøbstiden dernæst til at afhænge af den *afstand*, der er til butiksgrupperne. Denne afhænger atter af størrelsen af det *opland*, der er nødvendigt for at give hver handlende en rimelig indkomst.

Går man ud fra en indkomst af en vis størrelse, vil det nødvendige opland for en butik være bestemt af flere forskellige faktorer, bl. a.:

- 1) Den pågældende branches nettoavance.
- 2) Kundekredsens forbrug pr. husstand af den pågældende vareart, hvilket varierer med husstandenes indkomstforhold og sociale stilling og vaner. Desuden spiller det en rolle,

om indkøbene af varearten helt eller kun delvis foretages lokalt, hvilket foruden af de sociale vaner også kan afhænge af, hvor langt og hvor god trafikforbindelse der er til et større handelscentrum, og hvor stor del af befolkningen, herunder husmødrene, der har arbejde i dette centrum.

- 3) Butiksindehaverens dygtighed, og antallet af konkurrenter i nabolaget.
- 4) Beboelsestætheden i kvarteret eller bydelen. I nyere etageboligområder er der som oftest ca. 50 husstande pr. ha, i haveboligområder som oftest 10—15.

Mange af de ovennævnte faktorer er yderst vanskelige at bestemme — selv om man anvender markedsanalyser eller lignende sociologiske fremgangsmåder. Desuden ændres flere af dem uafslutelig for hvert boligområde. Husstanden størrelse svinger med tiden, idet børnetallet som bekendt varierer. Indkomstforholdene kan svinge med konjunkturerne. Et andet klientel flytter ofte ind efterhånden, som husene bliver ældre. Trafikforbindelserne og antallet af butikker i nabolaget kan også forandres.

Det vil heraf forstås, at det ikke har været praktisk muligt at opstille nogen eksakt metode til udregning af en butiks nødvendige opland eller — sagt på en anden måde — hvor mange butikker, der bør være indenfor et bestemt område.

Udvalget har imidlertid anset det for vigtigt at nå frem til visse retningslinier på dette punkt. Når et boligkvarter udbygges, indrettes der faktisk et vist antal butikker. Sålænge der ikke foreligger holdepunkter for bestemmelsen af det passende antal, fastsættes dette ved et rent og skært skøn hos de enkelte bygherrer. Er skønnet forkert, kommer enten beboerne eller de handlende til at lide derunder, eller der sker et økonomisk spild ved en senere ombygning af butikslokaler til andre lokaler eller omvendt.

Man har derfor i det følgende forsøgt at uddrage visse retningslinier af de oplysninger, der foreligger om *den nuværende butiksforsyning*. Selvom det er en almindelig erfaring, at der nogle steder er for mange butikker — som derfor hyppigt skifter ejere, ændres eller nedlægges — og andre steder for få butikker, således at befolkningens indkøb besværliggøres, er det dog udvalgets opfattelse, at det nuværende antal butikker stort set har tilpasset sig ret nøje til behovet.

Statistisk departement har for udvalget på grundlag af erhvervstællingen i 1948 opstillet den i bilag 6 a (bind 2) gengivne tabel over antal husstande pr. butik, fordelt efter branche og byområdets art. Udfra denne tabel er opstillet tabel 18, der viser hvor mange butikker der — med bibeholdelse af det nuværende butiksantal i forhold til antallet af husstande — svarer til et bestemt antal husstande. For et boligområde eller en større ny bebyggelse med et vist antal husstande kan det aflæses hvilke og hvor mange butikker, der bør indrettes — stadig med den nævnte forudsætning.

Det må dog fremhæves stærkt, at disse tal kun kan danne et udgangspunkt. De må i hvert enkelt tilfælde reguleres under hensyntagen til de faktorer, der er nævnt foran. Er der f. eks. konkurrerende butikker i nabolaget, eller kan sådanne forventes, må antallet af nødvendige husstande forøges. Det samme gælder f. eks., hvis trafikforbindelsen til et større indkøbscentrum er særlig god, eller en særlig stor del af husmødrene må antages at have arbejde ude og derfor at købe ind andetsteds, eller hvis befolkningens indkomst må antages at være særlig lav. Modsat kan det nødvendige antal af husstande regnes lavere — eller butiksantallet forøges — dersom f. eks. en bebyggelse med butikker opføres i et område, der i forvejen er underforsynet med butikker, har ringe forbindelse til andre indkøbssteder, eller har en særlig stærkt forbrugende befolkning.

Endvidere bør det åbenbare og velkendte misforhold, at forstadsbebyggelser som regel igennem mange år er stærkt underforsynede med butikker, søges udlignet ved en

forøgelse af det gennemsnitlige butikantal for forstæderne. Som det ses, var der i 1948 forholdsvis færre butikker i forstæderne end i landkommunerne!

Endelig må der tages hensyn til den udvikling imod nye — og som regel mere omfattende — butikstyper, der utvivlsomt vil finde sted også herhjemme i de kommende årtier. Man henviser til bilag 5 b.

Tabel 18. Antal husstande pr. butik ved erhvervstællingen i 1948.

Branche	Hoved- staden	Hoved- stadens forstæder	Provins- byer	Provins- byernes forstæder	Bymæs- sige be- byggelser	Land- kom- muner	Hele landet
1. Kolonialvarer, hørkram o. l.	161	106	80	82	70	63	85
2. Brød, mælk m. v.	167	196	112	121	117	161	140
3. Frisører	196	262	123	241	141	215	169
4. Kød, viktualier	240	290	129	279	229	289	244
5. Tobak, vin	184	499	253	864	539	1 543	332
6. Andre artikler, væsentlig erhvervs-	1 070	2 773	441	776	289	2 437	411
7. Frugt, grønsager	290	414	291	579	765	2 622	444
8. Trælast, bygningsartikler, støbe- gods, elektriske artikler	728	652	333	832	299	619	477
9. Kul, koks, tørv, olie, benzin	742	518	291	366	439	930	498
10. Indbo iøvrigt, herunder radio ...	347	924	304	1 832	616	2 509	500
11. Automobiles, cykler m. v.	766	853	400	627	359	579	523
12. Møbler, tæpper o. l.	613	1 422	342	4 164	353	1 013	543
13. Manufaktur uden nærmere angi- velse	710	684	475	1 908	282	645	544
14. Skotøj, træsko	934	1 087	624	1 477	388	720	690
15. Trikotage	1 171	3 263	383	738	531	1 143	696
16. Fisk, vildt, fjerkræ	1 031	1 109	539	776	489	754	698
17. Cykelreparatører med detail	1 128	1 087	637	898	468	2 452	723
18. Korn, foderstoffer, frø, grovvarer	14 055	4 623	1 290	1 431	419	331	736
19. Herrekonfektion, -ekvipering og -lingeri	869	1 913	620	282	481	1 326	753
20. Sæbe, parfume	669	924	769	1 174	635	1 136	806
21. Damelingeri, hatte, pelsværk m. v.	607	1 459	422		1 271	18 356	831
22. Guld-, sølv-, tinvarer, ure, optik	832	1 913	508	3 523	633	2 622	862
23. Papir, bøger, noder	756	1 913	645	3 271	633	3 321	944
24. Konfekturer, kaffe, the m. m. ...	535	1 046	684	5 089	2 456	15 853	1 001
25. Elektroinstallationsforretninger med detail	1 435	1 320	838	1 579	712	1 198	1 056
26. Aviser	605	1 290	830	1 991	1 618	4 713	1 063
27. Blomster	511	1 422	1 043	5 725	4 317	13 414	1 163
28. Glas, porcelæn, isenkram	1 050	1 180	680	2 862	990	6 975	1 178
29. Andre varer	995	2 219	736	3 817	1 410	6 431	1 279
30. Smør, æg, ost	1 054	2 054	1 186	1 991	2 261	3 832	1 567
31. Farver, tapeter	1 591	1 913	957	2 694	1 396	6 227	1 648
32. Apoteker, håndkøbsudsalg	4 216	4 623	2 380	5 725	1 356	3 963	2 914
33. Husgeråd iøvrigt	2 069	5 547	3 281		4 316	11 625	3 739
34. Dame- og børnekonfektion	2 143	3 962	2 899		10 175	38 751	4 063
35. Øvrige detailhandel i alt	54	85	36	95	41	82	52
36. Hele detailhandelen*) i 1948	17	23	12	21	13	20	16
37. Hele detailhandelen*) i 1935	13	15	9	17	10	17	13

*) Heri ikke medregnet branche 3, 17 og 25.

Selvom de anførte tal som følge af den grove udregningsmåde og de mange faktorer, der kan indvirke på dem i praksis, kun må betragtes som vejledende, er det dog udvalgets bestemte mening, at de — korrigeret i hvert tilfælde — vil danne et væsentlig sikrere grundlag for opførelsen af butiklokaler end et rent skøn.

Det har ikke været muligt for udvalget fra handelssagkyndig side at få angivet mere pålidelige tal. De¹: må anses for meget ønskeligt, at handelsstanden og forbrugerorganisationerne selv optager et arbejde, der kan danne et endnu sikrere grundlag for skønnet over det rimelige antal butikker af forskellig art i boligbebyggelse, og eventuelt opstiller nærmere retningslinier for butikkernes placering, udformning og arealbehov. Det kan nævnes, at Sveriges köpmannaförbund allerede i 1950 har udgivet en håndbog om disse spørgsmål — *Butiken i stadsplanen* — til vejledning for kommunalfolk, byplanlæggere og bygherrer.

Som det fremgår af tabel 18, er *landkommunerne* forsynet med et ikke ringe antal butikker. Det er dog navnlig de mest almindelige arter af butikker, især købmandshandelen, der gør sig gældende, medens udvalgswarebutikkerne er sjældne. Imidlertid er landets net af byer, enten købstæder eller større bymæssige bebyggelser, som bekendt ret fintmasket, og vejsystemet og transportmidlerne er gode, især efter rutebilernes store opsving i de sidste årtier. Tidsafstanden til en by med større butiksudvalg er derfor kun få steder i landet over en time, og de fleste steder mindre.

Dagligvarebutikkerne spiller for en del landbohem en noget mindre rolle end for byhjem, idet de større landhusholdninger endnu er selvforsynende med en del fødevarer o. lign. Men antallet af husmedhjælpere er dalende, og selvom transportmidlerne er blevet bedre, kan afstanden til købmand o. lign. ofte være generende stor.

Forholdet kunne utvivlsomt ligesom i byerne forbedres noget ved en bevidst planlægning af butikkernes og beboelsernes placering i sognet. En sådan planlægning burde - også af mange andre hensyn — foretages f. eks. ved de oprettelser af husmandsbrugskolonier, der jævnlig sker, og ved større jordfordelingsplaner. Udvalget henstiller til landbrugsministeriet og landbrugets organisation at overveje at optage en sådan planlægning, evt. i samarbejde med byplanmyndighederne.

Butikkernes indretning.

Lukketiderne.

Ved omtalen af butikkernes åbnings- og lukketider skal det straks understreges, at selvom husmødre og ekspeditricer og ekspedienter har modsat rettede interesser med hensyn til butikkernes åbningstider, er der næppe mange husmødre, der ønsker den enkelte handelsmedhjælper arbejdsuge forlænget.

Man synes imidlertid i den megen diskussion, der hersker netop om lukkelovsspørgsmålene at glemme, at loven ikke går ud på at hindre folk i at købe varer, men at beskytte den ansatte mod at blive arbejdstidsmæssigt udnyttet.

Man kommer imidlertid ikke uden om, at det ville være nyttigt, om de handlendes arbejdstid blev forskudt noget mere i forhold til fabriks- og kontorarbejdernes.

Nogle særordninger findes allerede for bagere, mejerier m. fl., men måske kunne man finde frem til flere:

Middagslukning, — der er en almindelig foreteelse i mejeri- og brødudsalg, fordi arbejdet begynder så tidligt på dagen — kunne måske anvendes også i andre brancher. I

de større byer, hvor man ofte bor langt fra sit arbejdssted, egner ordningen sig dog dårligt for medhjælperne, hvis man da ikke anvender deltidsarbejdere.

Mange butikker har *længere åbent* hver fredag aften, men kundebesøget er ikke særlig stort. Mon ikke strøgbutikker, stormagasiner m. fl. ville have større salg og kunderne større indkøbsmuligheder, hvis der i stedet for hver fredag holdtes åbent til 23 den første fredag i hver måned. Familiemedlemmerne kunne da efter middagsmaden sammen se på varer og drøfte anskaffelser. For de handlende var det sikkert at foretrække at få een fredag aften helt ødelagt (mod overtidsbetaling) end at få dem alle fire eller fem halvt ødelagt (naturligvis også mod overtidsbetaling). Mad varebutikker, hvori lørdag-søndagsindkøbene gøres, må dog beholde den sene fredagslukning hver uge.

Butikker i badebyer o. lign. burde være undergivet særlige lukkelovsbestemmelser. Det er meningsløst både for beboerne, week-end-gæsterne og de handlende, at der skal lukkes lørdag eftermiddag og søndag. Indkøbene må gøres i byen dagen inden og transporteres i varme overfyldte kupeer. Ingen interesser ville blive gået for nær, hvis de handlende holdt åbent lørdag og søndag i sæsonen. Der er rigelig fritid resten af året.

Særlig for turister og andre tilrejsende, der kommer til større byer, kunne der på centralt beliggende steder være allround forsynede butikker, der var åbne til sen aften. I England har man ligefrem et navn til disse: „Seven-to-eleven“ butikker. Om de til gengæld skulle være lukkede om dagen, kan så diskuteres.

Et city-kvarters lukketider behøvede iøvrigt ikke at være de samme som et beboelseskvarters i en omegnskommune.

Der kunne nævnes mange flere sådanne ændringsforslag. Eet er imidlertid givet, at handelsstand og fabriks- og kontorvirksomheder må tilskyndes til noget større samarbejde. Det vil imidlertid være urimeligt at fremstille sagen, som om det kun var handelen, der skulle vise tilpasningsevne.

Mindre kategoriske forbud mod handel med forskellige varer i samme butik.

For den travle selverhvervende husmoder vil det selvfølgelig være en fordel, hvis hun kan købe de flest mulige af — helst alle — de daglige fornødenheder i samme butik. I udlandet findes sådanne salgshaller, der må betegnes som stormagasiner på dagligvareområdet. Disse haller kan imidlertid både i fysisk og psykologisk betydning virke noget kolde. Hvis der står i kø og betales for hver butiksafdeling, er det et spørgsmål, hvor mange minutter der indvindes ved at købe i salgshal i sammenligning med dem, der tager at besøge flere butikker i et lille butikscentrum, hvor de enkelte forretninger ligger hverandre så nær, at cykle- og barnevognsparkering kun sker een gang.

Reglerne om hvilke forskellige varegrupper, der må forhandles samme sted, de såkaldte samhandelsbestemmelser, er, som det nærmere påvises i bilag 5 b., betinget af sundhedsmæssige, historiske og konkurrencemæssige hensyn; det var måske på tide, at nutidige forbrugerhensyn fik større vægt og fortidige standsgruppeinteresser mindre. Det klassiske eksempel er, at man bl. a. kan købe brød, smør, margarine, ost, mælk, kager, cornflakes, chokolade, sodavand, gryn og lakridsbændler, men ikke melis i et mejeri. Man må derimod forhandle spegesild, ost og marcipan sammen i en købmandsbutik. Røgede sild kan sælges samme sted som ferskener, men ferskener ikke sammen med fisk.

Ved at se varesammensætningerne i andre landes butikker indses det let, hvor tilfældige mange af skillelinierne er. Husmoderinteressen ligger i et vareudvalg, der er så stort, som hensynet til hygiejne, pris og omsætningshastighed tilsiger. I mange tilfælde

vil butikkens almindelige hygiejniske stade være aflangt større betydning end hvilke varer, der forhandles fra samme lokale. Det er i denne forbindelse af betydning, at Københavns borgerrepræsentation den 25. oktober 1951 vedtog en ændring i byens sundhedsvedtægt, der i realiteten giver adgang til i visse tilfælde at dispensere fra de hidtil gældende samhandelsbestemmelser. Der er hermed åbnet mulighed for fremkomsten af helt nye butikstyper.

Udvalget mener, at der på dette felt må lægges overordentlig vægt på de af dyrlæge G. Mortensen i bilag 5 b fremførte synspunkter, at forretningstyper, hvor mange flere varegrupper end nu tillades forhandlet under eet tag, vil give mulighed for en langt bedre adskillelse mellem levnedsmidler, der af hygiejniske årsager ikke bør opbevares eller tilberedes sammen, end de nu gældende samhandelsbestemmelser sikrer. Man går ud fra, at de nævnte synspunkter vil blive overvejet i det nu af handelsministeren nedsatte udvalg til en revision af næringsloven.

Selvbetjeningsbutikker.

Spørgsmålet om salg af visse varegrupper fra samme butik og selvbetjeningsspørgsmålet er i sig selv to forskellige problemer, der dog ofte får forbindelse med hinanden.

Brugsforeningerne er gået i spidsen med selvbetjeningsbutikkerne, men måned for måned følger nye virksomheder med, enten for hele eller dele af ekspeditionens vedkommende. Ny som denne udvikling er — i hvert fald her i landet — har den vakt en del diskussion i pressen, radioen og mellem husmødrene.

Et hold danske eksperter, der i 1952 studerede selvbetjeningsbutikker i U.S.A., har afgivet en fyldig rapport om rejsen, men ønsker kun at drage meget forsigtige slutninger om systemets egnethed for danske forhold. Det fastslås dog, at 85 pct. af al handel med kolonialvarer og fødevarer i U.S.A. foregår helt eller delvis ved selvbetjening, og at det i lige så høj grad er detailhandlernes velordnede indkøbsforhold som lave butiksomkostninger, der betinger konkurrencedygtighed.

Ved udgangen af 1953 havde brugsforeningerne ca. 80 selvbetjeningsbutikker. Desuden havde enkelte købmænd m. fl. indrettet selvbetjeningsbutikker.

Når der i dette kapitel er lagt særlig vægt på indkøbstidsproblemet, så er det rimeligt at fremhæve s-butikkens evne til at klare en topbelastning. Varerne er pakkede, er prismærkede, indsamles af husmoderen selv (skal ikke hentes frem fra baglokaler og kældere, medens køen af travle husmødre vokser), s-butikken virker som „huskeseddel“, idet husmoderen ved at gå gennem de forskellige gange passerer hele butikkens varelager, og den dag de nu gældende samhandelsbestemmelser revideres, således at hele fødevaregruppen kan samles under eet tag, får husmoderen yderligere den fordel, at hun i een og samme butik kan afveje kødpriser mod fiskepriser, grøntkonserver mod frosne eller friske varer o. s. v. S-butikken giver bedre overblik, og giver den husmoder, der har tid til det, mulighed for at træffe sine valg efter nøje studium af priser og kvaliteter, men samtidig opnår den travle husmoder en mulighed for at slippe relativt hurtigt gennem sine.

Man har fremhævet ulemper ved at måtte savne den venlige omhu og gode vejledning, som mange handlende idag giver deres kunder, og det er rigtigt, at selvbetjeningen i sig selv indebærer noget mere industrielt, medens betjeningsbutikken stort set befinder sig på håndværkets trin med de fordele og ulemper, der er knyttet hertil. Man må dog ikke overse det faktum, at de handlende netop under s-betjeningen får større mulighed for at vise omhu for dem, der ønsker dette, end nu, hvor tiden i høj grad går med rent manuelt arbejde. Selv med færre ekspedienter kan der afses mere tid til hver kunde.

Endvidere er fremhævet ulempen ved, at man må stå i kø for at betale ved udgangen. I U.S.A.s „supermarkets“ findes almindeligvis en ekspreskasse for alle, der kun har foretaget indtil tre indkøb, og det var sikkert hensigtsmæssigt at indrette en tilsvarende herhjemme for travle kunder. I det hele taget er det vigtigt, at antallet af kasseapparater står i et rimeligt forhold til kundernes tal; det er en dyr anskaffelse for indehaveren, men nødvendig, hvis s-butikkens fortrin skal træde klart frem.

Hvilken butiksform, der arbejder billigst, er det meget vanskeligt at afgøre, men amerikanske husmødre hævder, at de sparer 10—15 pct. ved at handle i s-butikker, hvor de til gengæld selv henter varerne. Trods de fordyrende elementer s-butikken har at kæmpe med: udgifter til emballage, til afvejning, prismærkning, reoler, kølediske, kasseapparater og større gulvplads, synes de økonomiske fordele i form af mulighed for større salg pr. ekspedient og større omsætningshastighed for varerne at opveje fordyrelserne.

S-butikkerne har ikke alene erobret U.S.A.; også i Sverige er de i rivende vækst. i Svejts, Holland og Belgien ligeså.

Det er udvalgets opfattelse, at man også her i landet står ved begyndelsen af en udvikling, der ikke lader sig standse, og ikke bør modarbejdes.

Automatsalg.

Et skridt videre end selvbetjeningsbutikkerne er automat-salget, hvor husmoder-interesserne i at kunne købe eventuelle fornødenheder hele døgnet ikke kolliderer med butiksmedhjælpernes interesser. I øjeblikket kan man „trække“ tobak, frugt, æg, cykellygter, elektriske sikringspropper, kager, smørrebrød, chokolade og enkelte steder nylonstrømper; men i virkeligheden kunne mange, mange flere varer gøres til genstand for automatsalg. På centraltbeliggende steder kunne man indrette lokaler, der udelukkende var udstyret med automater, som kunne være åbne døgnet rundt — året rundt.

I et butikscenter ville flere handlende eventuelt kunne anskaffe en forholdsvis større automat i fællesskab.

Emballagen.

Selvbetjeningsbutikkerne kræver indpakning af vareenhederne, der samtidig skal beskyttes mod snavs, berøring, fordampning m. v. Samtidig skal emballagen eventuelt vise varen, fortælle dens navn, pris, egenskaber, sammensætning og give nogen vejledning om dens anvendelsesmuligheder. Ældre tiders købmandsforretningers udstyr af kasser, sække, tønder, vidiekurve m. v. er nu afløst af flasker, glas, dåser, kartoner, papirs- og plasticposer m. m.

Det kan i denne forbindelse nævnes, at kvalitetsangivelse er blevet meget almindelig, men at dens betydning måske overvurderes, så længe publikum ikke er tilstrækkelig oplyst om de forskellige stoffers betydning for en vare. Man drikker jo dog medicin, selvom der klart og tydeligt står anført, at der er stryknin i den!

Emballering tager en vis tid, og selve materialeudgiften udgør en ikke helt ubetydelig del af vareprisen.

Hvis emballagen er medvirkende til, at omsætningen af denne vare stiger, og fremstillingen derfor kan billiggøres, kan den dog medvirke til et prisfald. Dertil kommer, at nogle varer netop takket være en bestemt emballage kan pakkes på maskine, hvad der er langt hurtigere pr. kg — og dermed billigere — end hvis en medhjælper skal gøre det samme arbejde i hånden. Synspunktet må dog ikke overdrives, idet der i næsten alle slags

butikker vil være mindre travle tidsrum i dagens (ugens) løb, hvor afvejningen kan ske uden anden merudgift end den, der skyldes posen eller papiret.

Man henviser iøvrigt til omtalen i kapitel 5 af emballagens betydning for køkkenets indretning.

Parkering.

Også f. eks. med hensyn til parkeringen kan de handlende hjælpe deres kunder - både dem, der har god tid, og de travle. Dette gælder cykler, barnevogne, hunde og (måske for stormagasinerne vedkommende) endog børnene. Hvormange cykler med sære uregnelige overbygninger i form af fyldte cyklekurve anbringes der mon ikke hver eneste dag op ad dyre butiksruder, fordi der ikke findes stativer eller tilstrækkelig mange cykehjulsforsænkninger på fortovene. Disse er iøvrigt som regel ikke dybe nok til at kunne støtte en cykel, der er belæsset. Har man overhovedet mulighed for at binde sin barnevogn fast, medens man er inde i en butik? Trods bremsen kan en vogn dog gribes af et vindstød. Findes der nok hundesnor-kroge og i tilstrækkelig stor indbyrdes afstand? Kan ventende kunder sidde ned eller anbringe deres pakker?

Dårligt arrangeret parkering sinker, trætter og irriterer.

Udbringning af varer.

For de hjemmевærende husmødre indebærer spørgsmålet om varernes udbringning ikke uoverstigelige vanskeligheder. De kan telefonere efter varerne og kan være hjemme, når de bliver bragt. En sådan husmoder kan også i butikken udpege de varer, hun ønsker, og hvis de er for tunge, få dem sendt.

De, der måske har mest brug derfor, kan imidlertid ikke altid benytte sig af butikernes udbringningsservice, simpelthen fordi der ikke er nogen hjemme til at tage imod varerne, til at aflevere eller modtage vasketøj eller til at modtage anbefalede breve og pakker.

I nogle tilfælde ordner man sig med naboen, men da det i reglen vil være sådan, at den ene part altid er den modtagende, den anden part altid den ydende, kan det i det lange løb være ret utåleligt.

Andre steder har viceværtten (varmemesteren) nøglerne. Det franske system med en portnerfamilie pr. opgang er derimod næsten ukendt herhjemme.

På dette punkt tiltrænges der i høj grad en kollektiv ordning.

Man kunne tænke sig spørgsmålet løst enten a) hos den handlende, b) ved hjemmet eller c) et tredje sted:

a) Derved at butikkerne modtog bestillingssedler om morgenen, pakkede tingene sammen til kunderne og lod en særlig afregnings- og betalingsafdeling være åben f. eks. to timer længere end butikken iøvrigt. Dette kunne tænkes gennemført i meget store virksomheder, men naturligvis ikke i almindelige butikker.

b) Der kunne på trappegangene være indrettet aflåselige varerum, som beboerne og den handlende havde nøgle til — altså et til mejeriet, et til købmanden o. s. v. Disse rum — eller eventuelt automater, som sank ned i væggen for hver ekspedition — ville, hvis de overhovedet skulle have nogen praktisk betydning, fylde en hel del og tage en masse tid for budene, ligesom de ville være egnede objekter for tyve.

Det skal her nævnes, at i kollektivhuset i Søborg har man en „portnerordning“, som gør det muligt for beboerne at efterlade og modtage besked'er, pakker o. s. v. døgnet rundt, (se nærmere i kapitel 18).

c) Som en tredje udvej kunne man tænke sig, at der — med lille indbyrdes afstand — oprettedes servicestationer med ganske bestemte åbningstider, f. eks. fra kl. 16—20. De skulle have ensartede — helst oplyste — skilte. Den nærmeste servicestations adresse kunne være opslået hos alle kvarterets handlende og omdelt til alle kvarterets husstande. Man kunne få butikkerne til at sende varerne til „stationen“, og kunden, der hentede, betalte f. eks. 50 øre å 1 kr. pr. ekspedition eller en fast abonnementsafgift, evt. leje af en boks. Servicestationen skulle normalt intet have med de egentlige betalinger at gøre — nærmere være en slags garderobe.

Til et sådant arbejde ville enhver husmoder, viceværterfrue, aldersrentemodtager eller invalid være velegnet, når blot vedkommende boede centralt.

Systemet kunne tænkes kombineret med allerede eksisterende kiosker, men disse har i reglen ikke den fornødne plads. På alle større stationer og rutebilcentraler findes garderober, der minder om sådanne servicestationer, men deres indbyrdes afstande er altfor store. Hverken kioskerne eller garderoberne dækker derfor det her skitserede system af servicestationer, som, når det først er indarbejdet, antagelig ville blive meget populært — ikke mindst i omegnskommunerne, hvor de hjemvendende kontorfolk de 5 af ugens dage så at sige møder deres eget kvarters handlende, der da er på vej ind mod byen.

Beboelsesområdernes handlende ville forøvrigt på den måde få mere af den handel, som arbejdsområdernes handlende har i dag, ligesom handel smedhjælperne ville få lettere ved at klare deres egne indkøb i de andre butikker.

Andre foranstaltninger.

Udvalg sbutikker og offentlige kontorer m. v.

Hvad der i det foregående er sagt om dagligvarebutikkerne, kan i mange henseender overføres på udvalgsbutikker. Disse skal derfor ikke yderligere kommenteres her.

Derimod må det understreges, at sygekasser, banker, apoteker, rodekontorer, folkeregistre, arbejdsanvisningskontorer, posthuse, turistbureauer, biblioteker o. m. fl. for de ikke-ansatte føles som butikker. De er ofte for spredt beliggende, og de har tit åbningstider, der volder en mængde unødigt besvær: Posthuse har åbent 9—17,30, uanset om kvarterets voksne beboere befinder sig i bydelen på den tid eller ej. Biblioteker i omegnskommunerne lukker mange steder kl. 19, skønt det er umuligt for beboerne at nå hjem og hente bøgerne inden. Beboere i en kommune har, skønt de eventuelt betaler erhvervsskat til en anden kommune, ikke ret til at blive lånere i denne.

Banker, rådhus m. fl. holder som en service længere åbent fredag aften tilsyneladende uden tanke for, at denne aften jo i forvejen er husmoderens allertravleste.

Hvis disse kontorers ekspeditionspersonale fik adgang til at afspadsere de overtimer, de fik ved skiftevis at påtage sig den aftenekspedition, der ville følge af, at der var åbent blot to aftener ugentlig, f. eks. til kl. 19 eller 20, ville ordningen kunne gennemføres ganske gnidningsfrit og uden at medføre store ekstraudgifter.

Hvad arbejdsgiverne kan gøre for at lette indkøbsvanskelighederne.

Nogle arbejdsgivere har allerede indført et afløzersystem, gående ud på, at tidligere ansatte tilkaldes som vikarer, hvis en af de ansatte ønsker en hel eller halv fridag uden løn.

Weekend-ordninger, der praktiseres på den måde, at arbejdsdagen de øvrige dage forlænges y_2 time, er måske af større nytte for mændene og de ugifte kvinder end for husmødrene, der da får særlig travlt inden middagstid. For husmødrene er der desuden stor forskel på at have fri, når hele samfundsmaskineriet er igang, og når det lørdag eftermiddag og søndag ligger stille. Mange steder har de kvindelige arbejdere dog helt fri hveranden lørdag, en ordning som de gifte kvinder, når de på nogen måde har råd til det, synes at være meget glade for.

I de engelsktalende lande er 5-dages-ugen derimod meget almindelig. I Tyskland har man haft en såkaldt „Haushaltsfreitag" en hel dag pr. måned.

Endelig vil arbejdsgiverne måske i nogle flere tilfælde end nu kunne tillade personalet at forlade virksomheden i frokostpausen.

Resumé.

Der er i det foregående nævnt mange områder, hvorpå indkøbstiden for den enkelte husmoder kunne reduceres noget, nemlig bl. a. ved:

- 1) bedre planlægning i køkkenet,
- 2) bedre oversigt over indkøbsplanerne,
- 3) at de hjemmевærende husmødre undgår de tider, hvor de udearbejdende er nødt til at købe ind,
- 4) bedre planlægning af butikkernes antal og placering,
- 5) bedre fordeling af varegrupperne mellem butikstyperne,
- 6) hurtigere udlevering af den enkelte vare (emballage),
- 7) selvbetjeningsbutikker samt
- 8) bedre udleverings- og modtagningsorganisation.

Nogle af disse veje koster kun omtanke, andre er meget dyre i anlæg og/eller drift. Det kan ikke gøres op, hvor mange minutter en husmoder kunne spare, hvis alle disse ting var i orden. En svensk undersøgelse mener at kunne vise, at det tager en gennemsnitshusmoder $4\frac{1}{2}$ time pr. uge at købe ind.

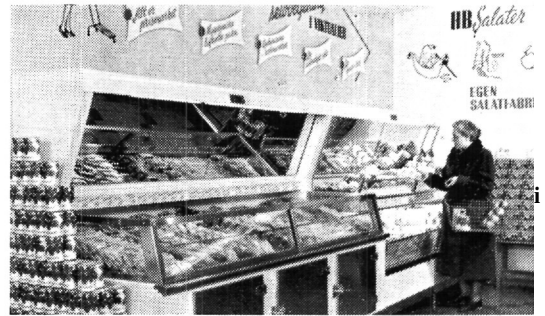
3. Et eksempel på den mindste samling af dagligvarebutikker i et boligområde — købmand og brodudsalg. De er her lagt sammen med en lille vaskehal, bygningen tilvenstre.

4. En noget større gruppe dagligbutikker, samlet ved et lille butikstorv. Boligområdets stamvej skimtes i billedets venstre side.

a. Den ene kodafdeling, for udskårne varer, har fast ekspedient.

b. Den anden, for kød og viktualier, er selvbetjent. Varerne er i cellofan.

c. Kolonialafdelingen. Alt står fremme og er prismærket.

d. Øl og sodavand. Man tager direkte fra kasserne.

5. Rundgangen i en selvbetjeningsbutik, illustreret ved butikkerne a-g. Salgsløkket er ca. 14 x 10 m. (Hovedstadens brugsforening, 1. slev.)

6. Bagerbutik i 2. et. en selvstændig afdeling, men ligger om hverdagen i åben forbindelse med salgshallen.

Kapitel 7.

Husholdningskøleskabe.

Ved bedømmelse af, hvorvidt et afkølet opbevaringssted for madvarer er påkrævet i boligen, vil de herskende klimatiske forhold og de hygiejniske krav til de enkelte føde- midlers opbevaringstemperatur være afgørende.

Fra hygiejnikernes side kræves der en opbevaringstemperatur på højst 8—10 grader ved korttidsopbevaring af de almindelige letfordærlige fødemidler. I forbindelse med den svenske boligundersøgelse blev der i Stockholm foretaget en undersøgelse af 22 forskellige råvarer og tilberedte retter, der almindeligvis forekommer i husholdningerne (også i danske). I undersøgelsen blev samtlige råvarer og retter opbevaret ved 4 forskellige temperaturer, ved køleskabstemperatur på 2—4 grader, ved 10, 15 og 20 grader. I rap- porten fra det hygiejniske institut hedder det i konklusionen: „Opbevaringstemperaturen på 2—4 grader, altså køleskabstemperaturen, er de øvrige opbevaringstemperaturer fuldstændig overlegen med hensyn til madvarernes holdbarhed. For opbevaring i kort tid synes dog en temperatur på 10 grader stort set at være tilfredsstillende, men såvel ved 15 grader som ved 20 grader sker de mikrobielle forandringer i maden så hurtigt, at selv en korttidsopbevaring ved disse temperaturer er umuliggjort”.

I en af statens husholdningsråd til kollektivudvalget afgivet redegørelse udtales ganske tilsvarende: „Såfremt man ikke året igennem har adgang til et opbevaringssted med en temperatur på under 8 grader, må det af hygiejniske grunde anses for uforsvarligt at opbevare let fordærlige varer fra den ene dag til den anden, endsige tilberede mid- dagsmad til flere dage ad gangen”. *Det, der her betegnes som uforsvarligt, må pår egnes at foregå i hovedfarten af danske hjem*, hvoraf kun et ringe antal kan opfylde disse op- bevaringskrav, medens de fleste, på trods af opbevaringsforholdene, under de gældende kostvaner og under de eksisterende arbejdsforhold og indkøbsmuligheder vil forsøge at samle både indkøb og tilberedning for mere end een dag, selv om temperaturen i køkkenets spisekammer overstiger de her opstillede fordringer.

De kolde opbevaringssteder, der forefindes i boliger, hvor kunstig afkøling ved hjælp af isskab eller køleskab ikke forekommer, vil i nogle tilfælde være en madkælder og ellers det ventilerede spisekammerskab i køkkenet. Desuden viser det sig, at altanen i moderne boligbyggeri anvendes til madopbevaring. Til belysning af *madkældrenes* egnethed som opbevaringssted har husholdningskontoret i Odense (De samvirkende fynske landboforeningers husholdningsudvalg) i sommeren 1952 foretaget en undersøgelse af 140 landbohjem. Det viste sig her: at kun 17 pct. af boligerne havde en kældertemperatur på 12 grader og derunder, 65 pct. havde mellem 12—15 grader og 18 pct. havde en tempe- ratur på over 16 grader. Dette er ganske vist langt gunstigere temperaturforhold, end der

vil kunne opnås i spisekamrene, men de ligger ret langt fra de opstillede hygiejniske krav til opbevaringstemperaturen.

Opholdsaltanernes benyttelse til madopbevaring er blevet meget almindelig, endskønt de oftest er syd eller vestvendte og som regel ligger i den modsatte del af lejligheden i forhold til køkkenet. En undersøgelse af altanens brug i et enkelt kompleks i en provinsby viste, at af de 126 undersøgte altaner blev omtrent 60 pct. benyttet til opbevaring af madvarer. I dette tilfælde var alle altaner vestvendte og køkkenerne østvendte. Altanen virker som et køligere opbevaringssted i en stor del af året, men temperaturen kan ikke komme under yderluftens temperatur, og vil endda på visse tidspunkter på grund af orientering og afskærmning ligge noget højere.

Opbevaringstemperaturen i det *ventilerede madskab* i køkkenet vil være afhængig af bl. a. køkkenets beliggenhed (nordvendt eller solbestrålet), skabets isolation, ventilationens effektivitet, og om køkkenet er opvarmet eller ej. De klimatiske forhold her i landet giver dog kun meget snævre muligheder for opnåelse af de ønskede opbevaringstemperaturer i spisekammeret selv under gunstige forhold. Dette kan man få et billede af ved at se på de om dagen målte ydertemperaturer for et år. Da bakterieudviklingen i madvarer ikke stiger jævnt med den højere opbevaringstemperatur, men udvikler sig med stærkt stigende hast, når opbevaringstemperaturen forøges, vil døgnet's gennemsnitstemperatur ikke godt kunne anvendes, men dagtemperaturen vil være afgørende. Meteorologisk Instituts daglige temperatur målinger i København viser, at der i et år (1950) er ca. 195 dage, hvor ydertemperaturen er på 10 grader og derover. Da temperaturen i det ventilerede madskab ikke kan komme under ventilationsluftens temperatur, hvor god isolation og hvor hurtig ventilation, der end findes, betyder det, at selv om man i spisekammeret skulle kunne opnå yderluftens temperatur, ville der i næsten halvdelen af året ikke kunne opnås den ønskede opbevaringstemperatur. I praksis vil selv et uopvarmet køkken blive noget opvarmet af omgivende rum og ved brug af kogestedet, ligesom spisekammerets isolation og ventilationshastighed aldrig vil gøre det muligt året igennem at opnå ydertemperaturen i skabet, så selv ved uopvarmede køkkener må det påregnes, at skabstemperaturen en kortere tid end ovenfor angivet når ned på den ønskede størrelse.

Da man i højere grad også i bykøkkener er gået over til at have varme i køkkenet, vil opbevaringstemperaturen i spisekammeret være noget mere ugunstig her end ved de uopvarmede køkkener. Dette forhold er blevet nøje undersøgt gennem en undersøgelsesrække i Sverige. Rapporten herom er endnu ikke offentliggjort. Undersøgelsen har dels omfattet målinger i forskellige køkkener af temperatur og ventilationshastigheder i spisekamre af forskellig størrelse og beliggenhed og dels bestået i en undersøgelse på ventilationslaboratoriet på den tekniske højskole i Stockholm, hvor en række spisekamre blev opstillet og kontrolleret under forskellige temperatur- og ventilationsforhold. Det viste sig her, at det sædvanlige spisekammerskab krævede en ydertemperatur på ca. ± 2 grader for at have en gennemsnitstemperatur i skabet på indtil 10 grader, når køkkenet er opvarmet. Dette vil her i landet kun kunne opnås ca. 16 dage i året. Ved forøget isolation vil det ventilerede skab kunne holde den ønskede temperatur på op til 10 grader i noget længere tid (ca. 3 mdr. ved normal ventilation på 40 m^3 pr. time og med en isolation med $k = 1,2$). Ligeledes viste undersøgelsen, at spisekammeret bliver stærkt forringet som opbevaringssted for letfordærlige varer ved at være rykket bort fra ydermur; således var temperaturen 4—5 grader højere i skabet ved 0 graders ydertemperatur, når det var placeret inde i køkkenet, fremfor ved ydermur. De her nævnte forhold har særlig interesse ved

nybyggeriet, hvor centralvarmen i køkkenet og køkkenets orientering med solvendt retning er blevet mere almindelig (og af andre grunde kan være ønskelig); i en del nyere lejlighedstyper står køkkenet yderligere i åben forbindelse med opholdsrum, og har dér til stadighed stuetemperatur, ligesom den i opbevaringsmæssig henseende ringere form for madskab anbragt inde i køkkenet er blevet en del mere benyttet af arkitekterne i de sidste år.

Det ligger således klart, at de af hygiejniske grunde ønskede opbevaringstemperaturer, der tillader indkøb af letfordærlige varer før den dag, hvor de skal tilberedes, og som tilsvarende tillader madtillavning til flere dage, *ikke* er til at opnå i det almindelige boligbyggeri i langt den største del af året, selvom køkkenerne er uopvarmede. Ligeledes må det fremhæves, at opbevaringsmulighederne i nyt byggeri uden kunstig afkøling er blevet en del forringet i sammenligning med tidligere tider; dette gælder både spisekammerkabenes udførelse, ofte deres placering, køkkenets orientering, indførelse af opvarmede køkkener, der særlig er kommet i forgrunden ved spisekøkkenernes større udbredelse, samt nye lej lighedsformer med åben forbindelse mellem stue og køkken.

Teoretisk set kunne generne af dette undgås ved en radikal omlægning af kostvaner og arbejdsforholdene ved måltidstilberedning, idet man enten kunne basere maden alene på holdbare varer eller kun købe ind til øjeblikkeligt brug af de letfordærlige varer; tillige måtte man gå over til kun at tilberede mad til hvert måltid for sig og undgå rester og ømtålelige pålægsvarer. Nedsaltede varer, tørre pulvervarer, dåsemad o. lign. måtte så erstatte de friske varer, hvis indkøbene skulle kunne holdes samlede. Men som tidligere nævnt må det påregnes, at man i landbrugslandet Danmark i lang tid fremover vil have en stor andel af friske varer i den normale kostplan. Og med hensyn til indkøbsforholdene går udviklingen bort fra de hyppige og spredte indkøb, som er en forudsætning for at have friske varer til umiddelbar anvendelse i husholdningen. Såvel for at spare tid for husmoderen som af økonomiske grunde (transport, kvantumrabat) centraliseres indkøbene mere. Tidligere lukketider i forbindelse med de arbejdende husmødres ofte lange transporttid mellem arbejdssted og boligkvarter kræver ligeledes større samling af indkøbene. Kravet om simplificering af madtillavningen i hjemmet både af økonomiske og arbejdsbesparende grunde fører ligeledes til madtillavning af visse retter og til pålægsmad for flere dage ad gangen.

Det vil med denne baggrund være urealistisk at regne med, at man af propaganda-mæssig vej ville kunne opnå, at husholdningerne i det store og hele lagde deres kostvaner, madtillavningsvaner og indkøbsvaner så meget om, så de svarede til de ugunstige opbevaringsforhold i boligerne. En til de eksisterende opbevaringsforhold svarende „ideal“-husholdning kan derfor ikke bruges som norm for det praktiske liv, og navnlig ikke, hvis man ikke er i stand til at omforme de andre faktorer, som spiller ind i dette forhold: lukketider, arbejdstider, transporttider samt arbejdstid i hjemmet.

Fra sundhedsmyndighedernes side anslås det, at spildet ved fordærvede fødevarer andrager millionbeløb hvert år. Der findes dog ikke nogen nærmere opgørelse af, hvor meget eller lidt der spildes i de enkelte husholdninger. En opgørelse heraf vil også være vanskelig at nå frem til, idet der både er tale om det reelle spild ved, at madvarer smides bort, og om et maskeret spild ved, at der blot for at undgå fordærv spises op og spises mere ved det enkelte måltid end under andre opbevaringsforhold. Endelig vil en del madvarer blive spist, selv om de ikke er hygiejnisk tilfredsstillende. Fra lægelig side hævdes det, at mange af de såkaldte maveforkølelser er lettere tilfælde af madforgift-

ninger efter spisning af ufriske og for gamle madvarer. I enkelte tilfælde optræder farlige madforgiftninger fremkaldt ved botuliims-bakterier, som ikke vil kunne bringes til udvikling i madvarer, der opbevares ved temperaturer på under 15 grader.

Det egentlige spild er imidlertid kun een side af spørgsmålet vedrørende opbevaringsforholdene. Ved en undersøgelse foretaget i sommeren 1952 i samarbejde mellem husholdningskontoret i de samvirkende landboforeninger for Fyns stift og Nordisk Rationalisering A/S, hvor 4 byhusholdninger og 4 landhusholdninger blev studeret i 2 perioder uden køleskab og derefter i 2 perioder med køleskab, fremhæves det stærkt, at det kolde opbevaringssteds arbejdsmæssige betydning navnlig ligger i, at man både kan købe ind i større portioner og samle indkøbene af de friske råvarer til de bedst egnede tidspunkter uden at være bundet af, at tilberedningen umiddelbart skal foregå, dernæst at man kan tilberede større portioner, end der skal bruges til det enkelte måltid, og også at man lettere og billigere kan tilberede pålægsvarer. Som eksempel angives, at arbejdstiden ved tillavning af 250 g leverpostej udgør 21,30 min. i manuel arbejdstid, men ved køleskabshusholdningen laves den dobbelte portion på 26,90 min.; tidsbesparelsen ved tillavningen vil således alene for denne proces være 15,70 min. Da pålægsmeden spiller en så stor rolle i danske husholdninger, får det kolde opbevaringssted betydning ved, at spildet undgås på de dyre færdige madvarer, eller ved at en del af disse varer kan erstattes af rester eller hjemmetillavede varer. At det kolde opbevaringssted findes i køkkenet og ikke blot i en madkælder får stor arbejdsmæssig betydning for husmoderen; i den her refererede undersøgelse havde husmoderen således gennemsnitlig 16—17 åbninger af køleskabet pr. dag.

Der findes ikke nogen præcis opgørelse over, hvor stor en del af de samlede kostudgifter i en dansk gennemsnitsfamilie, der vedrører fødevarer, som kræver lav opbevaringstemperatur. Ved en svensk undersøgelse af udgifternes fordeling viste det sig, at de samlede kostudgifter androg 36,7 pct. af familiens udgifter, men udgifterne til kød, fisk, smør, mælk, fløde etc, som kræver lav opbevaringstemperatur, androg alene 22,5 pct. af de samlede udgifter eller næsten $\frac{2}{3}$ af kostudgifterne. I en dansk husholdning andrager kostudgifterne eksempelvis i pristalsfamilien 2 536 kr. (juli 1951), og svarende til de svenske tal skulle ca. 2 230 kr. heraf være til varer, der kræver kold opbevaring i boligen. I den svenske husholdning indgår den letfordærlige og dyre pålægsmad ikke i samme grad som i den danske, så tallene kan kun give et groft billede af størrelsesordenen. I det omfang, de letfordærlige varer umiddelbart fortæres efter indbringningen i hjemmet som f. eks. morgenmælken, vil værdien af de opbevarede varer naturligvis tilsvarende gå ned.

I det omfang kolonialvarer og konservervarer kunne erstatte råprodukter, ville omfanget af de kuldekrævende fødemidler også blive nedsat, men ved en samtidig udbredelse af indkøbte færdigretter eller af frosne varer vil kravet til det kolde opbevaringssted igen vokse. Ganske vist kræver de dybfrosne madvarer ikke køleskab, hvis de købes ind efter forudberegnet tilberedningstidspunkt, hvor optøningen kan foregå mellem indkøb og tilberedning. Men da dette igen vil binde indkøbstidspunktet og tilberedningstidspunktet meget stærkt, vil en opbevaringsmulighed også for disse varer være stærkt påkrævet i mange husholdninger. I det sædvanlige lille køleskab kan frosne varer ikke opbevares længe, idet optøningen fortsætter, omend tiden forlænges noget i forhold til ved opbevaring i spisekammer; først ved skabstyper med et lille frysefag vil man være uafhængig ved benyttelsen af frosne madvarer. Det vil derfor med fremtiden for øje være ønskeligt, at man i byggeriet, og særligt ved bebyggelser for udearbejdende ægtefæller, vil anvende køleskabstyper med et lille frysefag i skabet, idet det må forudsættes, at der

ikke i hjemmet skal være egentlig lagerbeholdning af frosne varer, men at man blot skal være uafhængig af indkøb og tilberedning af disse for nogle dage ad gangen.

Isskabes og køleskabes udbredelse.

I Danmark begyndte isfabrikationen ca. 1895, og snart blev anvendelsen af *isskabe* i husholdningerne ret udbredt. Man regner i 1954 med, at 25—30 000 husholdninger i København anvender isskabe, hvilket svarer til ca. 8 pct. af hovedstadens husstande.

Temperaturen i et isskab ligger på ca. 8°—10° c, og der anvendes i en almindelig husholdning gennemsnitlig for 30 øre is om dagen svarende til 45 kr. for en sommer. Skal isskabene anvendes i samme periode som køleskabene (se oversigten), vil udgiften til is være 90 kr. pr. 300 dages drift.

Isskabe findes i 2 typer, dels de primitive, hvor isen ligger i samme rum som fødevarerne og disse derfor opbevares fugtigt, og dels de bedre isskabe, hvor isen anbringes i et mellemrum mellem fødevarerummet og de isolerede ydervægge. I disse isskabe kan smeltevandet aftappes forneden, og fødevarerne opbevares under samme forhold som i et køleskab med tilsvarende temperatur.

Isskabe af den første type fås i små modeller fra ca. 100 kr. Men skal isskabene have et hyldeareal, der nogenlunde svarer til de små køleskabe, skal der bruges ret store skabsstørrelser, da iskassen tager meget plads i skabsrummet, og skabene koster da omkring 260—280 kr. Disse skabe er indvendig beklædt med påsømmede galvaniserede jernplader og udvendig med lakeret træ.

Isskabe af den anden og bedre type og i en teknisk udførelse, som nærmer sig mere til køleskabene, således med emaljeret indvendig skabsindsats, koster i et i hanelen værende tysk fabrikat 450—550 kr. med et hyldeareal svarende til indbygningskøleskabene.

Den største ulempe ved et isskab er det daglige besvær med modtagelsen af isen, der som regel kommer sammen med mælken om morgenen eller skal afhentes i ismejeriet; desuden er der besvær med omflytning af madvarerne eller, i de bedre isskabe, aftapning af vandet.

I slutningen af tyverne begyndte fabrikationen af husholdnings*køleskabe* i Danmark. Der findes nu 3 anvendelige systemer, nemlig:

- a) Det kontinuerligt virkende absorptionskøleskab,
- b) Kompressorkøleskabe med hver sit maskineri,
- c) Centralkøleanlæg med et antal køleskabe koblet til et fælles maskineri.

De øvrige systemer, f. eks. afkøling ved cirkulerende kold luft fra et centralt kuldeaggregat, eller frostplader i det ventilerede spisekammerskab, har ikke vist sig hensigtsmæssige.

Kølebranchen skønner, at der (1951) findes ca. 85 000 husholdningskøleskabe i Danmark, hvilket svarer til ca. 6½ pct. af antallet af husstande i landet. (I dette tal er isskabene altså ikke medregnet). En i september 1952 foretagen tælling i ca. 200 000 landhusholdninger (gengivet i bilag 8 a) viser, at gennemsnitlig ca. 3.6 pct. af disse havde køleskabe, og at procenten stiger med husholdningens størrelse. Hvad specielt centralkøleanlæggene angår, er Køleteknisk Forskningsinstitut i færd med at udarbejde en oversigt

over, hvor mange køleanlæg og køleskabe der findes af denne type i Danmark, idet instituttet i medfør af arbejds- og socialministeriets bekendtgørelse af 30. december 1950 om indretningen og brugen af køleanlæg har fået lejlighed til at indhente oplysninger herom hos de leverandørfirmaer og servicefirmaer, der søger autorisation (som meddeles af instituttet) til at foretage de i bekendtgørelsen påbudte regelmæssige eftersyn. Nogen mere nøjagtig statistik over antallet af absorptionskøleskabe og kompressorkøleskabe foreligger imidlertid ikke og vil næppe fremkomme.

Køleskabets størrelse og placering.

Indenfor boligbyggeriet har valget af køleskabsstørrelser været meget svingende. Dette valg har ikke så meget været baseret på en behovsanalyse for husholdningsstørrelser, men mere være dikteret af, hvilket teknisk princip, der blev anvendt. Der er også store forskelle i kravene til køleskabsstørrelser landene imellem, uden at disse forskelle dækker tilsvarende afvigelser i husholdningsvanerne. Det har således været meget almindeligt i de nordeuropæiske lande med køleskabsstørrelser på 45 l anvendt i boligbyggeriet som indbygningsskabe samtidig med, at man i U.S.A. hovedsagelig benyttede 170—230 l skabe. Forskellen her forklares navnlig af, at det var absorptionsskabene baseret på Elektrolux-patenter, der vandt indpas i en stor del af det europæiske byggeri, hvorimod de motordrevne selvstændige skabe blev meget udbredt i Amerika. Da strømforbruget er stort ved absorptionsskabene og vokser ret stærkt med større størrelser, men er lavt ved motordrevne skabe og kun vokser lidt med skabsvolumets forøgelse, har det betydet, at de relativt billige absorptionsskabe vandt frem her, men i små størrelser, hvorimod de dyrere motordrevne skabe har kunnet fremstilles i større modeller, da hverken drift eller anskaffelse gjorde de større størrelser tilsvarende dyrere. Da centralkølesystemet med indbygningsskøleskabe i lejlighederne drevet af et køleanlæg i kælder vinder frem, holdes størrelserne ofte til de små skabsmodeller, som man var vænnet til fra absorptions-skabene, men i det danske byggeri gik man dog hurtigt over til større størrelser, hvad der var yderst rimeligt, da skabets driftsudgifter ikke øges stærkt med større skabsvolumen; størrelser på 112 l blev almindelige herhjemme. Efter Elektrolux-patenterne var udløbet, og flere kølefirmaer også herhjemme havde optaget en produktion af absorptionsskabe i 50—63—100 l størrelser, installerede de samme firmaer både absorptionsskabe og centralkøleanlæg, men for at forenkle produktionen af skabsmodeller går man nu mere og mere over til at bruge de små skabsstørrelser, der er dikteret af absorptionskøleteknikken, også til centralkøleskabene, og derved er der nu en tendens til i boligbyggeriet at anvende de helt små skabsstørrelser igen, uanset om det er absorptions- eller centralanlæg. I de sidste år er 50 l størrelsen således blevet meget udbredt herhjemme i det byggeri, hvor det har været muligt at installere køleskabe.

Ved bedømmelse af hvilke køleskabsstørrelser, der er behov for, bliver det afgørende, om der forudsættes ventileret madskab foruden køleskab, eller om køleskabet skal kunne rumme alle varer, der kræver lavere temperatur end stuetemperatur. Ved anvendelsen af de store skabstyper, som er almindelige i Amerika, er det i de fleste stater blevet den sidste forudsætning, der betragtes som afgørende, og det ventilerede madskab får der kun en meget begrænset udbredelse i den form, vi kender det herhjemme. Køleskabet overtager al den kolde opbevaring, og kun for rodfrugter o. lign. regnes der med skabsplads udenfor køleskab, ventileret mod ydermur eller blot mod køkken; dog er forudsæt-

o. lign., og de øvrige hylder er i god rækkefølge, er forholdet et andet. Disse skabe kommer heller ikke ud for en så tæt pakning af varer som de små skabe. De små modeller af isskabe eller køleskabe bør være anbragt således, at den underste hylde ikke er lavere end omtrent i bordhøjde.

Teknisk beskrivelse af husholdningskøleskabene.

a) Det kontinuerligt virkende absorptionskøleskab

arbejder i hovedsagen efter det fra Elektrolux kendte princip, som også anvendes af forskellige danske firmaer. Disse skabe er enkeltskabe, d. v. s. hvert skab har sit eget køleaggregat, der sædvanligvis drives med elektricitet, men som også kan drives med gas. De kendetegnes ved en relativ lav anskaffelsespris og et relativt højt energiforbrug. På grund af elektricitetsforbruget er absorptionskøleskabene fordelagtigst ved skabsstørrelser under ca. 100 l.

b) Kompressorkøleskabe

med hvert sit maskineri, der efterhånden i overvejende grad bygges som et hermetisk lukket aggregat, hvorved både strømforbrug og serviceomkostninger reduceres væsentligt. Disse skabe karakteriseres ved en relativ høj anskaffelsespris og et energiforbrug, der er væsentlig lavere end absorptionskøleskabenes.

c) Centralkøleanlæg

består af et større eller mindre antal køleskabe med køleelement anbragt i hver sit køkken og forbundet til et centralmaskineri, der sædvanligvis består af en remtrukket, elektrisk drevet kølemaskine. Anlæg af denne art er karakteriseret ved en relativ lav anskaffelsespris, ved relativt høje monteringsudgifter og ved et lavt strømforbrug.

Det er en ulempe ved central køleanlæggene, at en fejl i systemet kan sætte alle køleskabe ud af funktion, og at beboerne må betale for driften af køleskabet i perioder, hvor de ikke benytter eller ønsker at benytte det (bortrejse, vinter). Endvidere er det en ulempe, at de beboere, som bruger køleskabet rigtigt (d. v. s. ikke sætter for varme ting ind i skabet og ikke lader døren stå åben) kommer til at betale for mere skødesløse beboere. Det er endnu ikke lykkedes at konstruere en brugbar kuldemåler svarende til varmemålerne på centralvarmeapparaterne.

Centralkøleanlæggene har fået en forholdsvis stor udbredelse i Danmark. Dette skyldes, at det en overgang ikke var muligt at oparbejde en så stor produktion af enkeltkøleskabe, at prisen på disse kunne reduceres tilstrækkeligt til at være konkurrencedygtig med prisen pr. skab for centralkøleanlæg.

Der er overalt en almindelig tendens til at fremstille husholdningernes tekniske hjælpemidler i en så færdig stand som overhovedet muligt på de fabrikker, hvor de produceres, således at man undgår det erfaringsmæssigt dyre montagearbejde på byggepladserne.

Det kan derfor forventes, at udviklingen i den kommende tid også her i landet vil gå i retning bort fra de egentlige centralkøleanlæg (type c) mod enkeltkøleskabe (type a og b).

Af disse to typer er type a som nævnt velegnet, når det drejer sig om de mindre størrelser af skabe, hvorimod type b med hermetisk lukket kølemaskinaggregat er det bedst egnede, når det drejer sig om de lidt større skabe. Dette skyldes, at det hermetisk

lukkede aggregat ikke bliver væsentligt billigere ved fremstilling af typer til f. eks. 50 liter skabe end til 100 liter skabe, hvorimod absorptionsaggregatet er velegnet til fremstilling i meget små enheder.

Endvidere er absorptionsaggregaterne relativt mere energiforbrugende end de hermetisk lukkede kompressoraggregater, men på grund af den billige anskaffelsespris, man kan nå til ved at anvende absorptionsaggregater til de helt små skabsstørrelser, kan det betale sig at akkviescere ved det noget større energiforbrug. Kommer man op til de noget større skalte, er dette ikke længere muligt, med mindre elektricitetsværkerne sælger strøm til absorptionsskabe til en fordelagtigere tarif. Dette er tilfældet f. eks. i Schweiz, hvor elektricitetsværkerne på denne måde har opmuntret til køb af absorptionskøleskabe.

Udvalget kan ikke undlade også på dette sted at understrege betydningen for den tekniske udvikling på det huslige område af, at elektriciteten sælges til fremstillingsprisen og ikke gøres til et skatteobjekt.

Udgifterne ved brugen af husholdningskøleskabe.

Anskaffelsespriser.

Anskaffelsespriserne for husholdningskøleskabe er (efteråret 1952) følgende:

a) Absorptionskøleskabe (detailpriser):

Fritstående 50 liter skabe	ca. kr. 775,—
Indbygningsskabe 50 liter	- - 750,—
Fritstående skabe 100 liter	- - 1 400,—
Indbygningsskabe 100 liter	- - 1 200,—

Ved indbygningsskabe forstås skabe med hver sit aggregat, men udformet på en sådan måde, at de kan indbygges i køkkeninventaret. De fritstående skabe er derimod, som navnet antyder, beregnet til opstilling uden forbindelse med inventaret på det pågældende sted.

Ved større samlede indkøb kan der påregnes en kvantumsrabat, varierende efter antallet. I den økonomiske sammenligning mellem skabene -- se tabel 20 -- er der regnet med en kvantumsrabat på 20 pct. på absorptionskøleskabene til indbygning.

Til sammenligning med køleskabspriserne i Danmark skal det nævnes, at et 63 liter absorptionskøleskab i Sverige i detailhandelen koster ca. 425 sv. kr. (—ca. 570 d. kr.), og at man engros kan købe tilsvarende køleskabe for ca. 286 sv. kr. (— ca. 382 d. kr.).

b) Konifressorkøleskabe (med hermetisk lukkede aggregater):

Fritstående 140 liter skabe	ca. kr. 1 900,—
185 — —	- - 2 300,—

De ydre dimensioner af et kompressorkøleskab på 140 liter svarer til de ydre dimensioner af et absorptionskøleskab på 100 liter.

c) Centralkøleanlæg:

50 liter skabe	Fra ca. kr. 800,—, til ca. kr. 1 000,—,
100 — —	- - 900,—, - - - 1 000,—.

De nævnte priser omfatter moderne, veludstyrede skabe, der for de fritstående skabes vedkommende er udført i strømlinieformede stålplader, medens der for indbyg-

ningsskabenes vedkommende kun er anvendt denne fremstillingsform for forsidens vedkommende, idet resten af skabet jo dækkes af køkkeninventaret. Alle skabene er indvendig forsynet med porcelænsemaillerede indersider (indsatse), korrosionsbestandige hylder og forskelligt tilbehør. Køleelementerne er udført med isskuffer til fremstilling af isterninger og med en flaskekøler, men ikke med noget særligt rum for opbevaring af frosne levnedsmidler.

Driftsoinkostninger.

Det er ikke nogen let opgave at nå frem til de virkelige omkostninger ved brugen af husholdningskøleskabe. Dels afhænger de af den brug, der i de enkelte husholdninger gøres af skabene, d. v. s. af antallet af familiemedlemmer og familiens spisevaner, dels naturligvis af elektricitetsprisen, der i de forskellige forsyningsområder beregnes på højst forskelligartede måder.

Driftsudgifterne sammensættes af udgifterne til elektricitet og kølevand, forrentning og amortisering samt vedligeholdelse. Disse forskellige poster er behandlet i detaljer i det følgende, og slutresultaterne er opført i tabellen.

Hvad selve elektricitetsforbruget målt i kilowatt-timer/døgn angår, kan følgende oplysninger gives:

a) Absorptionskøleskabe:

50 liter skabe: Gns. ca. 1,7 kwh/døgn.

100 liter skabe: Gns. ca. 2,2 kwh/døgn.

b) Kompressorkøleskabe:

185 liter skabe med hermetisk lukkede aggregater: Gns. ca. 0,75 kwh/døgn.

c) Centralkøleskabe:

50 liter skabe: Gns. ca. 0,6 kwh/døgn.

100 liter skabe: Gns. ca. 0,8 kwh/døgn.

For centralkøleskabenes vedkommende er forbruget beregnet som et gennemsnit for anlæg, hvor der er koblet 20—24 skabe til een maskine. Endvidere er der regnet med kølemaskinaggregater med vandkølet kondensator, og forbruget af kølevand andrager ca. 50—60 liter pr. skab pr. døgn. De fleste steder er prisen for kølevandet derfor af underordnet betydning. Den er i de følgende beregnet medregnet med 10 pct. af elektricitetsprisen.

I denne forbindelse kan det nævnes, at det næppe for tiden vil lønne sig at arbejde på at indføre det stockholmske system i Danmark, der er prøvet i nogle bebyggelser af H. S. B. i Stockholm. Ved dette system udnyttes den varme, der i kølemaskineriets kondensator afgives til kølevandet, til forvarmning af brugsvandet i ejendommen. Dette er ikke umiddelbart gennemførligt i Danmark på grund af bestemmelser i visse vandforsyningsregulativer, og på grund af den relativt høje pris på elektricitet i visse danske kommuner i sammenligning med Sverige vil den driftsøkonomiske gevinst næppe forrente anskaffelsesomkostningerne ved det mere komplicerede arrangement, omfattende kondensator og forvarmer for vandet, varmtvandsbeholder og eventuelt overløb for vandet, såfremt husets varmtvandsforbrug periodevis er mindre end kølemaskinens behov for kølevand. Arrangementet vil let medføre en forhøjet kondenseringstemperatur og derved et øget elektricitetsforbrug.

Elektricitetspriserne svinger en del landet over. Der er regnet med følgende tilfælde:

- 1) 22 øre pr. kwh,
- 2) 12 - - — for absorptions- og kompressorskabe og
22 - - — - centralkøleanlæg,
- 3) 12 - - hhv. 16 øre pr. kwh for de to ovennævnte grupper.

Tariffen under punkt 2 svarer nærmest til københavnspriserne, og tariffen under punkt 3 til NESA's priser.

Regner man med, at køleskabene er i drift 300 dage om året, kommer man til de i nedenstående tabel anførte udgifter.

Forrentning og amortisation.

Spørgsmålet om, hvor lang en afskrivningstid man skal regne med for et husholdningskøleskab, er ret vanskeligt at besvare. Erfaringsmæssigt er der mange skabe i drift, som er blevet anskaffet for mere end 20 år siden, og som stadig gør god fyldest. Ud fra et forretningsmæssigt synspunkt vil man formentlig afskrive anskaffelsessummen over en

	Absorptionskøleskabe						Kompressor-køleskab	Centralkøleanlæg			
	Fritstående 50 l skab	Indbygget 50 liter		Fritstående 100 l skab	Indbygget 100 liter		Fritstående 140 l skab	50 liter		100 liter	
	detail kr.	detail kr.	engros kr.	detail kr.	detail kr.	engros kr.	detail kr.	kr.		kr.	
Anskaffelse	775	750	600	1.300	1.200	960	1.900	800—1.000		900—1.000	
<i>Drift:</i>											
Forrentning og amortisation 8 pct. p. a.	62,00	60,00	48,00	104,00	96,00	76,80	152,00	64,00	80,00	72,00	80,00
Vedligeholdelse	16,50	20,00	20,00	26,00	30,00	30,00	38,00	32,00	40,00	36,00	40,00
Elektricitetsforbrug:								*)	*)	*)	*)
1) 22 øre pr. kwh	112,20	112,20	112,20	145,20	145,20	145,20	43,60	43,60	43,60	58,20	58,20
Drift ialt...	190,70	192,20	180,20	275,20	271,20	252,00	233,60	139,60	163,60	166,20	178,20
2) (København) 12 øre pr. kwh for absorptionskøleskabe og kompressorkøleskabe og 22 øre for centralanlæg	61,20	61,20	61,20	79,20	79,20	79,20	43,60	*)	*)	*)	*)
Drift ialt...	139,70	141,20	129,20	209,20	205,20	186,20	233,60	139,60	163,60	166,20	178,20
3) (N.E.S.A) 12 øre for de første 2 grupper af køleskabe og 16 øre for centralkøleanlæg	61,20	61,20	61,20	79,20	79,20	79,20	31,70	*)	*)	*)	*)
Drift ialt...	139,70	141,20	129,20	209,20	205,20	186,20	221,70	127,70	151,70	150,30	162,30

*) herunder er tillagt 10 for vandforbrug.

periode på 10 år, men i en oversigt som denne vil det dog alt taget i betragtning vel være rimeligst at regne med en længere afskrivningsperiode.

Den forbedrede kvalitet på selve skabene og her navnlig isolationslagets beskyttelse giver en forlænget levetid på skabselementerne. Den i de sidste år stærkt forøgede produktion har også fremkaldt forbedrede muligheder for at forny og udskifte de maskinelle dele, som efter en årrække vil blive slidt, således at køleskabene ikke er udtjente, fordi f. eks. ammoniak-kogeren eller køleelement skal udskiftes.

De foranstående beregninger er derfor gennemført med en gennemsnitsafskrivningstid på 20 år som basis. Endvidere er der regnet med en forrentning på 5 pct. pr. år af det til enhver tid ikke afskrevne beløb. Herved bliver de årlige udgifter til forrentning og amortisation 8 pct. af anskaffessummen.

Disse udgifter er udregnet og anført i tabellen.

Vedligeholdelse.

Medens omkostningerne ved vedligeholdelse som tidligere nævnt kan være ret store, når det drejer sig om enkeltkøleskabe med remtrukne kølemaskinaggregater, må de forventes at blive lige så lave ved hermetisk lukkede kølemaskinaggregater som ved absorptionskøleanlæg. De årlige udgifter til vedligeholdelse taget som et gennemsnit landet over formentes ikke at ville overstige 2 pct. af anlæggets anskaffelsesværdi, når det drejer sig om fritstående enkeltkøleskabe, $2\frac{1}{2}$ pct. når det drejer sig om indbygnings-enkeltkøleskabe samt 4 pct., når det drejer sig om centralkøleanlæg, såfremt man kan se bort fra unormale tilstande, hvor der bruges mindre hensigtsmæssige materialer, må skiftes kølemiddel etc.

Vedligeholdelsesudgifterne er udregnet og anført i tabellen.

Det er åbenbart, at et køleskab kan give den udearbejdende husmoder betydelige lettelser i husholdningsarbejdet.

Det er imidlertid udvalgets opfattelse, begrundet i det foran fremførte, at det indebærer så væsentlige hygiejniske og økonomiske fordele for en husholdning at råde over effektivt afkølet opbevaringsplads til fødevarerne, at køleskabe ikke kan betragtes som en luksus, men *bør regnes for et standardudstyr til enhver tidssvarende bolig.*

Udvalget må derfor henstille til boligselskaberne og andre bygherrer, at der overalt i nyt byggeri installeres køleskabe, og til de pågældende myndigheder (boligministeriet, handelsministeriet, finansministeriet og kommunerne), at der ikke ved långivning, importregulering, omsætningsafgifter eller tarifpolitik lægges hindringer i vejen for denne udvikling.

Kapitel 8.

Fællesfryserier.

Fællesfryseriernes udvikling.

Det første fællesfryseri blev indrettet i 1943 i eksisterende lokaler i et andelsmejeri. Under den tyske besættelse var der naturligvis et stærkt behov for at opbevare kød til vanskelige tider, men betingelserne for installation af maskineri var dårlige, og der blev derfor kun oprettet få anlæg i 1944 og 1945. Kort efter krigen kom der imidlertid gang i bygningen af fællesfryserier. I de første par år byggedes næsten udelukkende store anlæg med betjening¹⁾, og de fleste af disse opførtes af private på forretningsmæssig basis. Der byggedes dog også en del andelsfryserier med betjening. Det er blandt disse store fællesfryserier med betjening, man finder medlemmerne af de to fællesfryseriforeninger („Private fællesfryserier i Danmark" og „Andelsfryseriernes landsforening").

I 1948—49 stagnerede bygningen af fællesfryserier efter betjeningsprincippet (og dermed bygningen af private fællesfryserier). I stedet er der i de sidste år opført talrige små anlæg med selvbetjening — alle på andelsbasis — landet over.

Nogle fællesfryserier er indrettet med boxe, som kan åbnes fra siden, men de fleste med boxe, som åbnes fra oven (såkaldte kummeanlæg).

Boxenes gennemsnitsstørrelse er 100—150 l i betjeningsanlæggene. I nogle af kummeanlæggene er rumindholdet større (op til ca. 200 l), men Køleteknisk forskningsinstitut mener, at det reelle rumfang, som man kan udnytte, er nogenlunde lige stort i de forskellige typer af anlæg. Boxlejen i de store betjeningsanlæg udgør 60—70 kr. om året (hvoraf 10 kr. om året går til den mand, der passer anlægget). Hertil kommer et beløb på ca. 10 kr. om året til afhentning og udbringning af varer i de tilfælde, hvor sådan service er organiseret. I de små selvbetjeningsanlæg er udgiften som regel 100—120 kr. om året pr. box.

Som det fremgår af bilag 8 a, der giver en statistisk oversigt over brugen af køle- og fryseanlæg på landet, havde i september 1952 ca. $\frac{2}{3}$ af landhusholdningerne egen fryseboks eller adgang til fællesfryseri. Man tør næppe af dette tal drage den slutning, at landet er ved at blive „mættet" med fællesfryserier. Der opføres stadig en hel del fællesfryserier, særlig mindre fryserier på andelsbasis.

Adskillige steder synes dette at ske på bekostning af de ældre og større private fællesfryserier. Som eksempel kan man tage Randers Frysebox Compagni A/S, som stiftedes i 1947 og tog sit anlæg i brug 1. marts 1948. Det er landets største anlæg med 820 boxe med 128 l rumindhold. Ved starten kunne alle boxe let udlejes, og firmaet beskæftigede 6 mand. Man afhentede og udbragte varer i byen hver dag og på landet på faste ugentlige ture. I 1949 opførtes det første andelsfryseri i Randers Frysebox Compagnis

¹⁾ Der henvises til bilag 8 b: Teknisk beskrivelse af forskellige typer af fællesfryserier.

opland, og siden er der kommet yderligere 27 andelsfryserier til. Resultatet er, at virksomheden idag kun er halvt udnyttet og kun beskæftiger 3 mand. Mange private fryserier har en endnu lavere udnyttelse, og nogle har været tvangssolgt. Den 25. januar 1951 var der mere end 2.000 m² ledigt fryserum i de private fryserier.

Det er meget forståeligt, at brugerne gerne vil, have boxen så nær bedriften og hjemmet som muligt og gerne vil have adgang til den døgnet rundt. Dette forhold rejser spørgsmålet, om udviklingen ikke vil gå videre fra de små fællesfryserier til fryseboxen i de enkelte landbohjem. I U.S.A. er denne udvikling i fuld gang, men det oplyses, at folk i meget høj grad beholder deres box i fællesfryseriet og benytter denne som hoveddepot for de frosne varer, som flyttes herfra til fryseboxen i hjemmet, efterhånden som de skal bruges.

En box i et fællesfryseri rummer f. eks. ca. 100 liter. Anlægsudgiften er ca. 1.000 kr. og driftsudgiften ca. 100 kr. om året. Til sammenligning tjener, at en separat frysebox på ca. 100 liter koster ca. 7.000 kr. i indkøb. Man kan derfor ikke forvente, at de mindre bedrifter inden for en overskuelig årrække vil ønske at ombytte boxen i fællesfryseriet med egen frysebox. Anderledes er forholdet for de større bedrifters vedkommende. Her har man ofte brug for mere end 2—300 liter fryserum, og det vil da ikke være meget dyrere at anskaffe sig egen frysebox.

Frysningens betydning for husholdningen.

Det meget store antal fællesfryserier, der er oprettet i løbet af et forholdsvis kort åremål, viser den store betydning, det har for den enkelte husholdning at kunne fryse de hjemmeaviede varer. Det er — som nævnt — i første omgang kødet, der udgør den store andel af varerne i fryserierne, og det er let forståeligt, da der netop på dette område bydes husmoderen en meget væsentlig lettelse ved slagtingerne; det er nok at partere og udskære kødet samt pakke det og så lade det gå til frysning. Hele det store konserveringsarbejde, der før var nødvendigt i umiddelbar tilslutning til slagtingen, med saltning, henkogning og pølsefremstilling kan udelades eller udsættes til bekvemmere tidspunkter. Samtidig konserveres kødet ved frysning på en måde, der bevarer dets ernæringsmæssige egenskaber og dets smagsværdi nær op ad det friske, ufrosne kød i modsætning til nedsaltning, rygning eller henkogning. Der er da heller ingen tvivl om, at den udbredte frysning har øget kødforbruget på landet.

I stigende grad er husholdningerne på landet blevet interesseret i at fryse deres grøntsager og deres frugt, og efter det store oplysningsarbejde, der er udført rundt omkring, og med den øgede erfaring, er produkterne blevet gode og velsmagende. Værdien af denne frysning af vegetabilier må vurderes meget højt, da frysningen efter korrekt behandling (blanchering af grøntsager) bevarer vitaminindholdet og næringsværdien i en grad, som ikke er mulig ved nogen anden form for husholdningsmæssig konservering. At det dermed samtidig kan medføre, at der kan spises grøntsager en større del af året, er indlysende af stor ernæringshygiejnisk betydning.

Fisk lader sig også let og med godt resultat fryse og kan — når den er korrekt behandlet og emballeret — uden risiko for andre varer opbevares i fællesfryserier. Endnu er frysningen af fisk i landhusholdningerne kun af meget lille omfang, men man må håbe, at oplysningsarbejdet kan føre til, at også frysningen af fisk vil stige i omfang i de kom-

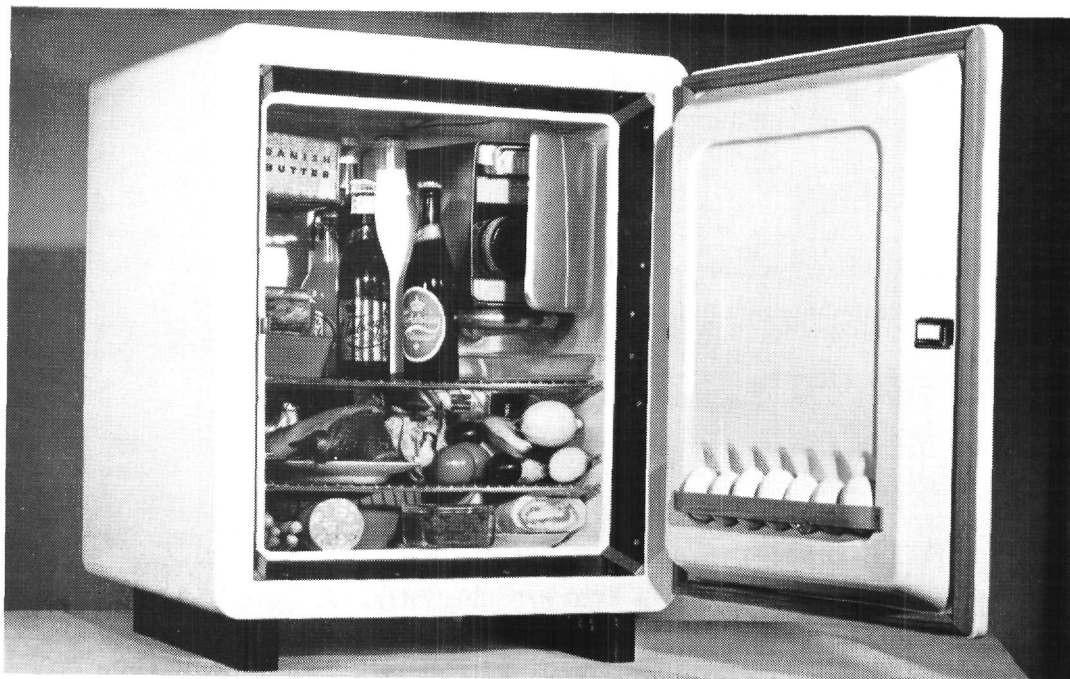
niende år, så man også får den kostforbedring, som et øget fiskeforbrug må siges at være, udbredt i områder udenfor byerne.

En ikke ringe arbejdslettelse har allerede nu mange landhusholdninger opnået efter at have lært sig at tilberede store portioner af egnede retter, såsom gule ærter, supper, rødkål og også forskelligt bagværk. Det er indlysende, at det ikke mindst i landbrugets travle perioder kan være en lettelse at have forskellige retter liggende færdig tilberedt, frosne, så de blot skal tages ud af fryseboxen og opvarmes til serveringen; især betyder det meget for en husholdning, der ikke kan få fornøden hjælp.

Fordelen ved at tilberede færdige retter på een gang i så stor mængde, at man kan fryse portioner deraf til senere brug, kan formentlig også blive af betydning for den udearbejdende by-husmoder, men indtil nu har interessen herfor dog været så ringe, at ingen har turdet oprette fællesfryserier i de store byer. Foreløbig har hjemmefrysningen kun haft interesse for husholdninger, der selv avler de produkter, der fryses. Skal interessen udvides til byerne, vil det kræve et stort oplysningsarbejde og en omlægning af kost- og arbejdsvanerne i hjemmet.

Udvalget er af den opfattelse, at fællesfryseriernes hovedopgave må ligge i land-distrikterne, og det henstilles til interesserede kredse her at arbejde hen **til**, at der bliver fuld dækning for behovet, samtidig med at anlæggenes kvalitet forbedres, navnlig ved at alle anlæg forsynes med forfryser.

I byerne vil udnyttelsen af moderne fryseteknik antagelig bedre kunne ske gennem anlæg på erhvervsmæssig basis i forbindelse med den almindelige distribution af levnedsmidlerne.

7—8 Billederne viser, hvad et 65-liter køleskab (foroven), og et 100-liter køleskab kan rumme ved en fornuftig anbringelse af madvarerne.

9. Et eksempel på et fællesfryseri — oprettet i en landsby på Langeland af et andelsselskab.

10. Indlægning af varer i dybfryser fra forrummet.

11. Stålboxe i et fællesfryseri.

Kapitel 9.

Beklædning og hvidevarer.

Det er endnu for tidligt at afgøre, om de nye syntetiske fibre, nylon, perlon m. fl., vil medføre en gennemgribende ændring af husholdningernes tekstilforråd og tekstilbehandling.

Imidlertid udgør disse nye stoffer foreløbig kun en ringe del af befolkningens klædevarer. Udvalget har derfor i det følgende lagt hovedvægten på de nu almindelige tekstiler. Med hensyn til de nye stoffer henvises til redegørelsen i bilag 9 a.

Det er vanskeligt at opgøre, hvad der er investeret i beklædning og hvidevarer af den danske befolkning. I pristalsfamilien er udgiften til klæder, vask og fodtøj ca. 2 000 kr. om året. Regner man med, at der pr. voksen person haves for 1—2 000 kr. og pr. barn for 200—500 kr. tøj og hvidevarer i gennemsnit, bliver tekstilbeholdningernes værdi ialt 3 000—6 000 mill. kr. for de tre mill. voksne og 600—1 000 mill. kr. for den ene million børn eller ialt 3,2—6,5 milliarder kr.

Disse ganske betydelige værdier forvaltes for størstedelen af husmødrene, der foretager de fleste indkøb, vasker og renser tøjet, reparerer og omsyr det, sørger for dets opbevaring og bestemmer, hvornår det skal kasseres.

For alle de husmødre, der enten ikke har erhvervsarbejde eller som i hvert fald kun har det i ringe grad, er tøjets indkøb og pasning naturlige opgaver. Men i de tilfælde, hvor der i hjemmet er mange børn, eller hvor husmoderen har udearbejde i større omfang, kan det, når der ikke samtidig bliver råd til rigelig huslig medhjælp, blive meget anstrengende for husmoderen også at magte reparationsarbejdet. Der opstår da det ganske naturlige spørgsmål, om det er muligt ad fællesskabets vej at løse nogle af de økonomiske og tidsmæssige opgaver, som hele denne tøj administration stiller husmoderen overfor.

Tøjets opbevaring.

a. *Det rene tøj.*

I mindre lejligheder kan tøjets opbevaring volde en del besvær. Jo dårligere plads, der er til gangklæder og linned, des mere tid går der for husmoderen med omplacering og oprydning.

Nogle steder findes der gode garderobeforhold og mange indbyggede skabe, i hvilke der er tilstrækkelig mange hylder og rum, hvad der er af stor betydning for overblik og orden. Men i mange hjem mangler disse ting. Tøjet bliver spredt over hele lejligheden ved at blive lagt i skuffer og skabe, hvoraf nogle oprindelig er bygget til andre formål. Husmoderen kan ikke let se, om der er rent tøj parat i tilstrækkelige mængder til hvert af børnene, hvis alt må stuves ind i en tung kommode eller lignende.

Navnlig uldne ting er som bekendt udsat for angreb af møllarver. Mange ind-

byggede skabe med skydedøre og mange fabriksforarbejdede møbler i de billige prisklasser er ikke tætsluttende nok til at holde møllene ude.

Der er således allerede for det *rene* linneds og gangklædernes vedkommende fire problemer:

1. Plads til det tøj, der anvendes.
2. Overskuelighed.
3. Mølfaren.
4. Opbevaring af vintertøjet om sommeren og omvendt.

Det ligger i sagens natur, at behovets omfang ikke kan opgøres. Man må således regne med, at tøj beholdningerne pro persona er mindre i de mindre bemidlede familier, men derfor kommer man alligevel ikke uden om, at der navnlig i ældre, overbefolkede lejligheder er et betydeligt problem til stede.

Den primære løsning må være, at der i nye boliger bygges mange faste skabe og gode garderober med lettilgængelige hylder. Disse må gerne være inddelt i rum og afdelinger, da det letter overskueligheden og gør det nemmere at holde orden.

Samtidig kunne man dog tænke sig, at det tøj, der kun anvendes i perioder, kunne opbevares i en form for fælles garderobe.

Vanskeligheden ligger imidlertid i, at det tøj, der skal opbevares, må renses eller desinficeres, mærkes og registreres. Dertil kommer udgifter til afhentning, udbringning, selve opbevaringen, tilsyn, forsikring o. s. v. Alt i alt bliver foretagendet let for dyrt for netop de personer, der havde størst brug derfor, hvilket der dog måske kunne rådes bod på ved at gøre ordningen særlig billig for mindrebemidlede fra overbefolkede, ældre lejligheder.

Det der derfor sandsynligt, at den bedste udvej vil være den, der bl. a. er anvendt en del i Sverige, at indrette et mindre *klædekammer* i hver lejlighed. Rummet må naturligvis være vel ventileret.

b. *Det snavsede tøj.*

Til slut skal nævnes det specielle opbevaringsproblem, som smudstøjet giver, og som opstår, uanset om dette vaskes hjemme eller ude. Det snavsede tøj, herunder det til tider meget snavsede arbejdstøj, fylder mere end det rene, pænt sammenlagte. Det må naturligvis opbevares adskilt fra det rene. Men pladsforholdene kræver ofte, at det — omend anbragt i snavsetøj skurve eller sække — befinder sig i soveværelser eller køkken-skabe, hvad der hygiejnisk set ikke er nogen god løsning. Hvis der ved en bygnings opførelse blev indrettet et centralt beliggende, særlig godt ventileret rum i ejendommen med et perforeret, aflåseligt skab for hver familie, ville det betyde en væsentlig pladsgevinst i lejlighederne. Indrettes et klædekammer i lejligheden som foran foreslået, kan deri naturligvis indrettes plads også til snavsetøjet.

Tojets vask m. v.

Spørgsmålet om tøjets vask, strygning og rensning har udvalget fundet så betydningfuldt, at det er behandlet i et særligt kapitel, nr. 10.

Reparation og omsyning af tøj.

1. Reparationsbehovet.

Medens kvinderne gennem århundreder — ja i virkeligheden helt tilbage fra skindbeklædningens tid — har lagt et umådeligt arbejde i at karte, spinde, væve og sy, har spinderier, klædefabrikker, trikotagefabrikker, farverier, konfektionssystuer o. s. v. i moderne tid overtaget meget af dette arbejde. Hermed er stofferne blevet meget finere, blødere og meget mere varierede, men til gengæld gennemgående mindre slidstærke. Hvis man vil trække linierne skarpt op, kan man sige, at det kolossale arbejde, som de unge ugifte hjemmeboende døtre havde i ældre tid med at fremstille deres egne beholdninger af beklædningsgenstande og hvidevarer, fritog dem senere for reparationsarbejde af betydning, simpelthen fordi tingene i det mindste kunne holde deres levetid ud.

Den moderne unge pige væver ikke selv, ja broderer vel knap nok navn på sit brudestyr. Men i stedet for det konstruktive arbejde med førstefremstilling af varerne får hun det mindre tilfredsstillende reparations- og omsyningsarbejde senere under ægteskabet.

Reparationsarbejdet er ret tidskrævende og naturligvis stærkt varierende med familiens størrelse og økonomi. På grund af husmødrenes og for den sags skyld også de enlige kvinders mange andre pligter skydes reparationsarbejdet i reglen hen til aften timerne, hvor der for det første må arbejdes ved kunstigt lys, hvad der virker meget generende og trættende for mange navnlig af de ældre kvinder.

For de utilfredsstillende sider ved det til tider meget store reparations- og omsyningsarbejde, som udføres i et almindeligt dansk hjem, bør man dog ikke glemme, at der også er mange tilfredsstillende momenter ved det. En husmoder har ved få andre lejligheder i dagens løb „lov til at sidde roligt med noget". Mange regner aftenens stoppetimer for dagens hyggeligste tid.

Hvis tøj- og hvide varebeholdningerne er så store, at en husmoder kan gå i gang med det af reparationsarbejdet, hun i øjeblikket har mest lyst til, bliver arbejdet langt morsommere, end hvis beholdningerne f. eks. er så små, at børnenes tøj skal repareres, mens de sover, for at være parat til den næste morgen.

Ligesom reparations- og omsyningsarbejde går umærkeligt over i hinanden, kan omsyningsarbejde og syning af nyt tøj i virkeligheden heller ikke holdes helt ude fra hinanden. Det er meget almindeligt, at mødre syr og strikker tøj til det ventede barn og også sædvanligt, at de syr drenge- og pigetøj — i hvert fald til drengene kommer i skole, og til pigerne bliver konfirmeret. Deter derimod sjældnere, at husmødrene syr tøj til større drenge eller til deres mænd. Det er for vanskeligt, materialerne er for dyre til eksperimentering, og kravene til pasformen er for store til, at flertallet af husmødrene kan magte dem. Pige-kjoler er ret lette at sy, og mange mødre syr også enklere bluser, sommerkjoler, forklæder og lignende til sig selv. Men hvor det drejer sig om de virkeligt velsiddende kjoler, spadse-redragter og overtøj, melder de fleste pas.

2. Udvalgets synspunkter.

Det er udvalgets mening, at det store reparations- og omsyningsarbejde, der foretages i mange hjem, må kunne rationaliseres noget.

Først og fremmest betyder det reparationstekniske udstyr meget. I de fleste hjem findes der en symaskine, men i de færreste en virkelig god moderne maskine. De nyeste maskiner kan påmonteres forskellige trykfødder og andre anordninger, der bevirker, at man kan stoppe, sy hulsøm, rynke, sy undertøjssømme o. s. v. o. s. v. på maskine. Da disse

maskiner er dyre, og da langt fra alle de husmødre, der har sådanne maskiner, har mekanisk snille nok til at kunne udnytte maskinernes mange egenskaber, er den tekniske side af reparationsarbejdet i virkeligheden temmelig tilbagestående.

Der har i den seneste tid været forsøgt udlejning af symaskiner til ca. 15—20 kr. månedlig — et enkelt sted til ca. 3 kr. pr. døgn. Udlejningsvirksomheden betyder imidlertid en ret vanskelig transport og et meget bekosteligt eftersyn fra udlejning til udlejning. Virksomheder, der tidligere har haft symaskineudlejning, er nu ophørt hermed, fordi omkostningerne blev for store. Med tilstrækkelig robuste modeller kunne denne serviceform måske opretholdes til glæde for enlige eller mindrebemidlede, der ikke selv havde symaskiner.

En symaskinefabrik, som fremstiller ret dyre symaskiner, der har mange tekniske finesser, kræver, at man, førend man kan få lov til at købe en sådan maskine, har gennemgået et kort kursus i netop denne maskines behandling. Dermed sikrer firmaet sig, at maskinerne fremtidigt bliver rigtigt udnyttet.

Det er en nærliggende tanke, om der i tilknytning til vaskehallerne, hvor husmødrene (jfr. afsnittet om vasken) selv vasker deres vask ved hjælp af de derværende maskiner, blev indrettet reparationsstuer, hvor de, inden vasketøjet blev taget hjem, kunne gå det efter. I en sådan reparationsstue måtte der være et godt stort arbejdsbord, en symaskine, der regelmæssigt blev efterset, en del aflåselige skabe til reparationstøj og syartikler, en skrådersaks i en lang kæde, pressejern, metermål o. s. v. Tid skulle kunne bestilles forud på samme måde, som man bestilte tid i vaskehallen.

Endnu er sådanne reparationslokaler ikke indrettet i forbindelse med nogen af den halve snes hidtil opførte vaskehaller, men ved et par af de projekterede vaskehaller indgår sådanne stuer i planerne. Reparationsstuerne vil ikke være særlig dyre i drift, når de først er indrettet, selv når udgiften til lys og varme medregnes. Vanskeligheden består måske særlig i, at slidet på symaskinen bliver forholdsvis stort, når flere mennesker deles om den. Det er imidlertid så stor en del af den danske befolkning, der på skoler eller kursus har lært at behandle en symaskine, at sagen skulle kunne lade sig realisere i praksis.

Det er udvalget bekendt, at man i et københavnsk ejendomskompleks har indrettet sig således, at man hos varmemesteren mod en ringe betaling pr. time kan låne en symaskine, en støvsuger eller en græsslåmaskine. Når man tænker på, hvor lille udnyttelsesgrad, mange af hjemmenes mekaniske hjælpemidler har, er det indlysende, at det ville være en fordel, om husmødrene i højere grad kunne vænne sig til den fællesskabstankegang, hvis styrke f. eks. det mindre landbrug forlængst har bevist.

I København og i næsten alle større provinsbyer er der i de senere år oprettet „klippestuer“ eller „håndarbejdsstuer“, hvor husmødrene kan få vejledning og hjælp til selv at skære og sy familiens tøj. Der gives hjælp både til forandringer, reparationer og til at sy nyt tøj; i de 16 københavnske klippestuer har man den regel, at reparationer har forret.

Stuerne er forsynet med symaskiner, strygebrædt og strygejern. De holder åbent efter behov nogle aftener ugentlig, og de ledes af uddannede syersker. Klippestuerne er meget søgt og viser sig at opfylde et stort behov.

Utallige kursus afholdes hver vinter landet over med specielt sigte på husmødre, der ønsker at lære syning, tilskæring og måltagning „til husbehov“.

Eleverne medbringer selv stof og andre symaterialer, og bestemmer selv, hvad de vil sy. Mange husmødre kan nå på sådan et vinterkursus, hvis det er velledest, at sy størstedelen af deres egen og børnenes garderobe. Når visse betingelser med hensyn til deltager-

antal og ledernes kvalifikationer m. v. er opfyldt, er der adgang til at yde tilskud i henhold til aftenskoleloven til disse sykursus. Og denne adgang bliver benyttet i så stor udstrækning, at mellem 35 pct. og 40 pct. af alle kursus efter aftenskoleloven er kursus i kjolesyning.

Det er utvivlsomt, at mange husmødre har lyst til selv at sy og omsy og reparere familiens tøj, og at også økonomiske grunde i mange tilfælde gør det ønskeligt. Efter udvalgets opfattelse betyder såvel klippestuerne som den omtalte kursusvirksomhed en aflastning af pladsforholdene i de enkelte boliger og en værdifuld rationalisering af sy- og reparationsarbejdet ved hjælp af fælles redskaber m. v., uden at arbejdet dog tages ud af husmoderens hænder.

Udvalget anbefaler derfor, at kvinde- og husholdningsorganisationerne landet over såvel som kommunerne støtter en fortsat udbygning af denne virksomhed.

Meget reparationsarbejde kan dog foretages af fremmede.

Grundene til, at mange vægrer sig ved at give reparationsarbejdet til andre, er navnlig, at ordregivningen er vanskelig, at man er ængstelig for, om en anden nu kan gøre det så pænt, som man mener, at man ville kunne gøre det selv, at man vil ikke vise, hvor slidte ens ting er, at man kan ikke undvære tingene ret længe og fremfor alt, har man ikke råd til at betale arbejdslønnen.

Men trods de fornævnte betænkeligheder bliver der alligevel i et vist omfang udført reparationsarbejde — fortrinsvis standardreparationsarbejde — uden for hjemmet:

Først og fremmest opmaskes der i tusindvis af damestrømper hver dag. Kun meget svære vinterstrømper og netvævede strømper „løber" ikke. Da en opmaskning koster 25—40 øre pr. maske og et par nye strømper 6—16 kr., er det naturligt, at man lader strømper med nogle få rendemasker opmaske, men ikke strømper med mange løbende masker. Opmaskning kræver særligt håndelag og en speciel hæklenålstype. Der er kvinder, der laver dette arbejde som hjemmearbejde. Disse kan, navnlig hvis de anskaffer en lille opmaskningsmaskine, tjene ret godt herved. Arbejdet egner sig ikke for aldersrente-modtagere, da de sjældent har så skarpt syn og så stor håndsikkerhed, som kræves hertil.

Forfødning af herre- eller drengesokker er derimod et velegnet arbejde for ældre. Det samme gælder strikkearbejde og stoppe- og lappearbejde.

Ved nye ejendomskompleksers opførelse kunne man tænke sig, at ejendommen indrettede og monterede en særlig stue, der egnede sig til reparationssyning, og ansatte en dame til at påtage sig sådant arbejde. Hvis hun fik lys og værelse gratis, ville hun kunne arbejde billigt for beboerne, og eventuelt hjælpe dem til rette med tilskæring, prøvning o. s. v. i et vist omfang. Meningerne er derimod delte med hensyn til, om det ville være praktisk, om beboerne selv kunne benytte symaskinen og stuen.

En anden form for reparationsservice er den, der findes på flere vaskerier, stryge- og rullestuer samt andre vasketøjsindleveringssteder. Man kan her aftale reparation af hvidevarer, stopning af sokker m. v. Et af omegnsvaskerierne har i 1952 indført en særlig skjorteservice. Ved at hæfte en bestillingsseddel på den snavsede skjorte kan man få den vasket, påsat ny flip, vendt manchetterne eller påsat nye — alt til forud fastsatte takster.

I tilknytning til vaskehallerne er der som ovenfor nævnt hidtil ikke ansat en reparationsdame, men det er tanken at afsætte et lokale til en sådan på projekterne til de fremtidige vaskehaller.

Enkelte vaskerier er imidlertid begyndt at tage reparationsproblemet op på en langt mere radikal måde. De udlejer kitler, håndklæder, duge, lagener o. s. v., ja der findes endog et bleedlejningsfirma. Tingene vaskes, repareres og udlejes påny, men ejes hele tiden

af vaskeriet, som kan benytte sig af stordriftens fordele, lønne en øvet syerske og give hende en helt moderne symaskine til rådighed. I hjemmet, hvor man skiftevis bruger symaskinen til den ene og den anden slags opgaver, må man skifte over- og undertråd ret tit. På vaskeriet kan alt gøres langt mere rationelt og derfor så billigt, at det kan konkurrere med husmødrenes billige arbejdskraft. Denne udlejningsform har sikkert en vis fremtid for sig. Men det er et spørgsmål, om husmødrene i det lange løb vil bryde sig om at være omgivet af „fremmede“, halvslidte ting. At et håndklæde eller dynebetræk er blevet lappet og slidt i den tid, man selv har haft det, er lidt andet, end at det er slidt af andre. Priserne angives imidlertid at være så lave, at interessen for denne ordning sikkert vil stige i fremtiden.

Arbejdet med at omsy børnetøj ville kunne mindskes meget, hvis der var mere almindelig adgang til at få byttet børnetøj. For tiden findes der kun een børnetøj sbyttecentral, som Danske Kvinders Samfundstjeneste driver i København, og denne centrals eksistens og virksomhed er ikke tilstrækkelig kendt. En oplysningsvirksomhed på dette område vil sikkert bevirke, at den bestående central bliver mere benyttet, og at der vil blive søgt oprettet flere tilsvarende.

Til slut skal nævnes, at der i et af Lyon's arbejderkvarterer fornylig er oprettet en på rent forretningsmæssig basis drevet reparationsvirksomhed, der har anskaffet et moderne udstyr, således at de enkelte reparationer bliver udført på billigst mulige måde. De udearbejdende husmødre, der mere end de hjemmeværende er vant til at omregne deres tid i penge, benytter firmaet meget. De betaler for arbejdet efter, hvor mange timer reparationen har varet, og det fortælles, at husmødrene på denne måde har vænnet sig til at komme med de slidte ting i tide i stedet for, som de gjorde til at begynde med, at vente til tingene var stærkt ødelagte. Denne løsning synes således at indebære den fordel, at tøjet repareres rationelt på et rationelt tidspunkt.

3. *Tøjreparationer med social begrundelse.*

Der er grupper af befolkningen, for hvem det er særlig vanskeligt at magte reparations- og omsyningsarbejdet. Dette gælder især mindrebemidlede børnerige familier, enlige mødre, ubemidlede enlige mænd, aldersrente- og invaliderentemodtagere, kroniske syge m. fl. Disse grupper har imidlertid ikke råd til at få udført reparationer til den timeløn, som ville blive krævet i det private erhvervsliv.

I henhold til beskæftigelseslovgivningen, senest lov nr. 169 af 30. marts 1946, har arbejds- og socialministeriet ydet tilskud til tøj reparationscentraler, hvorved man var i stand til at give visse trængende grupper af befolkningen ret til mod en meget ringe betaling at få repareret eller omsyet tøj. Det egentlige formål med disse foranstaltninger, der oprettedes i 1942 og de følgende år, var dog at modvirke den dengang store ledighed blandt kvinder, at vedligeholde ledige syerskers arbejdsevne og virke som optræningsforanstaltning for andre langvarigt ledige kvinder.

Tøj reparationscentralerne har utvivlsomt været til stor gavn særlig for de hjem, der har nydt godt af den billige reparation og omsyning, men driften blev, navnlig efterhånden som ledigheden blandt kvinder blev mindre, meget dyr, da mange af de langvarigt ledige kvinder, der henvistes til disse foranstaltninger, ikke var egnede til arbejdet og derfor ikke kunne udføre et stykke arbejde, der svarede til den timeløn, der betaltes.

Derfor blev tøjreparationscentralerne, hvoraf der har været 41 igang, for flertallets vedkommende nedlagt i 1950, da ledigheden blandt kvinderne var så lav, at alle kvinder, der kunne oplæres til syersker, opsugedes af konfektionsindustrien. Medvirkende ved ned-

læggelsen var også den dyre drift i forbindelse med forbedringen i tøj situationen, der bevirkede, at nyt tøj kunne købes under den pris, omsyningsarbejdet kostede staten.

Man har dog ønsket at beholde nogle få omsyningscentraler som foranstaltninger for erhvervshæmmede kvinder, som man vil skønne egnede til optræning.

Selv om tøjreparationscentralerne som nævnt havde mange mindre gode sider, herunder navnlig deres bekostelighed, kommer man ikke uden om, at problemet om den mindrebemidlede og den delvis hjælpeløse del af befolkningens adgang til billig beklædning og hvidevarer ikke er løst på effektiv måde med kun tre centraler for hele landet.

Udvalget har i sin skrivelse af 15. maj 1950 til socialministeriet (bilag 9 b) afgivet en forlods indstilling med hensyn til dette punkt. Man har ment, at reparationscentraler fortsat kan afhjælpe et socialt behov af ret stor betydning, dels som kollektive foranstaltninger til undervisning i syning m. v., udlån af maskiner, rådgivning o. 1. for befolkningen i almindelighed, dels for befolkningsgrupper som de mindst bemidlede familier med mange børn, og svagføre, blinde, syge, samt mange gamle, og dels som beskæftigelsesforanstaltning for erhvervshæmmede. Selvom udvalget principielt mener, at en foranstaltning som reparationscentraler bør kunne hvile økonomisk i sig selv, er man dog af den opfattelse, at der bør ydes en offentlig støtte til deres opfyldelse af de forannævnte behov.

Kapitel 10.

Vask.

Problemerne, der omfatter vask og vedligeholdelse af familiernes tøjforråd, har gennem de senere år været genstand for en voksende interesse. Dette er foreløbig resulteret i, at en stor del af etagebyggeriet siden begyndelsen af 30'erne under en eller anden form er udstyret med maskinelle vaskeanlæg fælles for flere familier. Endvidere har de industrielle vaskerier, især efter krigen, udfoldet store bestræbelser for at rationalisere og billiggøre driften, således at det skulle blive muligt, også for familier med relativt små indtægter, at lade vaske ude. Da udevask jo, uden diskussion, er den mest effektive hjælp, husmødrene kan få, er der grund til at underkaste resultaterne af dette initiativ en granskning i sammenhæng med de kollektive vaskeformer.

Selvom der således har været og stadig er stærkt skred i udviklingen indenfor vaskeområdet, må det dog ikke glemmes, at disse fremskridt endnu kun kommer et ret ringe udsnit af den eksisterende boligmasse til gode. Dertil kommer, at familier med udearbejdende husmødre i de laveste indtægtsklasser, altså hvor aflastningen er mest påkrævet, kun i et forholdsvis ringe omfang er hjulpet. Løsningen af problemerne for den mindstbemidlede del af befolkningen må findes på lignende måde som ved de øvrige sociale forsøgsforanstaltninger.

Det har været meget vanskeligt at fremskaffe tilstrækkeligt underbygget materiale, der kunne bruges som udgangspunkt for en analyse af vaskeproblemets nuværende stilling, da der praktisk: taget ikke foreligger statistisk materiale herom. Endnu vanskeligere har det været at klargøre sig husmødrenes stilling til, hvilke vaskeformer, der bør foretrækkes, idet de synspunkter og undersøgelser, der fra tid til anden har været publiceret herhjemme, ofte har været præget af ensidighed og kun i ringe grad været almenkyldige.

Man overvejede derfor at tilvejebringe det fornødne materiale ved opinionsundersøgelser, men dette viste sig at indebære så store bekostninger, at det ikke var gennemførligt.

Udvalget har derfor i første række måttet se sin opgave i at analysere de eksisterende vaskeformer og sammenligne dem indbyrdes ud fra tekniske, økonomiske og sociale synspunkter, idet man derved mener det muligt at finde frem til de enkelte formers værdi som løsninger af det meget sammensatte problem, som vasken er. Samtidig må påpeges, at den udvikling, af syntetiske tekstiler, som nu har taget fart (jfr. bilag 9 a), kan medføre ændringer i vaskebehovet, og der kan derfor være grund til at være varsom med at binde for store kapitaler i indretningen af større fælles vaskeanlæg.

Det vil imidlertid være urealistisk at tro, at man kan finde frem til en eentydig løsning på vaskeproblemet, idet både samfundets sociale struktur og individuelle og økonomiske hensyn efter alt at dømme vil nødvendiggøre forekomsten af forskelligartede vaskeformer.

Vaskeformernes udbredelse.

Den standsning i udviklingen, som krigen og den nærmestfølgende periode betød, har virket som en dæmning, der i dag, hvor den næsten er nedbrudt, har udløst et voldsomt skred, som til en vis grad har undermineret det statistiske grundlag for bedømmelsen af forholdene.

De erhvervsmæssigt drevne vaskerier har opnået meget væsentlige produktionsforøgelser (op til 200 pct. ifølge egne oplysninger), og andels-vaskeribevægelsen har øget antallet af hjem, der anvender udevask meget betydeligt, især i landdistrikterne, hvor der før kun fandtes få muligheder for aflastning af vaskearbejdet.

Denne udvikling har kun været mulig ved, at prisen for vasken ligger i et lavere niveau i forhold til indtægten end tidligere, og de industrielle vaskerier har derfor lagt an på at bortskære visse dele af den før krigen kendte service eller ved at udføre halvfærdig vask som „våd-vask“, „tør-vask“ eller „rullevask“. En stor del af æren må også tilregnes ændrede driftsformer og anskaffelsen af nyere, mere tidssvarende maskinel.

Også på hjemme vaskens område har den tekniske udvikling åbnet muligheder for lettelser af vaskearbejdet, der ikke tidligere forefandtes. Dette gælder i første række de almindelig kendte maskinvaskerier, som efterhånden findes i den overvejende del af det statsstøttede byggeri, og som også i nogen udstrækning har vundet indpas i ældre bebyggelser. En begrænset del af befolkningen har i de seneste år kunnet erhverve sig husholdningsvaskemaskiner, men dette løser kun enkelte familiers problem.

Selv om man af den eksisterende statistik ikke kan udlede nøjagtige tal for vaskeformernes fordeling, kan følgende skøn dog give et vist indtryk af forholdene.

Antallet af maskinvaskerier i hovedstadsområdet, som husmødrene selv betjener, blev for nogle år siden anslået til ca. 3 000, eller dækkende ca. 10—15 pct. af vaskebehovet. I landdistrikterne har de mere fremskredne vaskeformer i hvert fald tidligere haft store vanskeligheder ved at slå igennem, hvilket må ses på baggrund af, at byggeriet i landdistrikterne og tildels i provinsbyerne kun sjældent har haft tilstrækkeligt omfang til at kunne forrente et større vaskeanlæg. De seneste års statsstøttede byggeri har dog medført, at den overvejende del af etagebyggeriet også i provinsen er forsynet med bedre vaskeanlæg.

Udevasken forekommer i størst udstrækning i de større byer og mindst i de egentlige landdistrikter. Udevasken i landdistrikterne anslås af andelsvaskerierne at ligge på omkring 5 pct. af vaskebehovet.

De industrielle vaskerier mener, at ude vaskprocenten varierer mellem 5 og 35 pct., størst i hovedstadsområdet.

Ud fra disse tal og med skyldig hensyntagen til det antal familier, der har fået løst deres vaskeproblem på anden måde, f. eks. ved husholdnings vaskemaskiner, må man skønne, at i hvert fald 60—65 pct. af befolkningen endnu må udføre vaskearbejdet under mere eller mindre primitive forhold.

Tekstilforrådet og vaskebehovet.

Husstandens tøjforråd kan opdeles i to grupper efter den anvendte vaskemetode. Den ene omfatter tøj, der kan vaskes i vand og med vaskemidler, og består af det personlige linned, hjemmets linned samt i nogen grad gardiner og lignende. Den anden gruppe omfatter gangklæder af uld, beklædningsgenstande af silke samt de tunge møbeltekstiler,

tæpper og lignende, som skal renses ved kemisk vask, og som derved under alle omstændigheder falder udenfor hjemmevaskens rammer. I et senere afsnit redegøres for de problemer, der knytter sig til den kemiske vask.

Der foreligger ikke her i landet nogen gennemgribende undersøgelse af befolkningens tøjforråd. Udvalget har derfor været henvist til et skøn på basis af spredte undersøgelser foretaget af husmoderorganisationer samt oplysninger fra andelsvaske-rieme. Vasketøjsmængden synes herefter at ligge omkring 5 kg tørt tøj pr. person pr. måned (ekskl. småvask) og er dermed i ret god overensstemmelse med den i den svenske betænkning „Kollektiv Tvätt" anførte tøj mængde. Flere danske sagkyndige mener dog, at det er noget for lavt ansat, og at det ligger nærmere ca. 6 kg pr. person. Vi er i betænkningen gået ud fra, at vasketøjsmængden til storvask for en gennemsnitsfamilie ligger på ca. 18 kg pr. måned eller ca. 220 kg pr. år.

Med denne tøj mængde kan det samlede vaskebehov for hele landet anslås til 270—275 mill. kg vasketøj pr. år. Dette tal må dog af flere grunde, som senere skal påvises, ikke uden korrektioner benyttes som grundlag for planlægningen af fremtidens vaskeformer, men anskueliggør tøjvaskens økonomiske betydning.

En gennemgang af pristalsfamiliens budget viser, at udgiften til tøjvask og vaske-midler m. m. ligger på omkring 200 kr. pr. år. I dette beløb er ikke medregnet den del af vaskeomkostningerne, som allerede er betalt gennem huslejen, nemlig forrentning og afskrivning af vaskeanlægget. Såfremt dette medregnes, vil beløbet stige til ca. 250—260 kr. pr. år svarende til godt 2 pct. af bruttoindtægten.

Udgifterne til fornyelse af tøjforrådet inkl. beklædning og overtøj andrager omkring 1 100 kr. pr. år svarende til godt 10½ pct. af bruttoindkomsten, hvoraf ca. $\frac{1}{3}$ går til anskaffelse af egentligt vasketøj. Disse tal, sammenholdt med værdien af det tøjforråd, der allerede forefindes, viser, at ikke alene vaskeudgifterne, men også at vaskens udførelsesmåde med hensyn til skånsomhed spiller en betydende økonomisk rolle.

Et vigtigt forhold, som kan få betydning ved planlægningen af fremtidens vaske-former, er, som foran nævnt, den ændring af tekstilvarerne, der tilsyneladende muliggøres ved de syntetiske tekstiler som nylon, orlon o. s. v. Samtidig må man imødesee en mere udbredt anvendelse af cellstof og papir i husholdningsarbejdet.

Samtidig er der i løbet af de sidste 25 år sket en ændring af beklædningsvanerne i retning af lettere påklædning, færre lag undertøj og en simplificering af klædedragten, og denne udvikling vil sandsynligvis fortsætte.

Umiddelbart ville man heraf slutte, at vasketøjsmængden ville formindskes, men erfaringerne fra USA, hvor de nye kunststoffer er betydelig mere udbredt, viser, at vasketøjsmængden er endnu større end her for en gennemsnitsfamilie. Både af hygiejniske og æstetiske grunde og af hensyn til tøjets holdbarhed, må man ønske at vaskebehovet vil stige herhjemme.

Noget andet er, at der kan ske en forskydning i forholdet mellem storvask og småvask, idet de fleste kunststoffer kun kræver lettere vask. De vil derfor naturligt finde deres plads i småvasken, som sandsynligvis vil blive større af omfang end nu. Der rejser sig således et nyt problem: Hvordan kan man give udførelsen af småvask indenfor hjemmet bedre vilkår? I et senere afsnit vil der blive redegjort herfor.

Tøjets behandling.

Husstandens vasketøj kan, bortset fra de tidligere nævnte tekstilgrupper, der renses ved kemisk vask, opdeles i to grupper:

- a) storvasken og
- b) småvasken, også kaldet klatvask.

Storvasken omfatter tøj, som kræver en kraftigere behandling samt tøj, hvoraf der foreligger tilstrækkeligt forråd, således at det kan henligge, til en passende stor portion er samlet.

Småvasken består hovedsagelig af lettere tilsmudsede tekstiler, eller tekstiler, der kræver særlig nænsom behandling (uld, silke, kunststoffer m. m.) samt tøj, der kræver hyppig vask, såsom børnetøj, m. m. En særlig gruppe udgøres af spædbørnstøjet.

Storvasken udføres herhjemme i almindelighed een gang om måneden, men mange familier er dog gået over til at vaske storvask hver fjortende dag eller endnu hyppigere. Vasken udføres som regel ved anvendelse af en eller anden form for redskaber i modsætning til småvasken, der udføres som vask i hånden og væsentlig hyppigere. Af hygiejniske grunde bør intervallet mellem storvaskene næppe overstige een måned. Mange sagkyndige hævder, at tøjet kan skades, hvis det henligger i længere tid i smudsig tilstand.

Selve vasken foregår stadig, uanset ændrede redskaber og vaskemidler, ved varmebehandling med vand og vaskemidler.

Der skal ikke her gås i detaljer med disse spørgsmål, hvorom nærmere oplysninger kan fås dels i bilagene og dels i den litteratur, der er henvist til i litteraturfortegnelsen, men kun berøres et par punkter, som har principiel interesse.

Blødt vand er af stor betydning for en god vask, idet man derved opnår en god geimemfugtning af tøjet og samtidig undgår sæbespild, som i egne med hårdt vand kan være betydeligt. Man undgår, at der aflejres kalksæbe i tøjets fibre, som kan øge brugssliddet. Det er imidlertid økonomisk uigennemførligt ved helt små anlæg at indrette blødgøringsfiltre på grund af den relativt store bekostning i anlæg og drift, og man må her klare sig med de i handelen værende afhærdningsmidler.

Effektiv temperaturregulation er nødvendig, idet alle tekstiler — omend i forskellig grad — lider ved at vaskes ved for høj temperaturer. Dette gælder også bomuldsstoffer, for hvilke temperaturen 80—85° ikke bør overskrides. Hvor der anvendes kraftigt virkende vaskemidler eller vaskemidler i unøjagtige doseringer, er dette af særlig betydning. En sådan temperaturregulation er almindelig på de industrielle vaskerier og er mulig ved de lidt større vaskemaskiner (som f. eks. i maskinvaskerier).

Slitageproblemet er endnu kun sparsomt undersøgt for hjemmevaskens vedkommende, og der er således intet forsvarligt grundlag for en eksakt sammenligning med industrielt udført vask.

Småvask.

Vasken udføres normalt i selve lejligheden, enten i køkken eller badeværelse. Da der kun undtagelsesvis er taget hensyn til udførelsen af denne vask, må den ofte udføres under primitive forhold. Der er således som regel i de fleste etageejendomme ikke mulighed for tørring af denne vask, da det almindeligvis er forbudt at tørre tøj på altanerne, ligesom det ofte er vanskeligt at skaffe plads dertil i kælderen. Tøjet må derfor i mange tilfælde tørres i selve beboelsesrummene, hvilket er til gene for beboerne, samtidig med at

det ret store fugtighedsindhold, som i forvejen findes i luften, i forbindelse med den ofte utilstrækkelige ventilation, forøger tørretiden. Der er under sådanne forhold mulighed for nedslag af kondensvand på kølige flader med de deraf følgende ulemper og fugtskader. Både af disse grunde og af sundhedsmæssige og hygiejniske hensyn, bør der derfor søges en løsning af småvaskens *tørreproblem*. I Sverige har man forsøgt at løse problemet ved at indrette et tørreskab i badeværelset, hvorigennem føres en uisoleret varmeledning. Skabet er forsynet med ventilationsåbninger forned og tilsluttet en aftrækskanal, ført op over taget. Skabet kan dog ikke bruges om sommeren, når anlægget er ude af funktion, og man kunne derfor tænke sig muligheden af at anvende elektriske varmelegemer. Aftrækskanalen kan muligvis undværes under forudsætning af, at badeværelset er forsynet med vindue til det fri, og der ventileres på normal måde.

Småvasken indenfor lejligheden bør helst regnes udført i badeværelset og kun undtagelsesvis (ved små badeværelser el. lign.) i køkkenet. Ved projekteringen bør man være opmærksom på de særlige krav, dette stiller til rummets udformning. Selve vaskearbejdet kan udføres i håndvasken, men denne bør i så fald være større end de normalt anvendte. Det bedste ville være at have en ekstra kumme til vasken, som f. eks. også kunne anvendes til badning af spædbørn. Specielle kummer — af rustfri stål eller fireclay — anvendes i stor udstrækning i Sverige, og en emaljeret udgave heraf er kommet på markedet herhjemme. I badeværelser med kar kan karret anvendes til iblødsætning og skylning, og det vil her være praktisk at have en løs trærist, der kunne lægges over den ene ende af karret, hvorpå tøjet kan lægges. I badeværelser uden kar er en sådan rist for så vidt endnu mere ønskelig som en slags vaskebord, og den kunne praktisk udformes til at klappes op langs væggen.

Adgang til hedt vand vil være en forudsætning for en virkelig betydende lettelse af husholdningsarbejdet både på dette og mange andre områder, også fordi det derved bliver muligt at anvende små, relativt billige, husholdningsvaskemaskiner uden vandopvarmning til småvaskearbejdet. Til brug ved vaskearbejdet og iøvrigt en del andre husholdningsarbejder er det desuden en fordel at anvende vand fra en gas- eller el-opvarmet vandvarmer, idet vandtemperaturen er væsentlig højere end på et normalt fælles varmtvandsanlæg, og det er derfor sjældent nødvendigt at opvarme yderligere. Her skal indskydes, at de fra udlandet kendte hedtvands-centralvarmeanlæg, som arbejder med de høje temperaturer, er begyndt at dukke op herhjemme.

Et boligselskab i Københavns omegn har udført et byggeri, hvori der er indrettet småvaskemuligheder efter omtrent samme retningslinier som forud omtalt. Første byggeperiode omfatter kædehuse, og i disse er indrettet et lille småvaskerum i udhuset, forsynet med et skyllekar, en bæk og en 30 l el-opvarmet vaskekedel. I etagelejlighederne, som endnu ikke er opført, er i køkkenet tænkt opstillet en lille el-vaskemaskine uden vandopvarmning.

En anden løsning af småvaskeproblemet, der tilsyneladende med godt resultat er gennemført i flere nye bebyggelser, er indretningen af småvaskerum i kælderen. Disse rum kan være forsynet med skyllekar, vaskekedel, eventuelt en mindre vaskemaskine, et el- eller gasildsted samt frasætningsbord. Dertil 1 å 2 tørrerum. Herved kan merudgifterne holdes på betydeligt lavere niveau, samtidig med at man kan regne med en forøget kapacitet af det samlede vaskeanlæg (f. eks. 1 maskinvaskeri og 1 småvaskerum kan betjene indtil 30 familier, mod 25 familier for maskinvaskeriet alene). Denne ordning har to ulemper, dels at vasken ikke er beregnet på at gå efter en fast plan, og dels at husmoderen er nødsaget til at forlade lejligheden.

Det er klart, at de her beskrevne indretninger til brug ved småvask medfører større

anlægsudgifter for byggeriet, men samtidig må man regne med, at de normale vaskeanlæg til storvask som tidligere nævnt kan gøres færre på grund af en reduktion i mængden af storvask, som utvivlsomt vil følge, således at den opståede fordyrelse i nogen grad neutraliseres.

Spørgsmålet om småvaskens praktiske udførelse i hjemmet anser udvalget for meget vigtigt, fordi det er et problem, som angår *alle* hjem, enten de vasker hjemme eller sender tøjet på vaskeri. Med de rette hjælpemidler, til rimelige priser, kan småvasken udvides, dels med de ting, som fordyrer udevask mest; dels de ting, som kræver særbehandling på vaskeri. Samtidig kan de selverhvervende kvinders vaskeproblem aflastes, idet de ikke er afskåret fra at vaske udenfor de faste tider. *En kombination af en udvidet småvask og en begrænset, ensartet storvask, som sendes ud, vil sikkert være en god løsning for en meget stor del af landets husstande.*

Småvaskens udvidelse forudsætter en almindelig forsyning med varmt vand, og dette er naturligvis forbundet med mange problemer. Den enkelte boligs forsyning kan ske ved gas- eller el-opvarmede vandvarmere, men vil, hvis det skal gennemføres i blot nogenlunde stor udstrækning, betyde en alvorlig belastning af samfundsøkonomien. Det må anses for billigere at overgå til hedtvandsanlæg enten lokalt placerede eller via kraftvarmeværker. Disse spørgsmål synes dog endnu ikke at være ganske afklarede, og en dyberegående undersøgelse anses for nødvendig, da ikke alene tøjvaskens, men også talrige andre problemers løsning er afhængig heraf.

Industriel vask.

Ved industrielle vaskerier forstås virksomheder, som til vaskearbejdet om muligt anvender fagmæssigt skolet arbejdskraft og specielt maskinel. Det omfatter således ikke blot de almindelige erhvervs- og andelsvaskerier (udevask), men også institutionsvaskerier (hospitaller, militær o. 1.). Også for større bebyggelser kan sådanne vaskerier indrettes på bygherreinitiativ, som det ses enkelte steder i udlandet og herhjemme ved et af vaskerierne på Bellahøj.

Et sådant vaskeris centrale funktion er vasken af tøjet med den påfølgende centrifugering. Derefter kan tøjet gå videre til enten rulning eller strygning, alt efter dets art.

Vaskeprocessen foregår i store, rumdelte maskiner, som udfører forvask, vask og skylning. Maskinerne er eller bør være udført af rustfrit stål, samt forsynet med vandstandsmålere og termometre. Maskinerne opvarmes på de større virksomheder ved damp og kun ved vaskerier med mindre kapacitet anvendes andre opvarmningsmetoder. I de seneste år har man påbegyndt indførelsen af vaskeautomater, der påmonteres hver vaske-maskine. Disse „leder“ vaskeprocessen uden vaskemesterens indgriben, idet han kun skal sørge for tilførsel af vand og vaskemidler. Herved tilsikres, at den fastlagte vaskemetode følges nøje, og at der ikke forekommer spildtid. Resultatet er som følge heraf, at kapaciteten kan øges.

Efter vasken fjernes ca. $\frac{2}{3}$ af vandet ved centrifugering, og tøjet er herefter så tørt, at det i almindelighed kan rulles på damp- eller mulderulle uden yderligere tørring, ligesom strygetøjet kan presses på specialpresserne.

Det er indlysende, at det på et moderne velindrettet vaskeri er muligt meget præcist at fastlægge en arbejdsproces, der udnytter maskinellet fuldt ud og sikrer, at der ikke sker unødigt spild af vand, varme og vaskemidler. Når priserne tiltrods herfor er så store, at husmødrene, selv om selve vaskeprocessen kan udføres billigere ved udevask end ved

hjemme vask, i mange tilfælde kvier sig ved at sende vasketøjet ud, må det ses på baggrund af, at vaskerierne har en række uproduktive omkostninger, som ikke forekommer ved hjemme vask, såsom optælling af tøjet før og efter vasken, sortering af tøjet med henblik på forskellige behandlingsmetoder, efter dets art og tilstand, kontorhold, pakning og 2 gange kørsel pr. vaskeportion.

Vaskerierne har i de seneste år påbegyndt et arbejde for at nedbringe disse udgifter. Dette er foreløbig resulteret i, at der er fremkommet nogle forskellige former for halvfærdig vask, idet man har overladt det på vaskeriet mest bekostelige arbejde, tøjets efterbehandling, til husmødrene selv.

Ved „Våd-vask“ og „Tørret vask“ undgås sorteringen af tøjet, idet hver portion føres samlet gennem hele vaskeprocessen, og minimumsvægten tilsikrer, at portionen udfylder et rum i maskinen samt formindsker den procentlige udgift til ekspedition og kørsel. Disse former har visse ulemper, bl. a. at der ikke føres kontrol med eller ydes garanti for tøjet, ligesom der kun modtages kogeægte tøj. „Tørret vask“ synes ikke helt rationel, idet tøjet tørres på vaskeri, således at husmoderen, når tøjet kommer hjem, må stænke den del af det, der skal til rulning. Man må derfor anse den under navnet „rullevask“ forekommende form for at være den mest tilfredsstillende af de halvfærdige vaskeformer.

Det voksende omfang, som udevasken har fået, dels efter at andelsvaskerierne har øget mulighederne for udevask i landdistrikter, og dels efter fremkomsten af de halvfærdige vaskeformer, viser, at der er et stort behov for udevask. Samtidig viser udenlandske undersøgelser og hjemlige erfaringer, bl. a. fra institutionsvasken, at vasken bliver billigere, jo mere ensartet tøjets art og tilsmudsningsgrad er. Man kan deraf slutte, at visse af hjemmets tekstiler er særligt egnede til at vaskes som udevask, nemlig sengelinned, dækketøj, håndklæder o. l., som repræsenterer ca. $\frac{2}{3}$ af månedsvasken. Den arbejdsform, som vaskerierne repræsenterer, er særlig egnet for løsningen af en sådan opgave, idet der i langt højere grad end nu kan lægges an på standard vaskemetoder. Udvalget skal derfor påpege, at der ligger en mulighed i at søge frem til en kombination af ude- og hjemme vask, således at alt rulletøj samt håndklæder m. v. vaskes ude, og resten vaskes hjemme ved en udvidet småvask.

Hjemmevask.

Uanset den store udvikling, der er sket indenfor de vasketekniske hjælpemidler, må en meget stor del af Danmarks husmødre stadig trækkes med forældede og opslidende vaskeforhold. De er tit henvist til at arbejde i mørke og uhygiejniske rum, som i forbindelse med det hårde slid, der skyldes manglen på egnede redskaber, er medvirkende til at nedbryde husmoderens humør og helbred. Der bør derfor ifølge udvalgets opfattelse ikke gives tilladelse til oprettelse af sådanne gammeldags vaskekældre i fremtiden, og der bør søges udveje for at nedlægge eller modernisere de allerede eksisterende. *Det må fastslås, at en moderne rationel hjemmevask forudsætter anvendelsen af maskiner under en eller anden form ved vaskearbejdet.*

Disse maskiner til hjemmevask kan enten opstilles indenfor den enkelte bolig („*husholdningsvaskemaskiner*“) eller i særligt indrettede rum i ejendommen til beboernes fælles afbenyttelse („*ejendomsvaskeri*“).

I en større bebyggelse eller område kan flere sådanne ejendomsvaskerianlæg samles i et fællesrum, således at det benyttes af flere husmødre på samme tid („*Gruppevaskeri*“).

Endelig kan der indrettes en såkaldt „*vaskehal*“, hvori der anvendes større maskiner, som, med husmødrene som arbejdersker, vasker flere familiers tøj samtidig.

Husholdning svashemaskiner.

Det er en nærliggende tanke at forsyne hver enkelt husstand med en husholdningsvaskemaskine, og i årene efter krigen er der da også blevet bragt mange forskelligartede typer på markedet herhjemme. Disse maskiner kan efter deres vaskeprincip opdeles i følgende hovedgrupper:

- tromlemaskiner
- automattromlemaskiner (hel- og halvautomatiske)
- vaskestolsmaskiner
- vaskepumper
- rotormaskiner
- vaskevinger
- vibratormaskiner og
- luftmaskiner.

Det vil føre for vidt her at gå nærmere ind på de enkelte maskiners konstruktion og virkemåde, men der kan henvises til en beretning herom, udsendt af statens husholdningsråd i samarbejde med statens redskabsprøver.

Disse maskiner kan befri husmoderen for en del af det hårdeste vaskeslid, men, som det ses af husholdningsrådets rapport, er der ingen væsentlig tidsbesparelse at hente. Da de mindre maskiners kapacitet er ret ringe, betyder det, at en normal storvask må udføres i 4—5 omgange, eller at man går over til at vaske en gang om ugen.

Husholdningsvaskemaskinerne er ofte forsynet med enten hånd- eller el-vridemaskiner, idet der kun i enkelte er centrifugeringsanordning, men såvel tørringen som efterbehandlingen er et uløst problem, idet det næppe vil være økonomisk muligt at udstyre de enkelte husholdninger med varmerulle. Man vil derfor ved vask med husholdningsvaskemaskiner stadig være henvist til tøjtørring i kælderen eller i fri luft, til håndstrykning eller rulning. Priserne på de herhjemme kendte husholdningsvaskemaskiner ligger for de simple typer vedkommende på fra ca. 300—1 000 kr., og nogle af disse må nærmest betragtes som hjælpe midler ved den egentlige småvask. For de større og mere komplicerede maskiner, som er bedre egnede for storvask, ligger prisen på ca. 1 500—3 000 kr. Disse ret høje anskaffelsesudgifter vil sikkert bevirke, at i hvert fald de større maskiner ikke får den helt store udbredelse. Samtidig må man, for de af maskinerne, der ikke er særlig robuste, regne med en ret kort afskrivningstid.¹⁾

At husholdningsmaskinerne i U.S.A. har fået, og efter al sandsynlighed fortsat vil have, en større udbredelse end her, må ses på baggrund af, at forholdet mellem maskinernes pris og normalindtægten er rimeligere, og dels at de amerikanske beklædningsvaner er forskellige fra vore. Tøjet er som regel lettere og af mere letvaskelige stoffer og vaskes langt hyppigere, således at tilsmudsningen ikke er særlig stor. De rent tekniske forhold spiller også til en vis grad ind, idet man i Amerika ofte opvarmer lejlighederne med damp- eller hedtvandsanlæg, hvortil man kan slutte husholdningsvaskemaskinerne. Man undgår herved de ømfindtlige opvarmningsanordninger samtidig med, at maskinen naturligvis bliver billigere. Dette system kan i de fleste tilfælde ikke anvendes herhjemme, da vandtemperaturen

¹⁾ En forrentning og afskrivning på 10 pct. betyder en årlig udgift på 250—300 kr., hvilket vil sige, at denne udgift vil komme op på ca. 1 kr. pr. kg. når maskinen betjener en enkelt familie.

i de almindelige centralvarmeanlæg er for lav. Dog kan man ved anvendelsen af el- eller gas-vandvarmere opnå vandtemperaturer, der er tilstrækkelig for sådanne maskiner. Herhjemme må man således ikke under de herskende forhold regne med at kunne løse den almindelige befolknings storvaskeproblemer ved hjælp af husholdningsvaskemaskinerne. For parcelhusenes vedkommende kan en sådan løsning være naturlig, hvis der ikke, f. eks. ved kollektiv indsats, er skaffet andre og billigere muligheder tilveje. Husholdningsvaske-maskinerne kan, som forholdene nu er, yde en effektiv hjælp ved udførelsen af småvask eller ugevask ($\frac{1}{4}$ måneds storvask).

Kollektive vaskeanlæg (se også bilag nr. 10 b).

Fordelen ved et kollektivt vaskeanlæg ligger først og fremmest i, at det er økonomisk overkommeligt at anskaffe robustere materiel med større kapacitet samt maskiner og redskaber, der ligger udenfor den enkelte husstands rækkevidde. Den almindeligste form for kollektive vaskeanlæg er de såkaldte maskinvaskerier. Disse maskinvaskerier er i reglen indrettet i kæleietagen, således at der er intern forbindelse fra lejligheden til vaskerummene. Normalt kan man regne med, at hver familie skal have adgang til vaskerummene een gang pr. måned, således at hver vaskeenhed betjener 20—25 lejligheder.

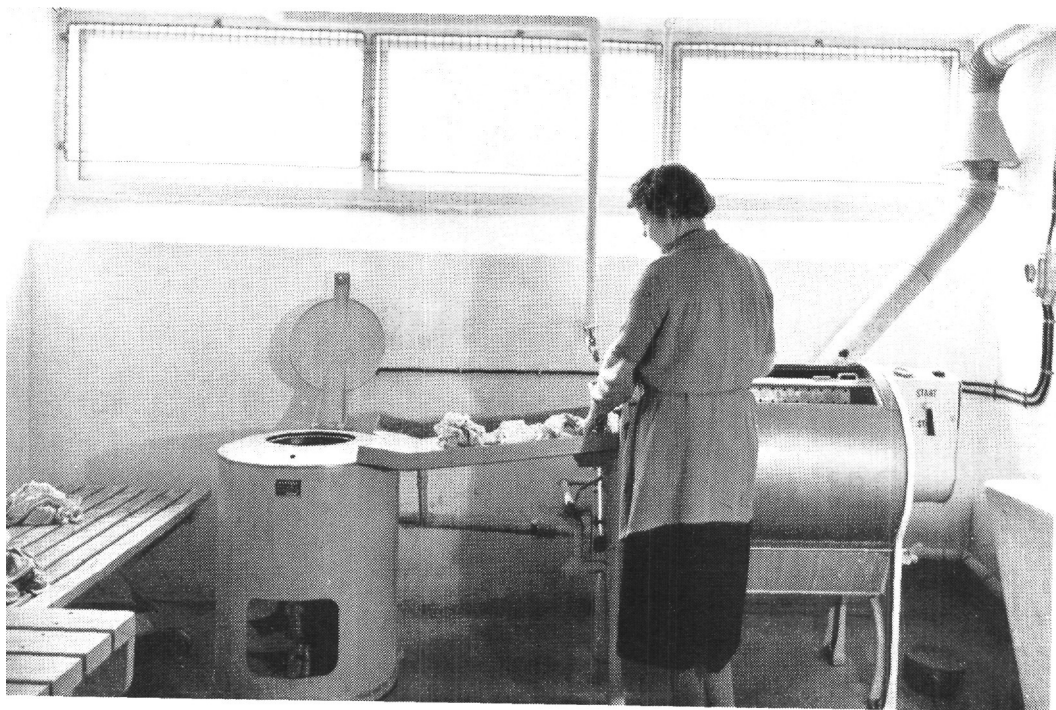
Et normalt maskinvaskeri består af 3 rum, vaskerum, tørrerum og strygerum. Dog forekommer det, at strygerummet er slået sammen enten med vaskerummet eller tørrerummet. Dette medfører naturligvis en begrænsning i anvendelsen, idet det ene rum er blokeret af samme familie i to dage.

Vaske-, tørre- og strygerum skal ligge nær hinanden, helst med fælles adgang, og bør normalt have et gulvareal på henholdsvis 10, 15 og 15 m². Såfremt der ikke findes særskilt strygerum, må det rum, hvor strygningen skal foregå, forøges tilsvarende. Vigtigere end rumstørrelserne er dog, at maskiner og inventar er placeret rigtigt i forhold til arbejds-gangen. Blandt andre har arkitekt m. a. a. Jean Fehmerling undersøgt dette forhold og er gennem forsøg nået frem til visse normopstillinger, som gengives i bilagene. Det maski-nelle udstyr i de her beskrevne maskinvaskerier består almindeligvis i en vaskemaskine af tromletypen med en kapacitet på 10—12 kg tørt tøj pr. fyldning, en centrifuge til ca. 4 kg tørt tøj pr. fyldning, og en strygemaskine (mulderulle) med en kapacitet på ca. 10—15 kg tøj pr. time.

Det er sjældent, at der installeres blødgøringsfilter i sådanne enkelt-maskinvaske-rier, hvilket først og fremmest skyldes den ret store anlægssum, men også, at regeneration og vedligeholdelse af filtrene kræver sagkyndig assistance. Det er imidlertid ikke tilrådeligt at udelade denne installation, hvor en forsvarlig pasning af filtret er gennemførlig, da den indebærer muligheder for besparelser for forbrugerne, ikke alene ved det mindre vaske-middelforbrug, men også ved den derved foranledigede reduktion i såvel vaske- som brugs-slid på tøjet. *Dette er en af de ting, der taler for en koncentration af vaskeanlæggene.*

I den seneste tid er der, bl. a. inspireret af udenlandske forsøg, af flere boligsel-skaber her i landet indrettet sådanne mere koncentrerede vaskeanlæg, enten i form af „vaskehaller“ eller „grupevaskerier“.

Disse vaskeanlæg kan opfattes som en sammenlægning af boligkvarterets vaske-anlæg i eet, som er større og bedre udstyret evt. ledet af en vaskesagkyndig. Herved skulle opnås en rationel moderne vask, idet vaskeanlægget disponerer over bedre og mere om-fattende maskinel og installationer såsom blødgøringsanlæg, tørreanlæg etc., og følgelig vil husmoderens arbejde ved vasken blive stærkt reduceret. På den anden side vil kon-

12. Et veludformet ejendomsvaskeri.

13. Et lille gruppevaskeri. Planer af de to anlæg findes i bilag 10 b.

15. En vaskehal. Planer af de to anlæg findes i bilag 10 b.

centrationen medføre, at husmoderen må forlade hjemmets umiddelbare nærhed, samt transportere tøjet til og fra.

De fleste af disse anlæg er beregnet på, at husmødrene selv skal udføre vaskearbejdet, men flere steder er der åbnet mulighed for at overlade vaskearbejdet til lederen mod ekstrabetaling. En stor del af beboerne foretrækker dette, særlig da den direkte udgift kun andrager ca. $\frac{1}{2}$ — $\frac{2}{3}$ af prisen på vaskeri, men det må ikke overses, at en betydende del af vaskeudgifterne, forrentningen, afskrivningen og en del af driftsudgifterne forud er betalt gennem huslejen.

Gruppevaskerier (se også bilag nr. 10 b).

I elementhusbyen i Hjortekær og flere andre steder har man i een stor hal anbragt det fornødne antal *maskinvaskerier*, bestående af skylle- og blødgøringskar samt en vaskemaskine evt. to, een større og een mindre til kulørt tøj, således at de to enheder er fælles om centrifugen, hvorved samtidig opnås den fordel, at der i nødvendig udstrækning kan vaskes i 2 maskiner på een gang. Vaskehallen kan derudover være forsynet med kulissetørreapparat, evt. tørretumblere samt varmeruller og evt. pressemaskiner og dampborde, som dog kun sjældent forekommer.

Denne udformning er i øjeblikket den almindeligst forekommende, idet den passer til det omfang, byggerierne normalt har (indtil 150—200 lejligheder), og må under normale forhold anses for den bedst egnede, hvor virksomheden udelukkende baseres på husmødrenes egen arbejdskraft. Udgiften til et sådant anlæg kan, selv når ekstrainstallationerne i forhold til almindelige ejendomsvaskerier tages i betragtning, holdes under eller omkring udgifterne til almindelige ejendomsvaskerier, idet maskinellet udnyttes bedre. Man kan således regne med een vaskemaskine (12—15 kg tøj) pr. 45—50 lejligheder, een centrifuge (10 kg tøj) og een større strygmaskine (valsediam. ca. 27 cm) pr. 100 lejligheder. Et kulissetørreapparat med effektiv afsugning vil være egnet, og der kan regnes med eet udtræk pr. 20—25 lejligheder.

Vaskehaller (se også bilag nr. 10 b).

En anden type af vaskeanlæg findes i en bebyggelse i Ballerup. Dette anlæg er forsynet med egentlige *industrimaskiner*, således at flere familiers tøj vaskes i samme omgang. Selve vaskearbejdet forestås her direkte af en vaskemester, og husmødrene tager sig i mellemtiden af finvasken eller strygning o. s. v., ligesom de kan bistå ved vasken, når det skønnes nødvendigt. En videreudvikling af denne type mod den egentlige industrielle vask, således at husmødrene kun deltager i arbejdet fra tøjet er færdigbehandlet i centrifugen, d. v. s., at *vaskemesteren alene udfører den grove del af vasken*, og husmødrene kun medvirker ved tørring og efterbehandlingen, bør forsøges, idet man da nærmer sig de mest rationelle vaskemetoder, som de forekommer i de moderne, industrielle vaskerier. I vaskehaller for op til 600 familier skulle en enkelt vaskemester kunne overkomme vaskemængden under forudsætning af, at tøjet leveres i net, sorteret i snavset, pænt og kulørt tøj. Husmødrenes arbejde ved grovvasken er således overflødigt, når vaskehallen er rigtigt udformet¹⁾

¹⁾ Tre af *udvalgets vaskerisagkyndige*, Heckscher, Th. Madsen og Th. Petersen, er af den mening, at vaskhalsprincippet er dårligt og i høj grad uøkonomisk, og at sammenblandingen af selvvaske med indleveringsvaske vil forhindre en blot nogenlunde rimelig organiserings af arbejdet og dermed af hallernes udnyttelse.

De industrielle maskiner er for dyre i anskaffelse til, at man kan lade dem betjene af et så uøvet

I vaskehallerne må det anses for nødvendigt, at vasken foregår under ledelse af en vaskemester eller evt. en husholdningslærerinde, idet en rationel vaskemetode forudsætter nøjagtige vaskemiddeldoseringer og kendskab til tekstilernes karakter m. m. Men også i gruppevaskerierne vil det være til gavn, om der kunne skaffes mulighed for en stadigere assistance i disse vaskerier, f. eks. ved aftaler med rengøringsassistenter el. lign., der bor i eller nær bebyggelsen, og som mod særskilt betaling kan være til støtte for husmødrene, idet de samtidig fører et vist overtilsyn og udfører vaskearbejde for husmødre, der ikke selv er i stand dertil, uden at de dog fungerer som egentlige vaskeledere. En vis begrænset mulighed for indleveringsvask bør sikkert være til stede, f. eks. i tilfælde af husmoderens sygdom, men det må ud fra et rentabilitets- og vasketeknisk synspunkt anses for helt forfejlet at lægge an herpå i større omfang, når det drejer sig om gruppevaskerier.

Et problem ved planlægningen af vaskehaller er, at deres kapacitet må være ret stor, for at anlægget kan betale sig. Man kan regne med, at det mindste antal husstande, der betjener sig af vaskehallen, bør være 500—600 familier. Ved byggeforetagender af mindre omfang bør man derfor enten indrette almindelige maskinvaskerier, gruppevaskerier, eller søge kontakt med nærliggende byggeforetagender for at søge en vaskehal oprettet i fællesskab.

Der har i de sidste år været udkastet planer til vaskehaller i *landdistrikterne*. Udvalget må ud fra det foran fremførte anse tanken som utvivlsomt rigtig.

Vaskehallerne danner, som det ses, en slags overgangsform til den industrielle vask, men kan ikke på samme måde som de industrielle vaskerier udelukkende lægge an på den mest rationelle vasketeknik, idet lokale hensyn og specielle tekniske og økonomiske forhold kan spille ind. Kapaciteten kan således sjældent udnyttes fuldt ud, hvilket iøvrigt gælder for alle anlæg til selvvaske, og maskinellet slides som regel stærkere, da vaskehallens lave kapacitet sjældent gør det økonomisk overkommeligt at anvende fuldt så udviklet maskinel og udstyr som erhvervs vaskerierne.

klientel, som heller ikke vil være i stand til at præstere en rimelig udnyttelsesgrad. Det vil blive vanskeligt eller umuligt at få de enkelte husmødres vask afviklet i rækkefølge og til tiden, så at nye kan komme til. Fremgangsmåden vil være yderst bekostelig med hensyn til forbrug af varme, beklædningsstoffer til ruller og presser o. a. Sålænge en sådan hal kun er sparsomt udnyttet, kan det gå, men hvis man tænker sig den udnyttet efter planerne, vil man hurtigt støde på en lang række vanskeligheder af deine art.

Man fremfører tillige, at det synes urimeligt, at beboere, som ikke benytter de omhandlede selv-vaskerier, skal være med til at betale udgifterne ved deres oprettelse og drift. Dette forhold tilslører samtidig anlæggenes driftsøkonomi. Som eksempel nævnes, at en af de af udvalget besøgte vaskerier forsynes med varme fra boligkvarterets kedel, og at der ikke fandtes nogen dampmåler på vaskeriets tilførselsledning. Dampforbruget kunne altså ikke kontrolleres, men betaltes af *alle* beboerne uden hensyn til, om de benyttede vaskerianlægget. Vaskerisagkyndige anbefaler, at man ikke støtter oprettelsen af vaskehaller, før deres hele virkemåde og økonomi er nøje undersøgt, og således at *alle* udgifter ved anlæggets oprettelse og drift tages i betragtning. Man er da sikker på, at udevask vil vise sig at være væsentlig billigere og bedre.

Udvalgets medlemmer er enige i den ovenfor anførte kritik af driften, som den foregik ved udvalgets besøg, og i, at vaskehallerens økonomi bør gøres til genstand for en tilbundsgående undersøgelse, før man støtter oprettelsen af nye vaskehaller. Man finder dog, at de tanker, som ligger til grund for forsløget med vaskehaller, har en sådan værdi, at eksperimentet må følges med interesse.

Udvalget kan i princippet tiltræde, at de faste udgifter ved selvvaskerierne kun pålignes de beboere, der benytter anlæggene, men det har ikke kunnet klarlægges, hvorledes en sådan ordning ville kunne gennemføres.

Særlige vaskebehov.

I de foregående afsnit er de mere almene løsninger på vaskeproblemet behandlet. I dette afsnit skal de mere specielle problemer og deres løsning tages op.

Laundrettes.

I den seneste tid er de såkaldte „laundrettes“, efter engelsk og amerikansk mønster, kommet frem herhjemme. Disse er udformet som selvvaskerier, hvor husmoderen mod en timebetaling kan leje brugsretten til en moderne halvautomatisk vaskemaskine, som kan udføre vaskearbejdet og centrifugere tøjet, f. eks. mens hun gør sine indkøb. Sådanne anlæg har især betydning for de enligstillede og selverhvervende, samt husmødre med spædbørn og andre, der ikke kan vente på tøjet, ligesom de kan afhjælpe de værste savn i ældre bydele. Udover disse specielle behov kan typen næppe forventes anvendt ved den egentlige storvask i større udstrækning. Samtidig må ikke glemmes, at efterbehandlingen stadig er et uløst problem.

Udlejning af vaskemaskiner.

På samme måde må udlejningen af husholdnings vaskemaskiner, som flere firmaer herhjemme har påbegyndt, betragtes. Maskinerne bliver afleveret på bopælen, således at husmoderen kan udføre vaskearbejdet uden at forlade hjemmet. Det er ofte set, især i landdistrikterne, at flere husstande har slået sig sammen om at erhverve en vaskemaskine, som regel af større type. Denne bringes efter en forudaftalt plan rundt til interessenterne. Endvidere skal nævnes, at landbrugets maskinstationer også har påbegyndt udlejning af husholdningsvaskemaskiner i landdistrikterne, hvor det, af hensyn til den herskende mangel på kvindelig arbejdskraft, er nødvendigt at lette husmoderens arbejde, og hvor husmoderens arbejde kræver hendes stadige tilstedeværelse i hjemmet. Også i mange villakvarterer kan denne løsning tænkes anvendt. Derimod synes der ikke at være grund til i større omfang at gribe til denne udvej i de egentlige bykvarterer, da bedre og billigere løsninger kan opnås på anden måde. Udlejningsprisen for sådanne maskiner er imidlertid ofte for høj, så at den samlede vaskepris ikke kan konkurrere med den pris som foreligger fra andre vaskeformer. Dette må dels ses på baggrund af, at udlejerne mener det nødvendigt at afskrive maskinellet på et meget kort åremål, og dels at fabrikstilsynet stiller særlige krav med hensyn til udformning, kontrol og vedligeholdelse af sådanne maskiner på grund af de faremomenter, der kan opstå ved mangelfuldt materiel.

Linnedudlejning.

Linnedudlejning er en effektiv måde, hvorpå husmoderen kan lettes for en del af vaskebyrden. Denne har herhjemme indtil fornylig kun været kendt som håndklæde- og kitteludlejning, men omfatter nu også bleudlejning og udlejning af linned, såsom lagner, dynevår og lign. Bleudlejningsfirmaet leverer 12 bleer om dagen, der udskiftes med de brugte, der af husmoderen er skyllet op og emballeret i en plasticpose. Et vaskeri i København leverer lagner, dynevår, duge og håndklæder, 2 stk. af hvert, som skiftes hver 14. dag for en betaling af ca. 10 kr. pr. gang.

Linnedudlejningen har i andre lande taget et betydeligt omfang, og det må anses for sandsynligt, at den også herhjemme med tiden vil få betydning som et led i løsningen af

vaskeproblemerne, særlig når man betragter den store bekostning, der i dag er forbundet med anskaffelsen af en tilstrækkelig linnedbeholdning. Udfra et økonomisk synspunkt er linnedudlejningen tiltalende, idet man herved kan tilgodese forbrugerne med besparelser, der ikke kan fremkomme ved almindelig industriel vask, idet transporten simplificeres, vaskemængden er konstant og ensartet, og mærkning og sortering kan udelades. Det er derfor en opgave, som vaskehallerne og de industrielle vaskerier har særlige forudsætninger for at løse.

Kemisk vask.

Som et isoleret problem i forbindelse med renholdelse af hjemmenes tøj forråd står rensningen af gangtøj, tudge møbeltekstiler, tæpper o. s. v., idet kun mindre rensninger af disse stoffer kan foretages af husmoderen selv ved den såkaldte pletrensning. Den egentlige rensning, populært kaldet „kemisk rensning“ kræver specielle hjælpemidler og særlig uddannelse, og kan derfor kun udføres i specielle virksomheder. Problemet for forbrugerne bliver derfor i første række et spørgsmål om, hvordan den billigste, hurtigste og bedste kemiske vask udføres.

Kemisk rensning udføres i dag dels af en række mindre renserier landet over, installeret i butikker med få ansatte, og dels af enkelte større fabriks-renserier i storbyerne. De små renserier kan give tøjet en mere individuel behandling, men råder til gengæld ofte over mindre kvalificeret arbejdskraft og ringere maskinelle hjælpemidler; dette i forbindelse med den lille omsætning giver en dårlig økonomisk udnyttelse, der bevirker for høje renspriser. De store industrirenserier kan arbejde mere rationalt og med anvendelse af de mest moderne hjælpemidler, hvilket muliggør storproduktion og lavere priser. Imidlertid gør der sig her det samme forhold gældende som ved de hvervs vaskerierne, at der ofres for meget på service og reklame, hvilket gør, at renspriserne her i landet — ligesom renseløbet — stadig ligger på over det dobbelte af f. eks. priserne i U.S.A.

Med hensyn til rensningens udførelse er kvaliteten meget varierende fra renseri til renseri. Der findes ringe mulighed for at give renseriejere eller rensesmetre en virkelig grundig uddannelse, hvilket gør, at mange renserier udfører rensningen med en uhyre ringe viden. Det er jo store værdier, der årligt passerer gennem renseriernes maskiner, og det er af ikke ringe nationaløkonomisk betydning at bevare denne betydningsfulde del af vor nationalformue; det er derfor kedeligt at konstatere, at der stadig ødelægges meget tøj på grund af ukyndig behandling — ikke alene i hjemmene, men desværre også på renserierne — og for den sags skyld også vaskerierne.

Kemisk rensning er et besluttet sæsonbetonet arbejde, idet indleveringerne om foråret og hen på efteråret sprænger ethvert renseris rammer og bevirker lang leverings- og hastværksarbejde. For at få en bedre udnyttelsesprocent af renseriernes kapacitet bliver det derfor nødvendigt at oplære befolkningen til at lade rense mere om sommeren og vinteren.

Når talen er om renspriserne og rensningens udførelse, må man heller ikke glemme et forhold, der er af stor betydning, nemlig tekstilstoffernes kvalitet og indkøbspriser. Før krigen var renspriserne ikke nævneværdigt lavere end i dag, medens tekstilernes anskaffelsespris var betydeligt lavere; dette bevirkede, at folk hellere ville købe nyt tøj, når det kun kostede 3—4 gange så meget som rensprisen, hvilket f. eks. var tilfældet med sommerkjoler, end at lade det gamle rense. Gode og dyre tekstiler med lang levetid ofrer man gerne

flere rensninger på, medens dårlige stoffer ofte opslides, før de er modne til rensning. Den stadig stigende benyttelse af de nye syntetiske tekstilmaterialer, der jo udmærker sig ved stor slidstyrke, vil ligeledes bevirke en forlængelse af tøjets levetid og dermed give et øget behov for kemisk rensning. Hvis rensepriserne kan komme ned i et mere naturligt leje, kan der sikkert også imødeses en forøgelse af omsætningen; her i landet renser folk gennemsnitligt kun een gang om året eller ikke engang så meget; i U.S.A. renses tøjet ofte hveranden måned.

Et andet forhold, der gør sig gældende foruden prisen, er leveringstiden. Mange mennesker har ikke så stor en garderobe, at de kan undvære et stykke tøj ret mange dage ad gangen. Det er derfor vigtigt, at renserierne ved indførelse af en mere rationel arbejdsgang kan nedsætte leveringstiden til 2 dage, hvilket vil være praktisk gennemførligt for ethvert renseri.

Såfremt rensningen skal blive en virkelig hjælp for husmoderens arbejde, bliver det sikkert nødvendigt i forbindelse med denne, i højere grad end tilfældet er nu, at indføre andre hjælpende foranstaltninger, f. eks. oppresning, reparationsarbejder, forandringer m. m. Det vil sikkert være et naturligt arbejdsfelt for renserierne, da de jo i forvejen råder over alle de fornødne apparater og alle tekniske installationer (vacuum, damp, trykluft m. m.). En oprettelse af mere eller mindre offentlige reparations- og oprensningssentraler kan sikkert ske i forbindelse med disse større renserier.

Spørgsmålet om den kemiske vask er nu taget op af andels vaskerierne, som allerede har oprettet et renseri i forbindelse bl. a. med et vaskeri.

Det er udvalgets opfattelse, at den kemiske vask er et felt, som i høj grad trænger til forbedring, hvilket henstilles til de pågældende erhvervsorganisationer. Det må noteres som et fremskridt, at der nu er nedsat et *ankenævn* for renserisager.

Vaskemetodernes økonomi.

Det vigtigste forhold ved bedømmelsen af de forskellige vaskeformer er, om de, både privat- og nationaløkonomisk, er ligestillede i økonomisk henseende. Vaskeformer, der giver høje omkostninger i forhold til de øvrige, har enten ingen eksistensberettigelse, eller må besidde påviselige fordele i anden retning, der gør den højere pris forsvarelig. Endelig kan der undtagelsesvis forekomme tilfælde, hvor specielle forhold gør dyrere vaskeformer ønskelige.

For at få klarhed over disse problemer anmodede udvalget Statens husholdningsråd om at foretage en undersøgelse af de almindeligt forekommende vaskeformer, og en rapport herom findes som bilag til nærværende betænkning. Undersøgelserne formede sig som en forsøgsrække, hvorigennem man udfandt de direkte udgifter til vasken samt undersøgte de til de forskellige vaskeformer svarende tidsforbrug. I det følgende er disse resultater indarbejdet, idet de fremkomne udgifter er tillagt forrentning og afskrivning af maskinel, husleje og vedligeholdelse (prisgrundlag maj 1951) samt el-forbrug og lign., der normalt medregnes under ejendommens samlede driftsudgifter. Dette giver et nogenlunde retfærdigt grundlag for økonomisk sammenligning mellem vaskeformerne, selv om forsøgsresultaterne må betragtes med nogen kritik, da materialet ikke er særlig stort og at de forhold, storvasken ved forsøgene er udført under, måske ikke kan godtages som almenfyl-

dige. Mange forhold, f. eks. ændringer i vaskehyppegheden, mangelfuld udnyttelse af vaskeanlæggets kapacitet, variationer i vaskeanlæggets arealmæssige størrelse og udstyr, svingninger i renteniveauet etc. kan derfor bevirke afvigelser fra det her anførte. Disse forhold vil dog som regel ikke påvirke udgifterne mere, end at det vil være muligt at sammenligne uden større unøjagtighedsmargin. Såfremt man derimod ser på investeringens størrelse pr. husstand, kan det ikke undgås, at sådanne afvigelser kan få betydning.

For at få et ensartet grundlag for beregningen af udgifterne har det været nødvendigt at forudsætte

- 1) at vasketurnus er 12 gange storvask om året,
- 2) at hjemmevask uden væsentlige maskinelle hjælpemidler (grupperne A 1—A 4 incl.) benyttes af 10 husstande,
- 3) at egentligt maskinvaskeri (gruppe A 5 a og A 5 b) benyttes af 24 familier,
- 4) at anlæggene forrentes med 5 pet. p. a.,
- 5) at vaskeanlæggene for hjemmevask er udført i kælderetagen i et 3 etagers boligbyggeri af normalt udstyr,
- 6) at udgifterne til etablering af vaskeanlæggenes rum uden installationer og inventar for hjemmevask i grupperne A 1—A 4 incl. er 4 000 kr. (strygerum findes ikke) og for grupperne A 5 a og A 5 b 6 000 kr.

Etableringsudgiften af det under 5) omtalte rum vil i almindelighed andrage 4 000—6 000 kr. De i det følgende under installationer anførte beløb er udregnet på basis af overslag og kan som følge deraf variere noget indenfor de forskellige byggerier og landsdele.

Den af husholdningsrådet udførte forsøgsrække blev opdelt i 3 grupper:

- hovedgruppe A) som omfatter hjemmebehandling af storvasken,
 B) som omfatter behandlingen af storvask på erhvervs- og andelsvaskeri,
 D) som omhandler vask i vaskehal.

Gruppe A er her samlet i grupper bestående af gruppe A 1 + A 2, A 3 + A 4 og A 5 a + A 5 b, hvilket skyldes, at forskellen mellem redskabernes anskaffelsespris i de nævnte undergrupper er uden betydning. I husholdningsrådets rapport er de anvendte redskaber omtalt, og de vil derfor ikke blive specificeret i det følgende.

Gruppe A 1 og A 2.

Vask på vaskebræt eller med vaskepumpe, varmebehandling i grukedel, skylning i kar, vridning med hånd vridemaskine:

Anskaffelse:

kælderrum uden installationer.....	ca. 4 000 kr.
merudstyr i forhold til almindeligt kælderrum.....	ca. 1 200 kr.
redskaber og inventar.....	ca. 500 -
	5 700 kr.

Drift:

5 700 kr. å 5 pet.....	285 kr.
henlæggelse til fornyelse.....	20 -
vedligeholdelse.....	50 -
varme.....	125 -

Et vaskeanlæg af denne art kan betjene ca. 10 husstande, og den månedlige udgift pr. lejlighed bliver således ca. 4 kr. Den tilsvarende anskaffelsessum pr. husstand er ca. 570 kr.

Gruppe A 3 og A 4.

Vask med el-maskine af vaskestols- eller rotortype, varmebehandling i grukedel, skylning i kar, vridning med el-vridemaskine.

Anskaffelse:

kælderrum uden installationer	4 000 kr.
merudstyr i forhold til almindeligt kælderrum	1 350 -
redskaber og maskiner	1 250 -
	6 600 kr.

Drift:

6 600 kr. å 5 pet	330 kr.
henlæggelse til fornyelse	50 -
varme	125 -
elektricitet	40 -
vedligeholdelse	50 -
	595 kr.

Dette vaskeanlæg har samme kapacitet som det førnævnte, og de månedlige udgifter pr. lejlighed bliver således ca. 4,96 kr. Den tilsvarende anskaffelsesudgift pr. husstand er ca. 660 kr.

Vaskeudgifter og tidsforbrug.

Vaskeform	Udgifter til sæbe, elektricitet m. m. ved hjemmewask	Udgifter ved udevask	Udgifter til efterbehandling	Amortisation, vedligeholdelse o. l.	Samtlige udgifter pr. storvask (19 kg).	Tidsforbrug pr. storvask incl. efterbehandling	Samtlige udgifter pr. kg.	Tidsforbrug pr. kg.
A 1 el. A 2: på brædt eller med vaskepumpe	7,43 kr.		3,46 kr.	4,80 kr.	15,69 kr.	gennemsnit 860 min.	0,83 kr.	45 min.
A 3 el. A 4: el-vaskemaskine	7,43 kr.		3,46 kr.	5,95 kr.	16,84 kr.	gennemsnit 815 min.	0,89 kr.	43 min.
A 5 a el. A 5 b: maskinvask i kælder	gennemsnit 6,40 kr.		0,50 kr.	6,80 kr.	13,70 kr.	gennemsnit 830 min.	0,72 kr.	44 min.
B 1: våd-vask . . .	0,50 kr.	13,75 kr.	3,46 kr.		17,71 kr.	660 min.	0,93 kr.	35 min.
B 2: tørret våd-vask	0,50 kr.	17,09 kr.	3,46 kr.		21,05 kr.	625 min.	1,10 kr.	33 min.
B 3 a el. B 3 b: industriel vask . .		40,69 kr.			40,69 kr.	40 min.	2,18 kr.	2 min.
D: Vaskehal . . .	9,70 kr.		0,18 kr.	7,90 kr.	17,78 kr.	500 min.	0,94 kr.	26 min.

Gruppe A 5 a og A 5 b.

Forvask i tromlemaskine, varmebehandling i grukedel, skylning i kar, vridning i centrifuge, efterbehandling i varmerulle.

Anskaffelse:

kælderrum uden installationer	6 000 kr.
merudstyr i forhold til almindeligt kælderrum	4 000 -
redskaber	4 900 -
	—————14 900 kr.

Drift:

14 900 kr. å 5 pet	745 kr.
henlæggelse til fornyelse	195 -
elektricitet	130 -
varme	250 -
vedligeholdelse	350 -
	1 670 kr.

Dette vaskeanlæg har en kapacitet på ca. 24 husstande, og den månedlige udgift pr. lejlighed bliver således ca. 5,80 kr. Den tilsvarende anskaffelsesudgift pr. husstand bliver ca. 620 kr. *Tilsvarende udgifter gælder for fornuftigt planlagte gruppevaskerier.*

Gruppe D.

Vask i vaskehal. Der foreligger endnu ikke fuldstændige driftsregnskaber for vaskehaller, da ingen af dem har fungeret længe nok til, at pålideligt bedømmelsesgrundlag kan fremskaffes. Anskaffelsesudgifterne kan nogenlunde skønnes, idet der foreligger enkelte byggregnskaber og tilbud. Disse varierer meget stærkt, fra 800 kr. til 1 200 kr. pr. husstand, alt efter kapacitet, udstyr og funktionsform. Kalkulationer udfra dette grundlag giver anledning til at tro, at vaskehaller af en passende stor størrelse og med almindeligt ikke-luksuøst præget udstyr højst bør koste omkring 900—1 000 kr. pr. husstand.

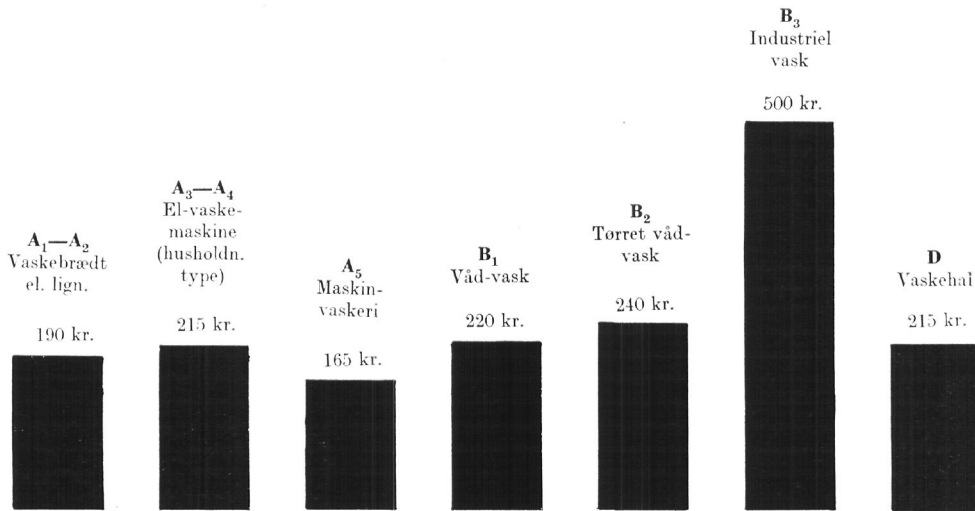
Drift:

1 000 kr. å 5 pet	50 kr.
henlæggelse til fornyelse	15 -
vaskemesterløn	15 -
vedligeholdelse og varme	15 -
	—————95 kr. p. a.

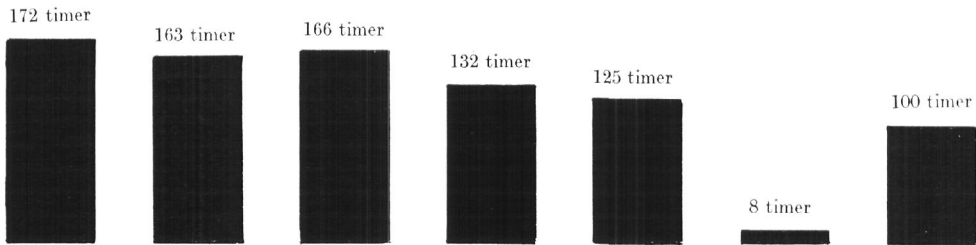
Den månedlige udgift pr. lejlighed bliver således ca. 7,90 kr.

På figur 16 er vist skematiske fremstillinger af de faktorer, som er vigtigst, når en vaskeform skal bedømmes: direkte udgifter, tidsforbruget og anlægsudgifterne.

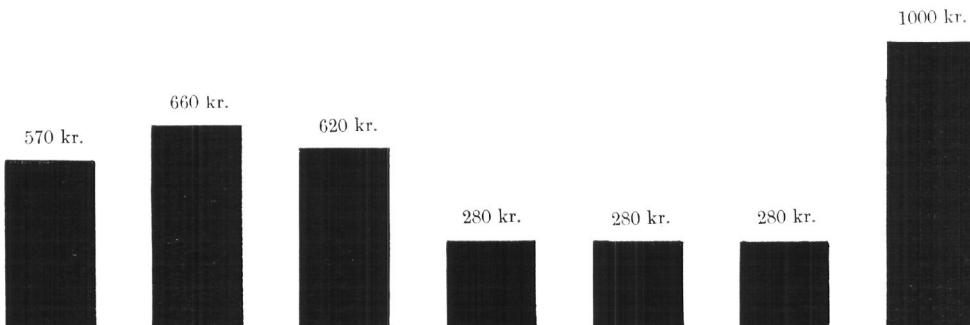
Det fremgår heraf, at maskinvaskerier i kælderen giver en billig vask, men ingen tidsbesparelse (til gengæld er arbejdet ikke hårdt), og anlægsudgifterne ligger i et moderat leje. På linie hermed ligger de halvfærdige vaskeformer, dog hvor anlægsudgifterne er væsentligt mindre. Anvendelsen af husholdningsvaskemaskiner til storvask giver en noget dyrere vask og en ret høj anlægsudgift, uden at der opnås større tidsbesparelse. Færdigvasken giver en stor direkte udgift, men ringe tidsforbrug og anlægsudgift. Vaskehallen har en høj anlægsudgift, men moderate direkte udgifter og lavt tidsforbrug.

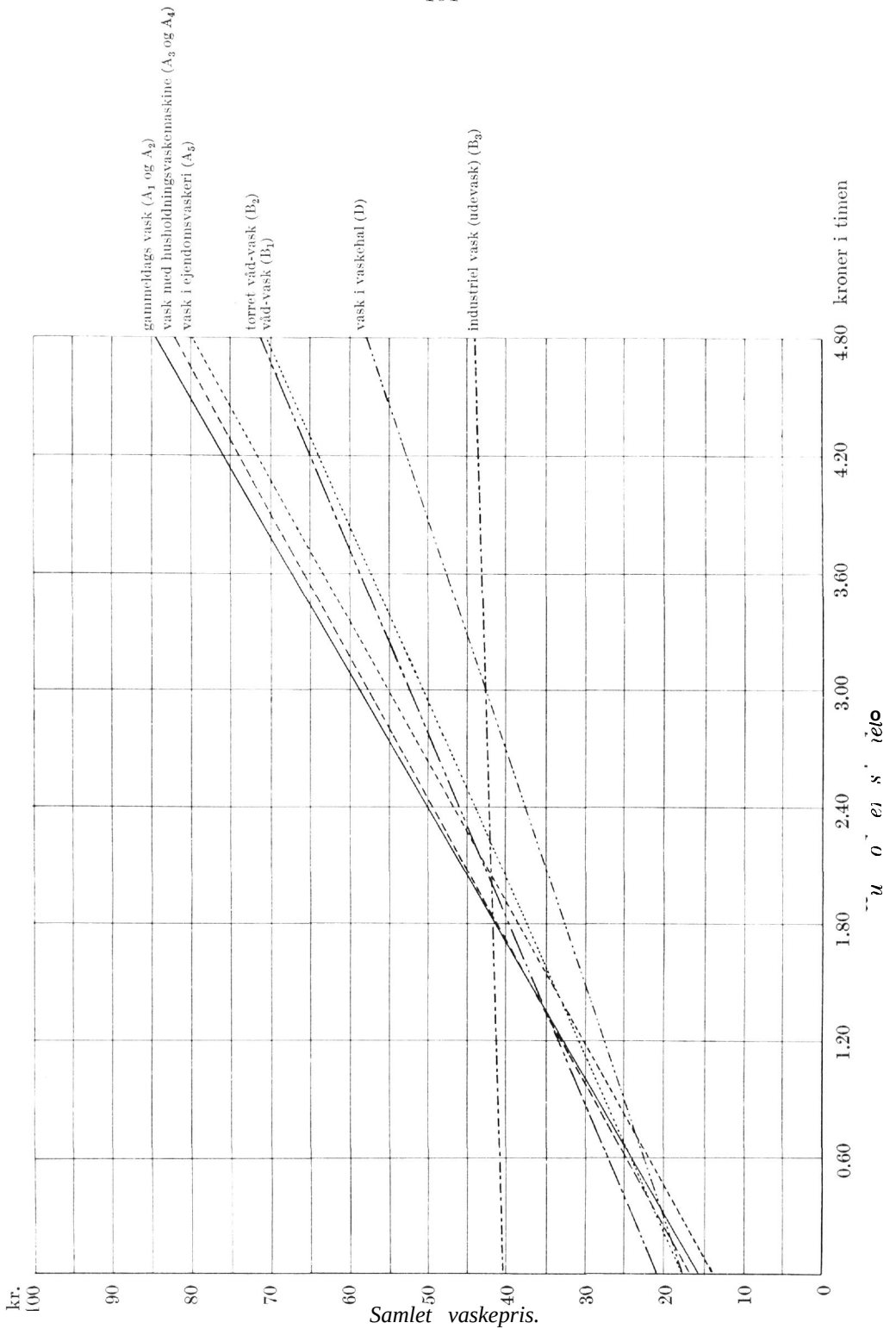
Den direkte vaskeudgift inclusive forrentning og afskrivning af anlæg (pr. år).

Tidsforbruget pr. år.

Anlægsudgifter pr. husstand.

17. Grafisk afbildning, der viser forholdet mellem vaskepris og tidsforbrug indenfor forskellige vaskeformer. Tidsforbruget er omregnet til penge ved at multiplicere det med de angivne fiktive timelønninger, som husmoderen „indtjener” ved at udføre vaskearbejdet. De derved fremkomne beløb er medregnet i den samlede vaskepris.

18—19. Almindelige vaske- og tørreforhold i en ejendom fra omkring århundredskiftet.

20. Torregårde i en nyere ejendom.

21. Fra et industrielt erhvervsvaskeri.

22. Husholdningsvaskemaskine, som efter amerikanske forbilleder er fast indbygget i køkkenet.

23. Håndvask beregnet også til småvask, med vaskbrætsriller og lidt dybere bassin.

På figur 17 vises den samlede vaskepris, når husmoderens tidsforbrug medregnes til forskellige timelønstakster. Det fremgår heraf, at den løn, husmoderen kan indtjene ved at vaske selv, ligger meget lavt.¹⁾

Sammenfatning og forslag.

Ved løsningen af husmødrenes vaskeproblem er der efter udvalgets opfattelse følgende veje, der synes farbare:

- a) Begrænset udevask (i form af rullevask el. lign.) kombineret med udvidede småvaskemuligheder.
- b) Vask i ejendomsvaskeri.
- c) Vask i gruppevaskeri.

Dette udelukker ikke, at vaskeproblemet under særlige omstændigheder kan finde sin løsning på anden vis, men de anførte løsninger menes at dække den brede befolknings behov og muligheder.

a) *Begrænset udevask og udvidet småvask.*

Ved at lade den del af tøjet, der skal rulles, vaske ude, opnår husmoderen en følelig lettelse, idet denne del udgør ca. $\frac{2}{3}$ af vaskemængden og omfatter det tøj, der er mest uhåndterligt og krævende at vaske. Samtidig beholdes den del af tøjet hjemme, som er dyrest at behandle ved udevask. Den af en sådan udvikling forårsagede stigning af ensartet tøj til udevask, vil muliggøre en yderligere rationalisering af driften på de industrielle vaskerier, med en deraf følgende prissænkning. Det er naturligvis en forudsætning for en fornuftig udvikling, at disse bestræbelser på at øge effektiviteten og skabe større konkurrence ikke forhindres ved restriktioner i form af byggeforbud eller importforbud af maskiner eller materialer.

¹⁾ Vaskeriernes repræsentanter i udvalget ønsker at bemærke, at de ikke kan godkende den i Statens Husholdningsråds undersøgelse angivne pris for vaskeriernes færdigvask (2,20 kr. pr. kg), men at dette tal bør være ca. 1,80 kr. pr. kg, hvad der vil ændre billedet væsentligt.

Undersøgelsen er dels forældet, idet udviklingen går hurtigt på dette område, dels blev den nævnte pris fundet som gennemsnit af ganske få (3) vaskeriers pris. Desuden var den undersøgte tøjportion lidt uheldigt sammensat, når undersøgelsen kun skulle omfatte så få vaskerier. Andelsvaskeriernes pris for færdigvask ligger væsentlig lavere, og det samme er tilfældet med en række større erhvervs vaskerier. Samtidig henledes opmærksomheden på, at rulle vasken, som ikke var fremme i større omfang, da undersøgelsen blev foretaget, derfor ikke er medtaget. Denne vask, som er en pris- og arbejdsmæssig fordelagtig vask, vil ændre billedet væsentligt i vaskeriernes favør.

Statens Husholdningsråd anfører her overfor, at rådet i erkendelse af, at forsøgsmaterialet var spinkelt (omfattende ialt 6 vaskerier, nemlig 3 erhvervs- og 3 andelsvaskerier) til underbygning af resultaterne — gennem industrivaskeriernes organisation — indsamlede en række af de af vaskerierne benyttede prislister til brug for en beregning af prisen for vask af den i forsøget indgåede tøjmængde. Denne tøj mængde menes i sin sammensætning at svare nogenlunde til en gennemsnitsfamilies storvask for en måned.

De ved beregningen fundne priser var, ligesom priserne i undersøgelserne, stærkt varierende fra vaskeri til vaskeri og gav en gennemsnitspris, der iøvrigt lå lidt højere end den gennemsnitspris, der blev fundet ved undersøgelsen. (Jfr. bilag 10 c, tabel 13 samt side 121 og 123 i bind 2).

Hvad angår rullevasken, omtales den af husholdningsrådet som en absolut forbedret form for halv-færdig vask. Men prisen for den kan ikke sammenlignes direkte med prisen for færdigvask.

Husholdningsrådet har ikke iøvrigt konstateret et sådant skred i udviklingen og dermed følgende prisfald, at undersøgelsen kan betragtes som forældet.

Løsningen af *småvaskens* problem anses af udvalget at være en af de mest vigtige faktorer i vaskespørgsmålet. Det er udvalgets opfattelse, at mulighederne for småvask bør forbedres således, at der vaskes hyppigere end tilfældet er i øjeblikket, idet dette vil medføre større hygiejne samt mulighed for at anvende mindre tekstil beholdninger. Småvasken bør regnes udført indenfor hjemmet eller dets umiddelbare nærhed.

Udvalget skal således anbefale, at der træffes foranstaltninger til at sikre, at småvasken i fremtidens byggeri får passende vilkår, som skitseret i betænkningens afsnit om småvask.

b og c) *Vask i ejendomsvaskeri samt vask i gruppevaskeri.*

Det er udvalgets overbevisning, at der også i fremtiden fremdeles vil være ønsker og behov for en form for selvvaske, der er økonomisk og let at gennemføre. De to anførte former synes at løse disse opgaver på en relativ tilfredsstillende måde, selvom de dog er forbundne med to ulemper, dels at husmoderen må forlade hjemmet og dels, at der kun sjældent er lejlighed til for udearbejdende at vaske om aftenen. Disse ulemper kan afhjælpes i gruppevaskerierne ved, at der indrettes et spartansk, men velbelyst rum til børnene i tilslutning til vaskeanlægget, samt at anlægget udføres i forbindelse med f. eks. butiksbbygninger, kedelrum eller lign., således at støjen fra maskinerne ikke generer beboerne.

Småvasken er også i denne forbindelse et problem, som bør søges løst på tilsvarende måde som under a) omtalt. De forøgede anlægssomkostninger kan reduceres ved at udvise den størst mulige økonomi ved indretningen af vaskeanlægget, ligesom det er muligt især på grund af den øgede småvaskemængde at nedsætte anlæggets kapacitet i forhold til den, der nu er knæsat som norm.

Andre vaskeformer.

Det er udvalgets opfattelse, at anvendelsen af *husholdningsvaskemaskiner til storvask* kun kan få berettigelse som isoleret løsning, både af private og nationaløkonomiske grunde. (Det skal nævnes, at fremstående amerikanske nationaløkonomer er yderst betænkelige ved den voksende udbredelse af disse maskiner i U.S.A.).

Vaskehaller.

Udvalget vil være tilbøjeligt til at anbefale, at der udvises tilbageholdenhed med hensyn til opførelsen af vaskehaller, indtil deres økonomiske forsvarlighed er påvist ved driftsregnskaber gennem en årrække. Også udenlandske erfaringer synes at tale herfor. De herhjemme opførte synes at have en ret lav udnyttelse af kapaciteten og er gennemgående udstyret for kostbart.

Udvalget ønsker at understrege, at vaskehaller skal have en stor kapacitet (mindst 1 ton tøj pr. dag), svarende til et boligområde på mindst 12—1 500 lejligheder. Dette forudsætter løsning af transportproblemerne. Selve vaskearbejdet bør ske *uden* husmødrenes medvirken, således at de først træder **til**, når efterbehandlingen skal foregå. Det må foreløbig (jfr. noten side 97) anses for tvivlsomt, om det er rationelt at sammenblande selvvaske og indleveringsvaske i sådanne anlæg, som det er tilfældet i de eksisterende.

Gammeldags vask.

De forældede vaskeforhold, hvorunder utallige husmødre stadig arbejder, bør band lyses fra det fremtidige byggeri. Der er i byggestøttelovens kapitel VII mulighed for støtte til indførelse af moderne anlæg i ejendomskomplekser, jfr. bilag 1 c. Der bør skabes

muligheder for opnåelse af lån til modernisering og mekanisering af de eksisterende gammeldags anlæg, også i småhuse.

Vaskeanlæg af social karakter.

Som et særligt problem indenfor vaskespørgsmålene står afhjælpningen af de mindst-bemidlede vaskebehov, særlig i kvarterer, hvor der ikke findes rimelige vaske-muligheder. Da spørgsmålet er meget omfattende, og tildels falder uden for denne betænk-nings rammer, har udvalget ikke ment at kunne gå i dybden med disse problemer, men har dog villet pege på en del muligheder, der har været på tale i udvalget.

Problemet er nøje knyttet til saneringsspørgsmålet og må formentlig løses i sam-menhæng hermed.

Imidlertid bør der også gøres noget i overgangsperioden inden saneringen gennem-føres, idet øjeblikkelige løsninger er mest påkrævet. Der har i udvalget været peget på den mulighed, allerede nu at udføre ganske simple vaskeanlæg i de dårligste kvarterer, even-tuelt i forbindelse med partielle gårdrydninger og udstyret med installationer for varmt og koldt vand, samt vaske- og skyllekar og mulighed for hurtig tøjtørring.

Dette må betragtes som en midlertidig løsning, der senere, i forbindelse med en effektiv sanering, må vige pladsen for mere tidssvarende anlæg. Med sådanne anlæg kan man opnå det for disse familier vigtige, at vasken kan ske i nærheden af hjemmet, samt at tøjtørring i de trange lejligheder kan undgås, hvor den ofte er til skade både for hjemmelivet sundhedsforholdene og boligens vedligeholdelse. Selv sådanne ganske primitive anlæg vil efter udvalgets mening betyde en højnelse af den hygiejniske og øvrige boligstandard, uden at der forekommer så store investeringer, at man senere kvier sig ved at fjerne dem.

Som en anden mulighed har det været drøftet, om ikke det allerede nu på grundlag af en *planlagt* sanering skulle være muligt at opføre vaskeanlæg, eventuelt i forbindelse med andre fællesanlæg, ikke af midlertidig, men af permanent karakter. Hertil knytter sig en lang række tekniske, økonomiske og ejendomsretlige problemer, som ikke uden nærmere undersøgelser kan overskues.

For at muliggøre en forbedring af vaskeforholdene efter de omtalte retningslinier, vil det være nødvendigt, at der er muligheder for offentlige lån, eventuelt tilskud, til så-danne foranstaltninger. Der kan i visse tilfælde endvidere blive tale om kompensations-ydelser for lejetab hos en husejer, som må afstå arealer, hvoraf han har indkomst.

Udvalget mener at måtte henstille til saneringskommissionen at tage disse spørgs-mål op til overvejelse.

Varmtvands-og el-f or syning.

Den tilstræbte udvidelse af småvaskens omfang forudsætter, at der kan fremskaffes tilstrækkelige mængder varmt vand med fornøden høj temperatur. Den vandtemperatur, der anvendes ved almindelige centralvarmeanlæg er i reglen for lav, og man må derfor overveje, om man ikke, i lighed med forsøg i udlandet, bør overgå til forsyning fra hedtvands-anlæg eller evt. ved gas- eller el-opvarmede varmtvandsbeholdere.

En væsentlig faktor i vaskeproblemet er el-forsyningen, som med de nuværende stærkt varierende priser og med de herskende importrestriktioner på el-materiel, er med-virkende til at forhale udviklingen af de elektriske hjælpemidler. Udvalget skal derfor kraftigt henstille, at gas og elektricitet leveres forbrugerne til fremstillingsprisen, ligesom

der i tide bør planlægges, således at den fremtidige betydelige efterspørgsel kan tilfredsstilles.¹⁾

Udvalget henstiller, at ovenstående medtages under overvejelse i det af boligministeriet nedsatte udvalg vedrørende boligopvarmningen.

Kontrol med offentlige vaskerier.

For at tilsikre, at vaskearbejdet er teknisk forsvarligt, har Teknologisk Institut i sin tid oprettet „Vaskerikonsultationen“, som fører tilsyn med en række vaskerier, der frivilligt har underkastet sig denne kontrol. Det er udvalgets opfattelse, at et effektivt og uafhængigt tilsyn bør tilstræbes, og at det bør gøres obligatorisk, ikke alene for erhvervs- og andelsvaskerier, men f. eks. også for vaske-haller.

Samarbejde mellem Statens husholdningsråd, forbrugerrådet og erhvervs- og andelsvaskerierne.

1 foråret 1952 nedsattes der et samarbejdsudvalg mellem Statens husholdningsråd, forbrugerrådet og erhvervs- og andelsvaskerierne. Udvalget har til opgave som vejledende og formidlende organ mellem producent og forbruger at arbejde for en forbedring af forholdene i forbindelse med vask på vaskerierne. Som de første resultater af dette samarbejde er nu nedsat 2 *ankenævne*, eet for vaskerisager og eet for renserisager. Disse ankenævne består af repræsentanter for ovennævnte institutioner og organisationer. Der er bl. a. opnået enighed om en standard-vaskeseddel for kunderne.

Oplysning.

For at modvirke ukyndig behandling af maskinel og forkerte vaskemiddeldoseringer ved selvvaskeanlæg bør der gives husmødrene en grundig instruktion, forinden vaskeanlæggene tages i brug. De vejledninger, som nu forekommer, er i de fleste tilfælde mangelfulde, ensidige eller direkte forkerte, og det foreslås derfor, at der på offentligt initiativ udarbejdes en standardvejledning, f. eks. ved et samarbejde mellem Statens husholdningsråd, Teknologisk Instituts vaskerikonsultation og repræsentanter for vaskemiddel- og vaskemaskinefabrikanterne.

Udformningen af vaskeanlæggene med hensyn til rigtig arbejdsgang, arbejdshøjder o. s. v. lader ofte meget tilbage at ønske. Udvalget kunne ønske, at der blev igangsat et arbejde med undersøgelse af indretningen af vaskeanlæg til selvvaske, evt. som fortsættelse af samarbejdet mellem Statens husholdningsråd og Statens redskabsprøvningsudvalg, men suppleret med byggesagkyndige og repræsentanter for producenterne.

Det er endvidere udvalgets opfattelse, at en faglig undervisning af det personale, der anvendes indenfor vaskeri- og renseerhvervet, i mange tilfælde ville være gavnlig.

Service for anlæg til selvvaske.

Vanskeligheden ved anlæg til selvvaske, hvor der ikke findes vaskelider, består i at vedligeholde maskiner og eventuelle blødgøringsfiltre, hvilket sidste under de nuværende forhold kun er anvendeligt i større anlæg.

¹⁾ Københavns kommunes repræsentant i udvalget kan ikke tiltræde dette, men mener, at spørgsmålet om el-prisens og gasprisens størrelse må afgøres ved en samlet politisk overvejelse af fordelingen mellem direkte og indirekte skatter under hensyn til forbrugernes samlede interesse.

For at hjælpe på disse forhold mener udvalget, at det bør overvejes at lade overtilsynet og vedligeholdelsen af vaskeanlæggene varetage af servicefirmaer, evt. organiseret af fabrikanterne af vaskemaskiner, på abonnementsbasis. En sådan ordning kan tænkes også at omfatte almindelige maskinvaskerier, som således kan forsynes med blødgøringsanlæg.

Fordelingen af udgifter til selvvaskeanlæg.

Det er udvalgets opfattelse, at det bør undersøges nærmere, om amortisations- og vedligeholdelsesudgifter til de forskellige former for selvvaskeanlæg bør — og kan — holdes uden for huslejen, således at de kun blev betalt af dem, der anvendte dem, hvorved man kunne undgå de uligheder, der opstår, når der vælges en anden vaskeform end den af bygherren beregnede, ligesom der kunne fås et reelt grundlag for sammenligning mellem de forskellige vaskeformers økonomi. Dette ville muligvis medføre, at man for at opnå balance må give adgang til anlægget for de udenfor bebyggelsen boende, hvorved man kunne bidrage til forbedring også af disses vaskeforhold uden yderligere investering.

Kapitel 11.

Fjernvarme.

Udviklingen i boligopvarmningen er i de senere år nået dertil, at praktisk taget alt nyt etagebyggeri og en meget væsentlig del af de nyopførte eenfamiliehuse er udstyret med centralvarme og varmt vand. Selv om man lejlighedsvis hører røster, der tilråder tilbagevenden til kakkelovnsopvarmning for spare anlægs- og driftsudgifter — som regel på bekostning af en øget arbejdsindsats fra husmoderens side — anser udvalget centralopvarmningen for at være slået således igennem, at en dyberegående argumentation for denne opvarmningsmetodes værdi er uforuden, navnlig når det gælder de større udlejningsejendomme.

Med hensyn til boligopvarmnings teknik og økonomi står man efter udvalgets opfattelse midt i en udvikling — det gælder el-opvarmning, gasopvarmning, en videre udvikling af oliefyringen — som utvivlsomt vil få betydning ikke mindst for eenfamiliehusets fyringsproblemer. Udvalget har ikke anset sig for kompetent til nærmere at trænge til bunds i disse problemer, der iøvrigt nu er taget op af det af boligministeriet i efteråret 1953 nedsatte udvalg vedrørende boligopvarmning. Derimod har udvalget ment at det havde værdi at søge at sammenfatte de forskellige foreliggende oplysninger om de nuværende opvarmningssystemer og at klarlægge de juridiske og finansielle problemer, der knytter sig til disse.

I dette kapitel er der i særlig grad lagt vægt på udredning af opvarmningsforholdene *for mindre byggeri* (parcelhuse). Af praktiske grunde har man dog medtaget en del af de spørgsmål, som knytter sig til etageejendommens tilslutning til fjernvarmeanlæg, ligesom man har behandlet spørgsmålet om installation af centralvarme i større og mindre ejendomme som forudsætning for disses tilslutning til fjernvarmeanlæg. Forsyning af industri-virksomheder med fjernvarme er ikke behandlet i nærværende fremstilling, blandt andet på grund af forholdenes forskelligartethed.

Sammenligning af forskellige former for boligopvarmning.

1. Betydning for husholdningen og boligens udnyttelse.

Kakkelovnsopvarmnings mangler er adskillige. Muligheden for opvarmning af alle boligens rum, så disse effektivt kan udnyttes, foreligger ikke; der er ingen mulighed for varmtvandsforsyning uden ved ekstrainsallation af dyre vandvarmere for gas eller elektricitet; kakkelovnspladser og skorstene optager en ikke ringe plads i beboelsesarealet. Der må anvendes megen tid til pasningen, og der sker tilsmudsning af boligen med deraf følgende større rengøringsarbejde.

Kakkelovne kan stort set brænde enhver slags brændsel, men for at få pasningsarbejdet bragt ned på et blot nogenlunde rimeligt niveau, må der anvendes døgnbrændere fyret med cinders.

Opvarmning ved centralvarmeanlæg må anses for den form for opvarmning, der når økonomien ikke udelukker det, må tilstræbes for at sikre husstanden det gode, det er, at alle boligens rum kan opvarmes og derfor benyttes hele året. Her tænkes også på husmoderens specielle arbejdsrum, køkkenet, idet det er af betydning for hendes arbejde her, at det kan foregå uden ubehag og uden risiko for erhvervelse af de sygdomme, der kan følge med opholdet i et koldt rum og vekselvis ophold i varme og kulde. Yderligere spares meget rengøringsarbejde på grund af, at der ikke sker fyring og askeudtagning i beboelsesrummene, og det bliver muligt at forsyne boligen med varmt vand, hvilket også vil være en væsentlig lettelse af husholdningen.

Radiatorerne vil for det meste kunne placeres således, at de ikke optager ret meget plads af beboelsesarealet, og der vil kun være brug for een skorsten.

Tilførslen af varme til et centralvarmeanlæg kan ske ved forbindelse til egen kedel, almindeligvis anbragt i kælderen. Den mest almindelige kedelform i mindre ejendomme er magasinkedlen af støbejern beregnet til fyring med cinders. Et sådant anlæg har naturligvis mange fordele fremfor kakkelovne, men tilbage er stadig besværet med fyring og askeudtagning og deraf følgende tilsmudsning, som dog nu er koncentreret på et sted, hvor det ikke er nødvendigt at foretage rengøring så tit som i beboelsesrummene.

Ved at overgå til de i de senere år fremkomne stokere til montering på små kedler opnås den fordel, at kul, som er billigere pr. varmeeenhed end cinders, kan anvendes. I visse tilfælde kan endog benyttes den endnu billigere kulafharpning, hvis denne kan fås i en ikke for smuldholdig sortering. Fyringsarbejdet bliver herved mindre, specielt hvis der benyttes en stoker, der tager brændslet direkte fra kulrummet, men stadig har man askeudtagningen med deraf følgende støvplage tilbage, ligesom man har den støvplage, der fremkommer, når der leveres brændsel.

Et væsentligt skridt videre nås ved anvendelse af oliefyr. Her findes ikke mere nogen støvplage, og fyringsarbejdet er bragt så langt ned, som det kan komme, idet fyrets betjening udelukkende sker ved indstilling af en termostat på den kedeltemperatur, der i øjeblikket ønskes. Brændselsrum spares helt.

Centralvarmeanlægget med gasfyret kedel står med hensyn til betjening og renlighed på linie med oliefyr, men man er herved endog befriet for besværet med brændselsindkøb. Brændselsforbruget registreres af en måler og afregnes med leverandøren i henhold til målerens visning. Gasfyring må således betragtes som en overgangsform til den form for varmelevering, der i daglig tale benævnes fjernvarme, nemlig levering af varmt vand eller damp, hvorefter varmen tages, og betales i henhold til en måling af den forbrugte varmemængde.

Ved tilslutning af et centralvarmeanlæg til et fjernvarmeledningsnet opnås — foruden den samme simple betjening og fuldstændige støvfrihed som ved gasfyr — tillige, at skorsten og kedelrum ikke mere behøves. Forbindelsen sker igennem et rørsystem, der let vil kunne få plads på en kældervæg.

En ulempe ved fjernvarme med cirkulerende varmtvand er, at en opstående utæthed i en ejendoms varmeanlæg kan medføre betydelig vandskade, hvis ingen beboere er tilstede.

En anden ulempe, som fjernvarme iøvrigt har fælles med alle fyr, der er afhængig af elforsyning er, at hvis strømtilførslen svigter i længere tid, ophører varmetilførslen.

2. Anlægs- og driftsudgifter.

Der er som grundlag for den nedenfor opstillede sammenligning brugt et standardhus som det, der er benyttet i Dansk Ingeniørforenings betænkning vedrørende fjern-

varme i villakvarterer. Der er regnet med det samme prisniveau, som er anvendt i nævnte betænkning, nemlig priser omkring nytår 1950, for ikke at få de nugældende sikkert unormalt høje prisers påvirkning af resultatet.

Idet der ikke ses at være anledning til en videre omtale af opvarmning ved kakkeldovne, da denne form for boligopvarmning indebærer så mange mangler og kun opnår sin prisbillighed på grund af disse mangler, og idet der for centralvarmeanlæggenes vedkommende ses bort fra anlægsudgiften samt forrentning og afskrivning for radiatorer og rørledninger i huset, kommer følgende redegørelse til at omfatte anlægsudgifter for opvarmningsaggregatet, kedel med tilbehør eller tilslutning til fjernvarmeledning, samt driftsudgifter. Alle de anførte priser for kedel og eventuelle fyringsapparater er inklusive installation.

For magasinfyret centralvarmekedel er tallene taget direkte fra Dansk Ingeniørforenings beretning.

Ved stokerfyr og oliefyr er medregnet udgiften til indføring af 3 faser for ikke at få blinken af belysningen, når fyret starter og stopper.

Ved gasfyr er medregnet udgiften til indlægning af større gasstik end normalt til husbrug. Prisen for gas til opvarmning er en af A/S Strandvejs-Gasværket i forhold til prisniveauet januar 1950 anslået pris.

For fjernvarme er de anførte tal taget fra Dansk Ingeniørforenings beretning med tilpasning efter det finansieringsforslag, som er anført senere.

Magasinfyret centralvarmekedel.

Anlægsudgifter:

Kedel 1 500 kr.

Årlige driftsudgifter:

Brændsel: 180 hl cinders å 9,20 kr. 1 656 -

Vedligeholdelse og rensning af kedel og skorsten. 100 -

Forrentning og afskrivning: Kedel ($17\frac{1}{2}$ år). 134 -

ialt. .. 1 890 kr.

Stokerfyret centralvarmekedel.

Anlægsudgifter:

Kedel og Stoker. 4 100 kr.

Årlige driftsudgifter:

Brændsel: 8,2 ts singels å 110 kr. 900 -

Elforbrug: 120 kWh å 0,12 kr. 15 -

Vedligeholdelse og rensning af kedel, stoker og skorsten. 200 -

Forrentning og afskrivning: Kedel og stoker ($17\frac{1}{2}$ år). 365 -

ialt. .. 1 480 kr.

Oliefyret centralvarmekedel.

Anlægsudgifter:

Kedel og oliefyr. 5 100 kr.

3 000 l olietank. 2 500 -

7 600 kr.

Årlige driftsudgifter:

Brændsel: 4,8 ts gasolie å 257 kr. 1 235 kr.

Elforbrug: 120 kWh å 0,12 kr. 15 -

Vedligeholdelse og rensning af kedel, oliefyr og skorsten	200 kr.
Forrentning og afskrivning: Kedel, oliefyr (17½ år)	455 -
Olietank (35 år)	155 -
ialt...	2 060 kr.

Gasfyret centralvarmekedel.

Anlægsudgifter:

Kedel	3 500 kr.
-----------------	-----------

Årlige driftsudgifter:

Gas: 12 000 m ³ å 0,18 kr.	2 160 -
---	---------

Vedligeholdelse og rensning af kedel, gasbrænder og skorsten	200 -
--	-------

Forrentning og afskrivning: Kedel (17½ år)	310 -
--	-------

ialt... 2 670 kr.

Fjernvarme (96 huse, varmetæthed 25 kcal/h m²).

Tilslutning:

	100 pct.	80 pct.
Anlægsudgifter	6 900 kr.	7 750 kr.
Driftsudgifter	1 520 -	1 660 -

Det bør bemærkes, at en husejer, der har valgt en eller anden type fyr for sit hus, i en årrække er bundet til at benytte det for dette fyr egnede brændsel, hvis ikke han vil eller kan investere den relativt store kapital i et nyt fyr, før det første er udslidt og afskrevet. I modsætning hertil kan et varmekærskes kedler uden større vanskelighed og for relativt små udgifter ændres til at brænde andet brændsel, f. eks. benyttes til oliefyring ved påmontering af oliebrændere.

I perioder, hvor tørv, brunkul o. 1. brændsel må benyttes, vil dette kunne udnyttes bedst i store kedelanlæg, og disse brændselssorters ødelæggende egenskaber koncentrerer i eet kedelanlæg, der yderligere modstår angreb af den art væsentligt bedre end små anlæg, så de samlede skader bliver af meget mindre omfang. Dette gælder i mindst lige så høj grad bygningsskader hidrørende fra løbesod.

Fjernvarmens udvikling.

Den første fjernvarmeforsyning blev etableret i 1877 i U. S. A. i byen Lockport. I årene derefter blev der bygget flere anlæg, og der var indtil 1887 bygget ca. 20 fjernvarmeanlæg i U. S. A. Omkring 1900 tog udviklingen mere fart og samtidig begyndte man i Europa at interessere sig for sagen. Der blev bygget forskellige mindre anlæg bl. a. det første i Danmark, nemlig det, der blev anlagt i forbindelse med Frederiksberg kommunes forbrændingsanstalt.

Medens udviklingen fortsatte i U. S. A., stod den i stampe i Europa, men efter krigen 1914—18 kom man også med her. Særlig i Tyskland blev der bygget fjernvarmeanlæg bl. a. i Hamburg og Kiel. I 1924 udførtes det første anlæg i Rusland, nemlig i Leningrad.

På samme tid begyndte man i Danmark at interessere sig for fjernvarmeforsyning. Fjernvarmeanlægget i København startedes i 1925, og i 1928 påbegyndtes leveringen af varme fra Århus Kraft-varmekærk. I 1927 blev der udført et anlæg i Esbjerg, der udnyttede spildevarmen fra en dieselmotor på elværket. Senere kom der anlæg i Odense, Randers m. fl.

Siden er udviklingen fortsat, og der er bygget fjernvarmeanlæg i en række byer. Der er i bilag 11a givet en oversigt herover.

Den sidste udvikling indenfor fjernvarmeforsyningen er oprettelsen af andels varmecentraler, hvoraf den første blev anlagt i Gentofte i 1949 til forsyning af et område overvejende bebygget med villaer.

Tekniske forhold vedrørende fjernvarmeforsyning.

1. Forskellige former for fjernvarme.

Bortset fra gas- og elopvarmning findes der 3 former for fjernvarme, adskilt fra hverandre ved den måde, hvorpå varmen fordeles fra varmekædet til forbrugerne:

- a) Fordeling ved cirkulerende varmtvand,
- b) Fordeling ved cirkulerende hedtvand,
- c) Fordeling ved damp.

I henhold til Dansk Ingeniørforenings betænkning vil fordeling ved cirkulerende varmtvand være bedst egnet for mindre ejendomme, idet installationen i de tilsluttede huse bliver så simpel og billig som mulig.

Fordeling ved cirkulerende hedtvand (130—200° C) egner sig for større ejendomme, og hvor der ikke findes industrivirksomheder, som behøver damp.

Fordeling ved damp egner sig kun for store ejendomme og industrier.

Ved fordeling af varmen ved cirkulerende hedt vand eller damp bliver installationerne for tilslutning til de enkelte aftagere omfattende og kostbare og vil ikke kunne bæres af mindre varmeanlæg. Systemerne egner sig også kun for store værker, idet de tekniske installationer er meget komplicerede, og pasningen skal ske ved maskinuddannet personale, ligesom varmekædet skal være under stadig tilsyn.

2. Forsyningsområde.

Såvidt vides findes ikke nogen dansk undersøgelse af afhængigheden imellem et områdes varmetæthed, d. v. s. det maksimale varmekonsum pr. m² grundareal pr. time (kcal/h m²) og den økonomiske størrelse af et varmekæde til det pågældende område. I udlandet er imidlertid udført sådanne beregninger, og i Sverige har HSB's Riksforbund taget initiativet til en undersøgelse af dette spørgsmål. Undersøgelsen er foretaget af professor John Rydberg i 1948, og den giver det resultat, at varmekædets mest økonomiske størrelse er stigende med varmetætheden, og at den økonomiske størrelse i alle tilfælde er betydelig større end de anlæg, der indtil da var bygget i Sverige. Lokale omstændigheder har dog stor indflydelse.

Yderligere påvises det, at prisen pr. varmeenhed er faldende med stigende varmetæthed af området.

Disse synspunkter gælder sikkert også her i landet, da de forskelligheder, der kan være tale om mellem forholdene i Sverige og Danmark på dette område, ikke kan antages at influere væsentligt på de anførte resultater.

Mindre anlæg end de økonomisk optimale kan imidlertid udføres økonomisk fornuftigt, men jo mindre anlægget er, i jo højere grad vil pasningsudgifterne kunne øve indflydelse på driftsøkonomien. Ved mindre anlæg må man derfor i særlig grad have opmærksomheden henvendt på, at den mand, der skal passe anlægget, kun beregner en del

af sin tid til dette, og der må kunne skaffes ham andet arbejde til supplerende af lians indtægter.

I denne retning går også resultatet af undersøgelser foretaget i U.S.A.

3. Fjernvarmeledninger.

Fordelingsledningerne til et fjernvarmeanlæg udgør den største del af anlægskapitalen (ca. 60 pct.). Der bør derfor kun anvendes teknisk gennemprøvede konstruktioner for ledningernes varmeisolering og rustbeskyttelse, og en forkortelse af ledningernes levetid eller en forringelse af isoleringen med deraf følgende stort varmetab vil være ødelæggende for anlæggets økonomi. De opstillede betragtninger om hensigtsmæssigheden af fjernvarmeanlæg er derfor betinget af, at fordelingsledningerne udføres absolut forsvarligt.

Fordelingsledningerne bør — selv om fuld tilslutning ikke opnås straks — lægges med sådanne dimensioner, at en rimelig udbygning senere kan ske, uden at en gang lagte ledninger skal omlægges.

I det omfang det offentlige er i stand til at øve indflydelse på udformningen af fjernvarmeanlæg, bør man derfor stille krav i så henseende.

4. Varmeværker.

For indretning af varmekedler bør gælde: for det første, at indretningen er så praktisk som muligt, således at arbejdet med pasningen bliver det mindst mulige. For det andet må den ydre udformning være sådan, at varmekedlen ikke i for høj grad skæmmes omgivelserne.

Er der ikke fra begyndelsen fuld tilslutning til varmekedlen, bør dette planlægges således, at en udvidelse kan ske så simpelt som muligt.

Varmekedlens kedler skal have tilstrækkelig kapacitet til, at de uden forcering kan dække de tilsluttede huses samlede maksimalbelastning. Der bør mindst være 3 kedler, idet maksimalbelastningen da kan dækkes, selvom en kedel på grund af reparation er ude af drift, ved rimelig forcering af de øvrige. Indfyringsapparaterne, stokere eller oliefyre, skal kunne indfyre brændsel svarende til den således forudsatte rimelige forcering.

For at sikre den bedst mulige fyringsøkonomi, bør større varmekedlers kedelanlæg være udstyret med røggasanalyseanlæg og røgtermometre, således at varmestyringen stadig kan være orienteret om fyringens effektivitet.

Aflæsning af brændsel og pålæsning af aske bør kunne ske uden støvplage for de omboende, og der bør træffes effektive foranstaltninger til at undgå, at flyveaske og sod fra skorstenen forurener kvarteret.

5. Forbindelse til ejendommens varmeanlæg.

Ved fordeling ved cirkulerende varmtvand sker som tidligere nævnt tilslutningen til fjernvarmeledningerne på den simpleste og billigste måde, idet det varme vand fra varmekedlen ledes direkte ind i de enkelte huses centralvarmeanlæg gennem et opspædningsarrangement, og regulering af den tilførte varme sker ved hjælp af en ventil, der bør være automatisk virkende, for at reguleringen kan blive så effektiv som mulig. Opspædningsarrangementets rigtige funktion er af vital betydning for en pålidelig drift af hele varmekedlen, og det bør derfor kræves, at dette udføres efter nærmere fastsatte retningslinier.

Såvel ved fordeling ved cirkulerende hedtvand som ved fordeling ved damp kræves

der — på grund af de høje tryk som findes i fordelingsledningerne — en vandvarmer, hvori varmen overføres til det lokale varmeanlæg. De tekniske installationer, som iøvrigt er nødvendige for en tilslutning til sådanne fordelingsledninger, er desuden væsentlig mere omfattende end ved tilslutning til varmtvandsledninger.

Også for disse tilslutningsarrangementers vedkommende bør der — ikke mindst af sikkerhedsmæssige grunde — fastsættes retningslinier.

6. *Måling af den leverede varme.*

For at få en rimelig økonomi ved fjernvarmeforsyning og for at skabe den tillid til fjernvarmeforsyning, som behøves for at tilslutningen ikke på grund af frygt for uretfærdigheder skal blive for lille, er det nødvendigt, at den varme, der leveres til de enkelte anlæg, måles så pålideligt og nøjagtigt, som økonomien tillader.

Da imidlertid den mest nøjagtige metode med anvendelse af kaloriemålere for øjeblikket er alt for kostbar for anlæg som de her omhandlede, og da anvendelse af varme-fordelingsmålere, der anbringes på de enkelte radiatorer ikke indeholder tilstrækkelig mulighed for en sikker måling af den varme, der medgår til opvarmning af *brugsvand*, mener udvalget, at målingen af den anvendte varmemængde bør ske ved vandmålere kombineret med en måling af temperaturfaldet i de enkelte anlæg, eller ved anden ligeså retfærdig metode.

7. *Brændsel.*

I perioder, hvor brændselsolie er det billigste brændsel pr. varmeenhed, kunne det forekomme naturligt at bygge varmekærker udelukkende med oliefyring for øje, idet et varmekærk indrettet for oliefyring vil kunne bygges billigere end et tilsvarende for kul-fyring.

Udvalget mener imidlertid, at et varmekærk bør projekteres og bygges således, at det, for så vidt forsyningssituationen eller prisudviklingen kræver det, nemt kan forsynes med siloer og stokere for fyring med fast brændsel.

Er et varmekærk bygget til fyring med fast brændsel og en overgang til oliefyring bliver mulig og økonomisk hensigtsmæssig, vil dette kunne ske for en relativt lille udgift.

Hvis anvendelse af indenlandsk brændsel skulle blive nødvendig, vil fyringen kunne ske med samme stokere, som anvendes til kulfyring, ved mindre ændringer af disse.

Ved bedømmelse af den økonomiske forsvarlighed af et fjernvarmeanlæg bør beregningerne ikke baseres på anvendelse af brændselsorter, der på det givne tidspunkt er særlig billige. Specielt billige brændselsorter vil altid fremkalde fyringsanlæg, der er egnede for disse, men erfaringen har vist, at en forøget efterspørgsel efter en billig brændselsort ofte vil medføre en stigning af prisen, således at den økonomiske fordel kan blive mindre, end den i begyndelsen var.

8. *Varmekærkets kombination med andelsvaskerier, badeanstalter o. lign.*

En kombination af varmekærk og vaskerianlæg, badeanlæg o. lign., vil betyde en ikke ringe billiggørelse i forhold til etablering af disse hver for sig, idet fyringen vil kunne udnyttes særdeles godt, pasningen vil kunne besørges af samme person, og bygningerne vil kunne kombineres og derved billiggøres.

Udvalget mener derfor, at varmekærker, hvor en oprettelse af vaskerianlæg o. lign. er eller kan blive aktuel, bør udformes således, at sådanne kan finde plads i direkte forbindelse med varmekærket.

9. Kraft-varmeværker.

Spørgsmålet om kraft-varmeværker er blevet indgående behandlet af Elektricitetskommissionen af 1941 i et teknisk underudvalg, som i marts måned 1946 har afgivet en betænkning.

Efter at have godtgjort, at elproduktionen bør centraliseres udtales det i betænkningen: „Forsåvidt det af hensyn til en rationel elforsyning (centraliseret elproduktion) er formålstjenligt at placere et elværk i umiddelbar nærhed af en by, vil det i almindelighed kunne betale sig at etablere fjernvarmeanlæg til boligopvarmning i den egentlige bymæssige bebyggelse" — og videre udtales det:

„Forsåvidt det ikke af hensyn til en rationel elforsyning (centraliseret elproduktion) er formålstjenligt at placere en produktionscentral i umiddelbar nærhed af en middelstor provinsby, vil det i almindelighed ikke kunne betale sig at etablere en central med kombineret el- og varmeproduktion i denne".

Med de ændringer priserne er undergået siden elektricitetskommissionens betænkning, må det være betænkeligt at drage for vide konklusioner af denne.

Udvalget skal anbefale, at disse spørgsmål tages op til undersøgelse.

Udvalget mener dog at kraftvarmeværker kun sjældent vil blive aktuelle for fjernvarmeanlæg som de. der er behandlet i nærværende forslag.

Derimod mener udvalget, at muligheden for anlæggelse af varmeværker i tilknytning til eksisterende lokale elværker, hvis drift kan forudses at ville blive fortsat en årække, eller i tilknytning til forbrændingsanstalter o. lign. varmeproducerende virksomheder, bør have for øje og i påkommende tilfælde undersøges.

Ved nedlæggelse af lokale elværker foranlediget af elproduktionens centralisering kan der iøvrigt blive tale om, at et varmeværk kan finde j)lads i de på denne måde ledigblevne bygninger.

Forbrug af udenlandsk valuta.

I Dansk Ingeniørforenings beretning om fjernvarme i villakvarterer er det angivet, at med de priser, der her er regnet med, vil valutabesparelsen ved anvendelse af kul i stedet for cinders være omkring 250 kr. pr. villa pr. år; medens valutaudgiften til bygningen af anlægget vil være 150—200 kr. pr. villa, størst ved den mindste tilslutning.

Det fremgår heraf, at valutaforbruget til fjernvarmeanlæggets oprettelse er ringe i forhold til den besparelse, der opnås ved brændselsimporten. Dette forhold vil naturligvis forrykkes betydeligt, hvis en overvejende del af de bygninger, der tilsluttes, i forvejen fyrer med kul, men for de forsyningsområder, der særligt er behandlet i nærværende kapitel, nemlig områder med overvejende parcelhuse, vil dette næppe forekomme.

Juridiske og økonomiske problemer.

Det vil fremgå af det foregående, at der til fjernvarmeanlæg knytter sig fordele såvel i nationaløkonomisk som i privatøkonomisk henseende, og at fjernvarmeanlæggene i betydelig grad vil kunne medvirke til nedsættelse af arbejdsindsatsen i hjemmet, uden at det betyder nogen forøgelse af udgifterne. Man mener derfor at kunne anbefale, at der træffes foranstaltninger til at fremme gennemførelsen af fjernvarmecentraler.

Det bemærkes dog. at der i denne forbindelse i hovedsagen tænkes på gennemførelsen af fjernvarmecentraler i villakvartererne, idet de fordele, fjernvarmecentralerne

medfører, i forvejen er opnået i eentralvarmefyrede etageejendomme og i alt fald for de øvriges vedkommende vil kunne opnås ad lettere vej end ved gennemførelse af centraler, der omfatter flere ejendomme.

Udvalget har derfor i det følgende tænkt på centraler, beliggende i villakvarterer og lignende bymæssige bebyggelser, idet man dog ikke har set bort fra, at fjernvarmecentralerne kan komme til at ligge således, at det er rimeligt og økonomisk hensigtsmæssigt at kombinere forsyningen med fjernvarme til villakvartererne med forsyning af fjernvarme til nærbeliggende etageejendomme. Derimod har man — navnlig på grund af forholdenes forskelligartethed — ikke ved det følgende taget stilling til, hvilken ordning der bør gennemføres i tilfælde, hvor der kan blive tale om en forsyning med fjernvarme også til industrielle virksomheder.

I tilfælde, hvor større bebyggelser gennemføres af en bygherre som forretningsmæssigt eller socialt byggeri til udlejning eller med salg for øje, vil det være naturligt allerede ved udformningen af bebyggelsen at påregne anvendelsen af fjernvarme. De problemer, der i denne forbindelse melder sig, er imidlertid af en væsentlig anden og mindre generel karakter, end når fjernvarmecentraler gennemføres i allerede udbyggede villakvarterer eller kvarterer, der i det væsentlige opføres af separate bygherrer. Udvalget har derfor ikke ment det som sin opgave at behandle disse spørgsmål. Tilbage bliver derfor de generelle spørgsmål, der knytter sig til gennemførelsen af fjernvarmecentraler i allerede i det **væsentlige** udbyggede kvarterer eller kvarterer, hvor et fjernvarmeanlæg vil komme til at omfatte flere indbyrdes uafhængige ejendomme.

Erfaringen har vist, at for disse anlægs vedkommende opstår vanskelighederne på tre områder, nemlig 1) finansieringsproblemet, 2) servitutproblemet ved anlæg af centraler i kvarterer, der er belagt med villaservitutter, og 3) adgangen til gennemførelsen af ledningsnettet.

1. Finansieringsproblemet.

I de tilfælde, hvor man hidtil har gennemført fjernvarmecentraler af den herom handlede karakter her i landet, har der været meget store vanskeligheder med at klare finansieringsproblemet. Det må her erindres, at anlægsudgifterne ved et fjernvarmeanlæg er meget betydelige og større end anlægsudgifterne ved enkelte kedelanlæg, jfr. foran. Da kedlerne i et til fjernvarme egnet kvarter sædvanligvis ikke alle er udslidt på samme tidspunkt, kommer hertil det tab, det vil medføre, at en ikke kassabel kedel må afhændes.

Man har hidtil klaret finansieringsproblemerne på den måde, at man søgte optaget sparekasse- eller banklån til finansiering af en væsentlig del af anlægsudgifterne, ca. 60 pct. Nogle steder har man for en større eller mindre del tilvejebragt kapital ved lån fra brændselsleverandører. Et vist kontant indskud fra de enkelte husejere har også været nødvendigt. Til sikkerhed for lånene, for hvilke de enkelte husejere hæftede solidarisk og personligt har man indlagt pantebreve i de enkelte ejendomme, tinglyst på den plads i prioritetsrækken for ejendommene, hvor der var plads. Brændselsleverandøren har haft sekundær sikkerhed i bankens sikkerhedsobjekter.

Den omhandlede finansieringsmåde har naturligvis ikke været tillokkende for villaejerne, der har følt sig usikre ved den solidariske hæftelse, og hvis ejendomme belåntes på en uensartet måde. Udvalget mener yderligere ikke at kunne anbefale en finansieringsmåde, hvorved centraler kommer i økonomisk afhængighedsforhold til sine leverandører.

Det vil være naturligt, at gennemførelsen af fjernvarmecentraler sker i nært samarbejde med den kommune, hvori området er beliggende, og i mange tilfælde kan sådanne

anlæg med fordel opføres i tilknytning til lokale elværker, forbrændingsanstalter o. lign. Sådanne anlæg — herunder kraftvarmeværker — vil det være en offentlig opgave at gennemføre, og finansieringen har for disses vedkommende ofte kunnet ske ved kommunen i forbindelse med det for kraftlevering koncessionerede selskab.

Såfremt imidlertid kommunen ikke kan eller ønsker at finansiere fjernvarmeanlæggene, har man hidtil ikke haft anden mulighed end at benytte den foran omhandlede finansieringsmåde, hvor den solidariske hæftelse er grundlaget alene eller kombineret med kapitalindskud fra leverandører.

Udvalget mener det derfor nødvendigt at foreslå gennemførelse af en finansieringsordning fra det offentlige side, og bortset fra det allerede bemærkede støtter udvalget sit forslag på nødvendigheden af, at det offentlige får kontrol med gennemførelsen af fjernvarmeanlæg. Det vil allerede fremgå af de foregående tekniske afsnit, at udformningen af anlægget kan være af afgørende betydning for dets drift og økonomi og hermed for dets samfundsøkonomiske og privatøkonomiske forsvarlighed, og hertil skal man yderligere føje, at udvalget må være betænkelig ved en ukontrolleret gennemførelse af den monopolstilling, et fjernvarmeanlægs drift nødvendigvis medfører.

I lov nr. 252 af 14. juni 1951 om byggeri med offentlig støtte, kap. VII, er der tilvejebragt hjemmel for ydelse af statslån til „fællesanlæg til supplering af boliger eller til forenkling af husførelsen i boligerne (kollektive anlæg)". Efter nævnte lovbestemmelse kan lån ydes således, at det sammen med foranstående prioriteter højst udgør 75 pct., — eller hvis kommunegaranti tilbydes for den del af lånet, der får sikkerhed efter 75 pct. — 85 pct. af anskaffelsessummen eller værdien. Lånet forrentes og afdrages i overensstemmelse med lovens § 6, således at der i årlig ydelse betales $4\frac{1}{2}$ pct. af lånets hovedstol, hvoraf til enhver tid $3\frac{1}{2}$ pct. af restgælden er rente, $\frac{1}{5}$ pct. af hovedstolen bidrag til reserve- og administrationsfond og resten afdrag. Ifølge § 46, stk. 4, er det dog en betingelse for lånene, at anlæggene udformes og anbringes således, at det i overvejende grad er den mindre-bemidlede del af befolkningen, der får adgang til at udnytte dem.

Den sidst citerede bestemmelse vil ofte være til hinder for gennemførelsen med statslån af fjernvarmeanlæg i villakvarterer. Man må jo i denne forbindelse erindre, at der kræves en vis økonomisk standard for at bo i villa, at villakvartererne som følge deraf ofte vil være sammensat på en sådan måde, at betingelsen ikke kan opfyldes, og at tilvejebringelsen af det kontante indskud særligt vil kunne volde vanskeligheder i kvarterer, der overvejende beboes af mindrebemidlede. Den nævnte lovbestemmelse vil derfor næppe i større omfang kunne bidrage til anlæg af fjernvarmecentraler, og de synspunkter, der ligger til grund for udvalgets stilling til fjernvarmecentraler rækker videre, end lovbestemmelsen hjemler. Udvalget mener derfor at måtte foreslå, at begrænsningen i lovens § 46, stk. 4, udgår, for så vidt angår fjernvarmeanlæg, og at der i stedet gennemføres særlig hjemmel for mod lån i de enkelte ejendomme at tilvejebringe det kontante indskud i tilfælde, hvor den enkelte villaejer er mindrebemidlet.

2. Servitutproblemet.

I de kvarterer, hvor der kan blive tale om gennemførelse af de heromhandlede anlæg, vil der ofte være pålagt de enkelte grunde servitutter eller byplanmæssige bestemmelser, hvorefter der på grunden kun må være beboelseshuse og ofte endda af en nærmere angivet karakter. Yderligere kan der være pålagt ejendommene indskrænkninger i benyttelsen således, at der ikke på ejendommen må have nogen virksomhed, som ved røg, larm eller ilde lugt kan genere de omboende, eller således at der i det hele ikke må drives noget

erhverv eller nogen industri på ejendommen. For så vidt angår de servitutter, som alene går ud på, at naboerne ikke må generes ved røg, larm eller ilde lugt, er udvalget af den opfattelse, at gennemførelsen af et fjernvarmeanlæg på en betryggende måde hverken kan eller bør kunne komme i strid med sådanne bestemmelser. Der må, hvad enten ejendommen er behæftet med servitut af den nævnte karakter eller ej, træffes sådanne foranstaltninger ved udførelse af anlægget, at brændselsaflæsningen, asketransport og røgplagen og støjen ikke kan blive til væsentlig gene for naboerne.

For så vidt angår de øvrige servitutter vil det ofte være således, at vedkommende kommunalbestyrelse har påtaleretten til disse og har ret til at dispensere. Udvalget mener, at dispensationen bør gives til disse anlæg, men det bør naturligvis påses, at anlæggene udføres på en sådan måde, at de ikke virker skæmmende i kvarteret.

For så vidt private udenforstående har påtaleret til sådanne servitutter, bør der være hjemmel for ved indgreb fra det offentliges side at hindre de påtaleberettigede i at modsætte sig gennemførelsen af anlæggene. Ifølge lov nr. 181 af 29. april 1938, jfr. lov nr. 211 af 23. april 1949 om byplaner, § 2, kan der i en byplanvedtægt træffes bestemmelse om „beliggenheden af spor og ledningsanlæg“, af „beliggenheden af offentlige bygninger og anlæg, derunder sports- og legepladser, flyvepladser, havnearealer, lystanlæg, parker samt kirkegårde“ og „bebyggelsesarter og deres fordeling på områder, derunder i henseende til benyttelse, såsom bolig, forretning eller industriformål“. Den nævnte lovbestemmelse indeholder hjemmel for f. eks. ved partiel byplanvedtægt at fastsætte, at en bestemt grund skal kunne anvendes til anlæg af en fjernvarmecentral, og ifølge lovens § 10, stk. 2, skal byplanen respekteres, ikke alene af ejendommenes ejere og brugere, men også af pant-havere og andre indehavere af rettigheder i ejendommen, ligegyldigt hvornår sådan ret over ejendommen er erhvervet. Yderligere indeholder lovens § 12 hjemmel for, at private servitutter og brugsrettigheder, som vel ikke kan anses for bortfaldne i henhold til § 10, stk. 2, som uforenelige med de i byplanen indeholdte bestemmelser om et områdes fremtidige bebyggelse og benyttelse, men som det dog er af væsentlig interesse for det offentlige at råde over af hensyn til gennemførelsen af en byplan, af kommunalbestyrelsen kan fordres afstået mod erstatning efter lovens regler.

Det vil således altid være muligt ved gennemførelsen af en partiel byplan at sikre, at private påtaleberettigede ikke hindrer fjernvarmeanlæggets gennemførelse.

I nyere byggelove og bygningsvedtægter findes hjemmel for kommunen til at dispensere fra private servitutter, se således Københavns byggelov § 4, jfr. § 38.

Fremgangsmåden ved anvendelse af byplanloven kan dog i nogle tilfælde være **ret** omstændelig, og det vil i mange tilfælde ikke være praktisk at benytte den. **Udvalget** er derfor af den mening, at der bør tilvejebringes selvstændig hjemmel for dispensation fra servitutbestemmelser, der er til hinder for gennemførelsen af fjernvarmeanlæg, idet det offentlige dog derved må tage fornødent hensyn til de påtaleberettigedes rimelige interesse i at undgå de gener, anlæggene kan medføre.

3. Adgangen til rør gennemføringer.

Efter de undersøgelser, der er foretaget her i landet, skulle udførelse af et fjernvarmeanlæg i et villakvarter kunne være økonomisk forsvarlig, selv om tilslutningen ikke er 100 pct. I mange tilfælde vil imidlertid den del af villakvarterets beboere, som ikke ønsker at tilslutte sig anlægget, også stille sig uvillige overfor spørgsmålet om rørgennemføring over deres ejendom. Teknisk vil det i nogle tilfælde være hensigtsmæssigt at lægge ledningerne i vejen, men dels kan forholdene være således, at anbringelsen af ledningerne i vejen støder

på vanskeligheder, dels vil det ofte være praktisk og mere økonomisk at lægge ledningerne igennem husene. I sådanne tilfælde kan det medføre vanskeligheder, hvis en villaejer modsætter sig rørgemiføringen over sin ejendom til de på den anden side liggende ejendomme. Teknisk vil der næppe være noget til hinder for, at man går uden om sådanne ejendomme, men dette vil naturligvis kunne medføre en følelig belastning af anlæggets anskaffelsessum. I den eksisterende lovgivning findes næppe anden hjemmel for indgreb fra det offentliges side i sådanne tilfælde end de foran citerede bestemmelser i byplanloven, og da rørgennemføringen i de fleste tilfælde kun vil volde midlertidige gener for ejeren, vil udvalget tilråde, at der tilvejebringes hjemmel for rørgemiføringen. Udvalget skal derfor anbefale, at der tilvejebringes ekspropriationshjemmel i den omhandlede henseende.

Bemærkninger til udvalgets lovforslag.

Idet der henvises til det ovenfor bemærkede om de principielle synspunkter med hensyn til stimulering af bygningen af fjernvarmeanlæg skal der her gøres nogle bemærkninger til de konkrete retningslinier, hvorefter udvalgets forslag er opstillet.

1. Det offentliges udgifter.

Der er næppe mulighed for, at der vil blive bygget flere fjernvarmeanlæg her i landet i de første år end for ca. 10—20 mill. kr. om året. Det er naturligvis vanskeligt på forhånd at udtale sig om, hvorledes den foreslåede statsstøtte vil indvirke på byggeriet af fjernvarmecentraler, men der må under alle omstændigheder påregnes en vis træghed og en vis tilbageholdenhed, indtil man her i landet har fået større erfaring for, hvorledes fjernvarmeforsyning influerer på opvarmningsudgifterne. Mere end mellem 10 og 20 anlæg til en gennemsnitlig anskaffelsessum af ca. 1 mill. kr. vil udvalget imidlertid ikke anslå, der vil blive tale om pr. år i de første 5 år. Det må derfor være tilstrækkeligt, hvis der afsættes 20 mill. kr. om året til anlæggene.

Statens udgifter i tilfælde af gennemførelsen af lovforslaget må påregnes at blive meget begrænsede, idet det vil fremgå af det nedenfor anførte, at udvalget foreslår rentefoden sat til 5 pct. p. a. Statens rentetab skulle derfor med en effektiv rente i samfundet på ca. 5 pct. p. a. være lig nul. og de udgifter, lovforslaget derfor vil medføre, vil alene blive udgiften til administrationen af forslagens regler. Denne administration kan for stat og kommune taget under eet kalkuleres for et antal forslag som ovenfor nævnt til ca. 15—30 000 kr. om året, hvortil dog vil komme den stigende udgift ved administrationen af statens tilgodehavender hos fjernvarmecentralerne. Sidstnævnte udgift skulle dog kunne elimineres af en tilsvarende indtægt ved normal indkomstbeskatning af andelscentralerne.

Det har været overvejet at stille forslag om i stedet for lån at yde garanti for lån optaget i det frie marked, men de erfaringer, man har haft med hensyn til sådanne garantier for boligbyggeri, synes at tale imod en sådan ordning.

2. Låntagerne.

Udvalget nærer nogen betænkelighed ved i lovforslaget at optage hjemmel for at yde lån til private erhvervsdrivende selskaber og privatpersoner. Det må være naturligst, at opgaverne ved anlæg af fjernvarmecentraler tages op enten af kommunerne eller af andelsselskaber. Man forudsætter, for så vidt angår kommunerne, at fjernvarmecentralerne ikke anvendes som skjult skatteobjekt, og det bør ved tilrettelæggelsen af driften og ved det offentliges tilsyn med anlæggene påses, at anlæggene drives på ikke-erhvervsmæssig

basis, ligesom man forudsætter, at kommunale anlæg leverer varme til samme priser til private og kommunale bygninger.

For så vidt angår andelsvarmecentralerne vil det være rimeligt, om vedtægterne kræves udformet således som det som bilag 2 vedlagte forslag, og udvalget mener af hensyn til den vitale interesse i vedtægternes udformning og dermed principperne for centralens drift, at det fra det offentlige side må stilles som krav ved udformningen af vedtægterne, at disse følger de angivne retningslinier.

3. Lånegrænser.

Ved de anlæg, der hidtil er udført her i landet, har det voldt nogen vanskelighed at tilvejebringe de kontante indskud, der skal til fra ejendommenes ejers side, og der må tillige henses til, at det kontante indskud, for så vidt etageejendomme knyttes til anlægget, må udlægges af ejendommenes ejer, og at denne ikke kan påregne anden økonomisk gevinst ved tilslutningen end nedsættelse af fremtidige fornyelsesudgifter. Det vil derfor være begrænset, hvilke indskud der vil kunne forlanges ved anlæg af fjernvarmecentraler. Udvalget er blevet stående ved den hidtil, jfr. lov nr. 252 af 14. juni 1951 om byggeri med offentlig støtte § 47, gældende grænse for statslånenes størrelse. For så vidt angår de kommunale anlæg, vil man dog være tilbøjelig til at forhøje statslånet, således at dette bliver indtil 90 pct. af anskaffelsessummen eller værdien. Årsagen til udvalgets forslag om ændringer med hensyn til disse anlæg er, at man fra udvalgets side hellere ser fjernvarmeanlæggene anlagt af vedkommende kommune end af et andelsselskab, og at man i højere grad, end det hidtidige lovforslag hjemler, ønsker at stimulere kommunernes interesse deri.

Udvalget mener derimod ikke, at der som i den hidtidige lånebestemmelse bør optages krav om foranstående prioriteter i disse anlæg. Det må tages i betragtning, at anlæggenes afskrivningstid er forholdsvis kort, nemlig for henholdsvis ledningsnettet og de øvrige anlæg 35 og 1714 år. De almindelige kreditforeninger har ikke hjemmel til at yde væsentlige lån til anlæg af denne karakter, og banker og sparekasser vil under disse forhold formentlig kræve enten en sikkerhed ved siden af sikkerheden i selve anlægget, eller — for så vidt de i så fald overhovedet vil yde lån — en afskrivningsperiode, der er så kort, at afdragene vanskeligt kan bæres af driften. Hertil kommer, at staten som foran nævnt ikke kan påregnes at få rentetab under de forudsætninger, hvorunder udvalgets forslag er opstillet, og at administrationen af långivningen og lånene formentlig vil være den samme ligegyldigt, om statslånet ydes som yderste lån eller som eneste faste lån i anlæggene. Hvis man går ud fra, at staten i misligholdelsestilfælde vil søge anlæggene overdraget til sig til fyldestgørelse, vil det samtidig betyde, at statens risiko hverken bliver større eller mindre, hvad enten der optages foranstående lån eller ej. idet staten ved en overtagelse af anlæggene under alle omstændigheder vil komme til at hæfte for foranstående lån eller indfri dem.

4. Lånevilkår.

Som tidligere nævnt foreslås rentefoden ansat til 5 pct. p. a. Det er udvalgets opfattelse, at anlæg, der for en privatøkonomisk betragtning ikke er hensigtsmæssige, i almindelighed ikke heller vil være det i samfundsøkonomisk henseende, og derfor ikke bør udføres med offentlig støtte. Ved at sætte rentefoden lavere end den almindelige rente i samfundet ville man løbe risikoen for at stimulere bygningen af anlæg, der kun var rentable i privatøkonomisk henseende på grund af de ydede subsidier i form af rentenedsættelse. Man har derimod ment, at der bør være hjemmel for administrativt at nedsætte renten,

såfremt renten i samfundet går ned under de forudsatte 5 pct. p. a., hvorfor man foreslår, at der tillægges administrationen bemyndigelse til at nedsætte renten, dog ikke under 3½ pct. p. a.

For imidlertid at stimulere til udførelse af de heromhandlede anlæg i kvarterer, der overvejende beboes af mindrebemidlede, der har særligt behov for den lettelse i husholdningen, fjernvarmeanlæggene betyder, foreslås den hidtil gældende regel om forrentningen opretholdt for sådanne fjernvarmeanlægs vedkommende. De uøkonomiske anlæg må i disse tilfælde udelukkes ved administrationens gennemgang af projekterne.

Udvalget har ikke fundet det hensigtsmæssigt at opretholde den hidtil anvendte sondring mellem rente og administrationsbidrag.

5. Sikkerhed.

Afdragsperioden er i udvalgets forslag ansat til 60 år. I betragtning af, at anlæggenes holdbarhed som ovenfor anført kun kan påregnes at være henholdsvis 35 og 17½ år, siger det sig selv, at den foreslåede afdragsperiode forudsætter, at statens krav sikres på anden måde end med sikkerhed alene i anlægget. Samtidig er forholdet det, at en sikkerhed i anlægget under alle omstændigheder er af problematisk karakter, eftersom den alene er knyttet til en speciel drift af dette, nemlig varmelevering. Der kan derfor være grund til at træffe særlige foranstaltninger til sikring af lånet. Disse foranstaltninger er foreslået på to områder, nemlig

- a) sikring ved opsparing gennem driften,
- b) sikring af lånet ved lovbestemt panteret.

ad a) I vedtægtsudkastet har man foreslået oprettet en særlig henlæggelsesfond, der skal opretholdes, og til hvilken der årligt skal henlægges faste beløb, sålænge statslånet indestår i fjernvarmeanlægget. Gennem en sådan sikringskonto skulle der under forudsætning af uforandret prisniveau — og selv med nogen stigning i prisniveauet — kunne være tilvejebragt tilstrækkelige midler til fornyelse af anlæggene, efterhånden som de udlides, og dermed skulle statens sikkerhed igennem hele afdragsperioden også være en realitet. Når man er blevet stående ved dette forslag frem for at yde lånene på kortere åremål — f. eks. på samme periode, hvortil anlæggenes korteste levetid kan ansættes — skyldes det for det første, at man ved den sidstnævnte løsning måtte imødesee fornyet ydelse af statslån efter afdragsperiodens udløb og samtidig væsentlige administrative vanskeligheder ved fastlæggelsen af et nyt statslån, og for det andet, at man med den i vedtægtsudkastet foreslåede henlæggelse samtidig vil søge at foranledige, at anlæggene ved statslånets ud-amortisering er i stand til at stå på egne ben. Man kan imidlertid næppe opretholde en med separatfyring konkurrerende drift af centralvarmeanlæggene, såfremt der kræves henlagt så betydelige beløb, at anlægskapitalen er til stede som egenkapital allerede ved udløbet af anlæggenes normale afskrivningsperiode, og en sådan ordning ville også efter de gældende skattelove medføre en uforholdsmæssig beskatning af anlæggene.

ad b) Der er foreslået tilvejebragt hjemmel for en lovbestemt panteret for ydelserne på det ydede statslån, således at statens sikkerhed bliver reel, uanset om forholdene bevirker, at driften af anlægget ikke længere er lønnende.

Som tidligere omtalt mener man det imidlertid ikke rigtigt at påligne deltagerne en solidarisk forpligtelse til afvikling af lånene, og under hensyntagen til de øvrige foreslåede sikringsbestemmelser må det være forsvarligt alene at påligne deltagerne proratorisk hæftelse for ydelserne.

Fordelingen af panteretten på de enkelte ejendomme udregnes ved anvisningen af statslånet på grundlag af forslag fra lånsøgeren og efter indstilling af kommunalbestyrelsen. Man bør ved beregningen have for øje, at den rigtigste fordeling vel nok vil være en fordeling under hensyntagen til driften. Det vil fremgå af det nedenfor anførte, at en ejendoms tilslutningsafgift ikke behøver at være proportionel med den del af anlægsudgifterne, som vedkommende ejendom igennem varmebetalingen må forrente og afskrive, og det vil ofte i disse tilfælde være urimeligt, om en misligholdelse af varmecentralens forpligtelser overfor de långivende myndigheder skulle gå forholdsmæssigt hårdere ud over de større ejendomme end de mindre.

Den lovbestemte panteret bør derfor udregnes på grundlag af differencen mellem den del af anlægsudgifterne, som ejendommen skal forrente og afdrage over driften og tilslutningsafgiften.

For at sikre en ensartet pantestilling og en rimelig sikkerhed er det foreslået, at panteretten i medfør af loven skal have sikkerhed forud for al pantegæld.

Ved sikkerhedens aktualitet vil det være rimeligt at lade ydelsen opkræve sammen med kommuneskatten.

Den lovbestemte panteret bør af flere grunde imidlertid kun være af sekundær karakter. Det er varmecentralen som sådan, man i første omgang må søge sikkerheden hos, hvis ikke varmecentralens drift er helt brudt sammen.

For så vidt fjernvarmeanlæggets varmeværk opføres på en særskilt matrikuleret ejendom, vil det være naturligt, at statslånet sikres gennem pant i den pågældende ejendom, og at de deklarationer, der sikrer varmeværkets ret til at levere varme til de enkelte ejendomme og rørgennemføringen, udformes således, at ikke selve selskabet, men ejeren af den ejendom, hvorpå centralen er beliggende, har påtaleret. Såfremt lånet bliver nødlidende, ville staten herefter ved tvangsauktion kunne indtræde fuldstændigt i varmecentralens rettigheder.

Det er imidlertid ikke altid praktisk muligt eller økonomisk rigtigt at anlægge varmeværket på en ejendom, der i forvejen er selvstændigt matrikuleret. Det vil ofte være således, at centralens økonomisk rigtige beliggenhed vil være i tilknytning til en etagebebyggelse, der er tilsluttet anlægget eller på en anden i forvejen bebygget ejendom. I sådanne tilfælde vil det ikke være praktisk muligt at sikre statslånet med pant i den ejendom, hvor varmeværket er beliggende, og dette gælder naturligvis i særlig høj grad, hvor denne ejendom er en større bebyggelse. Imidlertid behøver det offentliges sikkerhed ikke at forringes derved, idet hovedsikkerheden i begge tilfælde jo ikke skal være selve jorden, hvorpå centralen ligger, men i første række den indtægtsmulighed, der ligger i anlæggets fortsatte drift. Kan fortsat drift ikke lønne sig, er den altovervejende del af kapitalen under alle omstændigheder gået tabt, idet selve værkets jord jo normalt kun andrager en ringe brøkdel af anlægsudgiften.

En sådan sikkerhed vil kunne opnås ved, at selskabet udsteder gældsbevis til staten med sikkerhed i en lejekontrakt med den ejendom, hvorpå varmeværket er beliggende, når der samtidig i deklarationerne med deltagerne i anlægget og i deklarationerne med de ejendomme, hvorover ledningsnettet går, optages bestemmelser om, at staten i tilfælde af, at statslånet bliver nødlidende, skal være berettiget til at indtræde i selskabets rettigheder og pligter.

En forudsætning for, at statslånet er tilstrækkeligt sikret i dette tilfælde, vil det dog være, at varmeselskabet lader tinglyse lejekontrakt på den ejendom, hvor værket er beliggende, med lejeret mindst for hele statslånets løbetid og med ret for staten til ved ind-

frielse af eventuelle restancer i lejen eller afhjælpning af anden eventuel misligholdelse af lejemålet at hindre, at dette kan bringes til ophør ved misligholdelse fra varmeselskabets side. Lejekontrakten må tinglyses på en sådan plads i den pågældende ejendoms prioritetsrække, at den ikke kan bortfalde ved alternative opråb, og der skulle intet principielt være til hinder for, at kredit- og hypotekforeninger kan respektere en sådan lejekontrakt. Tilsvarende betragtninger som for lejekontraktens vedkommende gør sig gældende for deklARATIONERNE om rørgennemføringer og deklARATIONERNE om retsforholdet til deltagerne i varme anlægget.

6. Særlige regler for tilvejebringelse af eget indskud.

Udvalget har fundet det naturligt navnlig af hensyn til de sociale boligselskaber, at der tilvejebringes hjemmel for gennem statslån at fremskaffe den del af anlægsudgiften, der ikke dækkes med statslån i selve anlægget (tilslutningsafgiften). Som et naturligt supplement til de opstillede regler om belåning af anlægsudgifterne ved fjernvarmeanlægget har man derfor ment det rigtigst, at der gives hjemmel for suppleringslån til ejendomme, hvori der i forvejen indestår statslån. Suppleringslånet kan efter forslaget ydes med den samme procent af tilslutningsafgiften, som det indestående statslån androg af den daværende anskaffelsessum og på samme vilkår. Det er dog naturligvis en forudsætning, at der til fradrag i udgifterne kommer indtægter, som afhændelse af ejendommens hidtidige fyringssystem måtte indbringe. En sådan regel er imidlertid næppe tilstrækkelig, idet det som tidligere nævnt vil kunne volde vanskeligheder for mindrebemidlede at fremskaffe tilslutningsafgiften, såfremt de pågældende ejendomme ikke er belånt med statslån, og som følge deraf ikke kan opnå suppleringslån. Der vil ofte i disse tilfælde være ringe chance for, at ejendommens ejer økonomisk er i stand til at deltage i fjernvarmeanlægget. Dette er i sig selv uheldigt, men forværres i særlig grad derved, at fjernvarmeanlæggenes økonomi jo i højeste grad er afhængig af tilslutningsprocenten, og hvis man anslår den manglende tilslutning på grund af andre forhold til 10 pct., vil det ofte kunne betyde, at blot 10—20 pct.'s frafald på grund af vanskeligheden ved at fremskaffe det kontante indskud kan medføre, at centralen ikke kan anlægges.

Det vil derfor være rigtigst i tilslutning til de allerede opstillede regler at yde lån til mindrebemidlede til tilvejebringelse af tilslutningsafgiften. Lånet bør kunne ydes på samme vilkår som de i lov nr. 252 af 14. juni 1951, kap. IX, omhandlede, nemlig med 50 pct. af tilslutningsafgiften og med sikkerhed efter foranstående lån på ikke over 75 pct. af ejendommens værdi eller 85 pct., såfremt kommunegaranti tilbydes for den del af lånet, som svarer til det beløb, hvormed de foranstående lån overstiger 75 pct. af den nævnte værdi.

7. Særlige regler om lån til installation af centralvarme.

Ligesom der i det foregående er foreslået hjemmel for ydelse af statslån til tilvejebringelse af tilslutningsafgiften, bør der skaffes hjemmel for ydelse af statslån til indretning af centralvarme i ejendomme, hvor centralvarme ikke er indrettet. De betragtninger, der kan anføres for fjernvarmeanlæg, gør for udlejningsejendomme sig i lige så høj grad gældende med hensyn til installation af centralvarme. Og såvel for udlejningsejendommene som for parcelhusene vil manglende økonomisk evne til at etablere et varmeanlæg kunne bevirke, at ejendommens muligheder for tilslutning til fjernvarmeanlæg bortfalder.

I henhold til byggestøttelovens kap. XI kan der ydes lån til delvis dækning af udgifterne ved supplerende af udstyret i beboelsesejendomme, der på grund af de under og

efter krigen 1939—45 værende vanskeligheder med hensyn til fremskaffelse af byggematerialer ikke har kunnet færdiggøres eller ikke er blevet forsynet med sådant teknisk udstyr, som enten var planlagt ved byggeforetagendets påbegyndelse, eller under hensyn til ejendommens karakter eller beliggenhed må anses som sædvanlig ved en ejendom af den pågældende art.

De omhandlede lån kan ydes til byggeforetagender, der er opført med statslån i henhold til lovebekendtgørelse nr. 298 af 30. juni 1941 og midlertidig lov nr. 179 af 9. april 1941 om støtte til byggeri, jfr. ændringslove, sidst lovanordning nr. 163 af 28. marts 1945 samt i henhold til byggestøtteloven. Lånet ydes med samme procentdel af anskaffelsesudgifterne og på samme vilkår som det tidligere i ejendommen indestående lån.

Den nævnte lovbestemmelse gælder imidlertid kun de tilfælde, hvor der i forvejen er ydet statslån i henhold til de nævnte love i ejendommen, og således navnlig ikke ejendomme, der er bygget i tiden før 1939 og ikke er forsynet med centralvarme, eller ejendomme af en karakter, hvor forsyning med centralvarme ikke har været sædvanlig, uanset om der indestar statslån i denne.

Udvalget mener derfor at burde foreslå, at der til byggestøtteloven s § 59 i slutningen gøres tilføjelse om, at lån på samme vilkår som i kap. XI angivne kan ydes til udførelse af centralvarmeanlæg, der installeres i forbindelse med tilslutning til fjernvarmeanlæg.

Herudover bør der skaffes selvstændig hjemmel for at yde statslån til installation af centralvarme i ejendomme, i hvilke der ikke i forvejen indestar statslån i henhold til de nævnte love. Udvalget har derfor foreslået sådanne bestemmelser optaget i lovforslaget med samme vilkår og ydelse for statslånet som til tilvejebringelse af tilslutningsafgiften.

Det foreslås, at de omhandlede lån til tilslutningsafgiften og etablering af centralvarmeanlæg forrentes og afdrages på samme måde som de i byggestøttelovens kap. IX omhandlede lån.

Forskellige særlige problemer.

Ved anlægget af fjernvarmecentraler kan der opstå en række detailspørgsmål og fordelingsspørgsmål, som kan give anledning til vanskeligheder, og med hensyn til hvilke, der her skal gøres nogle bemærkninger. Det drejer sig om følgende spørgsmål:

1. Kan tilslutningsafgiften for udlejningsejendomme afskrives over varmeregnskabet?
2. Hvorledes skal tilslutningsafgiften beregnes?
3. Hvorledes skal de årlige varmeudgifter fordeles på de tilsluttede ejendomme?
4. Hvorledes skal der forholdes med hensyn til ejendomme, der først bliver tilsluttet anlægget, efter at dette er udført?

1. Tilslutningsafgift for udlejningsejendomme.

Spørgsmålet om påligning af tilslutningsafgiften på lejerne er løst ved lov nr. 261 af 14. juni 1951 om leje § 44, stk. 3. Ifølge loven gælder følgende bestemmelser: „Ønsker en udlejer af en ejendom med centralvarme eller varmtvandsinstallation, at ejendommens forsyning med varme og varmt vand fremtidig skal ske fra et varmeværk, kan han efter indhentet godkendelse fra huslejenævnet og på vilkår, der fastsættes af dette, forlange, at lederen over et passende tidsrum godtgør de udgifter, som en sådan omlægning af ejendommens forsyning med varme og varmt vand måtte medføre, alt under hensyntagen til besparelsen Aed en sådan omlægning."

Efter udvalgets opfattelse må afskrivningen, ske i samme forhold, som afskrivning på anlægget sker, nemlig således:

$$T \times \frac{I}{o} \text{ afskrives over } 17\frac{1}{2} \text{ år, og}$$

$$T \times \frac{S - I}{S} \text{ afskrives over 35 år,}$$

hvor T er tilslutningsafgiften for den enkelte ejendom, I er anskaffelsesudgifterne ved installationerne (kedler, stoker, pumpe o. s. v.), medens S er anlæggets samlede anskaffelssum.

2. Tilslutningsafgiftens beregning.

Har de ejendomme, der tilsluttes fjernvarmeanlægget, nogenlunde samme maksimale timeforbrug, vil det være naturligt at påligne tilslutningsafgiften i forhold til vedkommende ejendoms maksimale timeforbrug.

Dette vil i det tilfælde, som er opstillet i D. I. F.'s beretning og under forudsætning af belåning med 85 pct. statslån, sige, at tilslutningsafgiften bliver 15 pct. af ca. $4\frac{1}{2}$ X udgiften til udførelse af eget fyringsanlæg eller altså 60—70 pct. af udgiften til eget fyringsanlæg. En sådan kontant afgift skulle under forudsætning af gennemførelsen af de lovregler, som udvalget har foreslået for statslån til kontant indskud, være overkommelig, i særdeleshed hvis tilslutningen finder sted på et tidspunkt, hvor man står foran fornyelse af kedlen i eget fyringsanlæg. Der synes ikke at være grund til at opstille andre regler for beregning af tilslutningsafgiften i tilfælde, hvor også større ejendomme tilsluttes anlægget, såfremt man ikke i spørgsmålet om beregningen af tilslutningsafgiften lægger andet end en beregning af vedkommende ejendoms kontante bidrag til anlæggets anskaffelssum og ikke drager konsekvenser derfra til fordeling af driftsudgifter.

3. Varmeudgifternes fordeling.

Ved fordeling af de årlige udgifter må der tages hensyn til den foran anførte afskrivning af anlægget og tillige til afdragene på statslånet, der i denne forbindelse må opføres som driftsudgifter, idet det jo er forudsætningen, at and eisvarmeværket i løbet af 60 år opsparer en kapital, der svarer til den del af anlægsudgiften, hvortil der er ydet statslån. For de kommunale varmeværkers vedkommende kan man næppe fra statens side kræve bestemte retningslinier for driftsudgifternes påligning i denne henseende, men det må ved meddelelse af statslånet være en forudsætning, at der ved statslånets udamortisering ikke ydes fornyet statslån til samme anlæg.

Fordelingen af driftsudgifterne på de enkelte deltagere i varmeanlægget stiller sig noget forskellig, efter hvorledes sammensætningen af deltagere er.

De samlede driftsudgifter bør fordeles i to grupper: De varierende udgifter og de faste udgifter. De varierende udgifter er den del af brændselsudgiften, der kommer de tilsluttede huse til gode, d. v. s. den samlede brændselsudgift — den del, der skyldes varmetabene i fjernvarmeledningerne. De varierende udgifter bør fordeles efter måler (se foran). Vanskeligere er derimod fordelingen af de faste udgifter.

Hvor anlægget består af ejendomme, hvor det maksimale timeforbrug ligger på nogenlunde samme niveau, vil det være naturligt at fordele de faste udgifter i forhold til dette timeforbrug. Hvis der i anlægget derimod deltager større udlejningsejendomme, medens hovedparten er parcelhuse, vil det fremgå af tabel 3 (bilag 11 a), at etagehuse

ikke vil have nogen fordel af at tilslutte sig anlægget, såfremt den nævnte beregningsmåde anvendes, idet udgiften pr. varmeanhed vil blive større for disse ejendomme ved tilslutning til fjernvarmeanlægget, end den vil være. Såfremt ejendommene beholder deres separate anlæg. På samme tid er de øvrige anlægget tilsluttede ejendommers varmeudgifter faldet ikke ubetydeligt på grund af tilslutningen af etageejendommen. Det siger sig selv, at man ikke kan forvente, at etageejendommen kan være interesseret i at gå med i fjernvarmeanlægget under disse vilkår. Det er ved beregningen forudsat, at de pågældende ejendomme har et moderne varmeanlæg med stokerfyr.

Udvalget har overvejet forskellige muligheder for at rette på dette forhold. Man har bl. a. prøvet at fordele de faste udgifter dels under hensyntagen til grundstørrelsen (tabel 4, bilag 11 a), dels under hensyntagen til antallet af stikledninger (tabel 5, bilag 11 a). Et blik på tabel 6 (bilag 11a) vil vise, at en fordel for udlejningsejendomme **vil** indtræde, når de faste udgifter fordeles med halvdelen efter antallet af stikledninger og halvdelen efter det maksimale timeforbrug. Samtidig er der stadig opnået en fordel for de øvrige ejendomme ved tilslutningen af udlejningsejendommen.

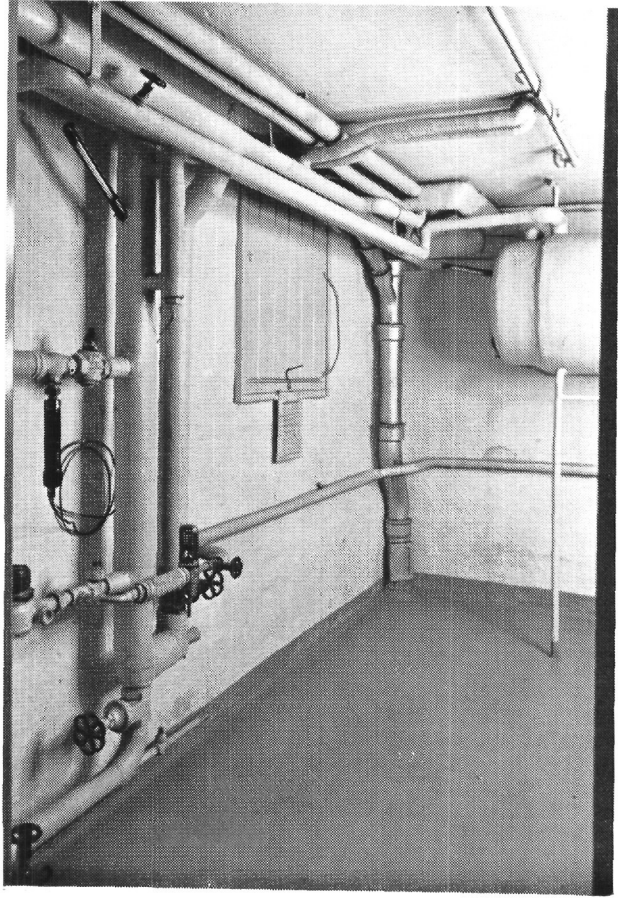
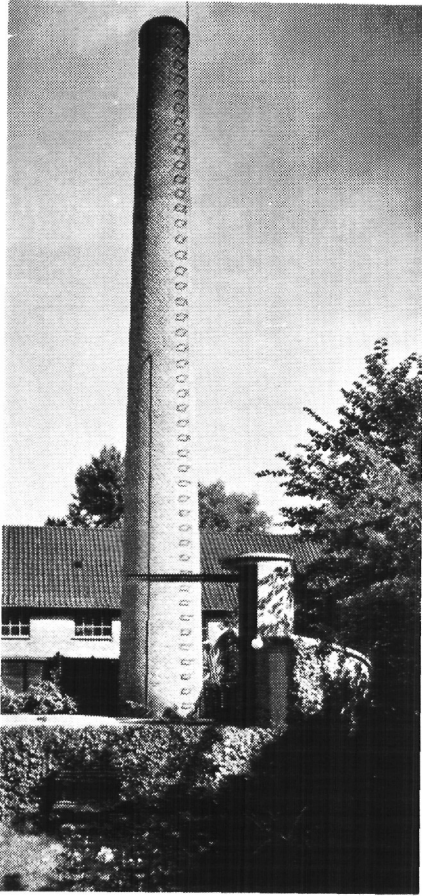
Det må iøvrigt fastslås, at de her fremtrukne eksempler, som er udregnet under forudsætning af, at et enkelt større hus er tilsluttet et fjernvarmeanlæg som det i D. I. F.'s beretning anførte, næppe gør det muligt at fastsætte en bestemt regel, som vil virke rigtigt i alle de tilfælde, som kan forekomme. Man må derfor for hvert enkelt anlægs vedkommende tage forholdene i betragtning og også hense til anlæggets senere udvikling, når man vælger den fordelingsmetode, der skal være gældende for anlægget. En fordeling, hvor grundstørrelsen tages i betragtning, vil ofte kunne anvendes, hvor en samlet gruppe af deltagere har en betydeligt større grund end hovedparten, medens husene har nogenlunde samme maksimale timeforbrug.

4. Ejendomme, der tilsluttes senere.

Ved fastsættelse af tilslutningsafgiften i det foregående er der alene regnet med tilfælde, hvor ejendommene tilsluttes anlægget allerede fra begyndelsen. Hvor en ejendoms ejer imidlertid ikke ønsker at tilslutte sig fjernvarmeanlægget fra begyndelsen, men senere ønsker at indtræde, vil det være urimeligt, om han kun skulle svare den normalt beregnede tilslutningsafgift. Dette beløb må imidlertid være det minimale beløb, der skal svares. På den anden side bør man ikke stille sådanne betingelser for hans tilslutning, at det ikke økonomisk kan betale sig for ham senere at indtræde, idet det stadig vil være en fordel for de andre medlemmer i fjernvarmeanlægget, at han indtræder. D. I. F.'s beretning foreslår at lade ham betale en tilslutningsafgift svarende til den, han ville have betalt, såfremt han havde været med fra begyndelsen, men med tillæg af renter og eventuelt med tillæg af et beløb for den risiko, de andre har haft, men som han har været fri for. I vedtægtsforslaget har man overladt det til bestyrelsen at træffe afgørelse om tilslutningsafgiften i disse tilfælde, men det forudsættes herved, at bestyrelsen udøver sin myndighed med tilbørlig hensyntagen til ønskeligheden af, at en ejendom, som naturligt bør høre under anlægget, ikke ved fastsættelse af en for høj tilslutningsafgift afskæres fra indtræden i dette.

Man har yderligere for at skabe forøget sikkerhed i så henseende ladet bestyrelsens afgørelse være undergivet rekurs til indenrigs- og boligministeriet.

Medfører en senere tilslutning af en ejendom større udgifter, end man med rimelighed kan forlange det af senere indtrædende medlemmer, må der være adgang til at søge tillægslån til et oprindeligt med statslån belånt fjernvarmeanlæg.

24—25. Fjernvarme for et ældre villakvarter. Tilvenstre selve fjernvarmecentralen, som er anlagt på den bageste del af en af grundene og er underjordisk, bortset fra skorstenen, nedgangen og en skakt til brændslet. Tilhøjre et eksempel på hele kælderinstallationen i en af de tilsluttede villaer.

26. Rengøringsvognen, som er udformet til rengøringscentralen i kollektivhuset Høje Soborg, men som vil kunne anvendes også i rengøringscentraler i andre huse. Den forudsætter dog elevator eller huse i eet plan.

Kapitel 12.

Husassistentproblemerne.

Husassistentproblemet blev i 1943 gjort til genstand for en selvstændig og meget udførlig behandling i en betænkning fra den af arbejds- og socialministeriet i 1942 nedsatte husassistentkommission. Udover at gentage nogle hovedsynspunkter fra denne betænkning har kollektivudvalget derfor kun fundet anledning til at fremhæve enkelte synspunkter, der har særlig interesse i forbindelse med spørgsmålet om kollektive foranstaltninger.

De efterhånden mange års mangel på husassistenter har i første række bevirket, at husassistentlønningerne (både kontantlønnen og in Datura-lønnen) er steget betydeligt. Dette har ført tre ting med sig:

- 1) Husmødrene (og til en vis grad også husfædrene og de større børn) har overtaget mere og mere af det huslige arbejde.
- 2) Det har kunnet betale sig at indføre besparende anordninger til brug ved madlavning, rengøring og vask — desto flere, jo højere husassistentlønningerne er blevet.
- 3) Man er gået over til at anvende løs, gift, timelønnet „konehjælp“ i stedet for fastboende ugifte husassistenter. Konstant huslig medhjælp er blevet for dyr for en enkelt husstand. Derfor deles man om den.

Det vil af disse tre virkninger af husassistentmangelen ses, hvor nær husassistentproblemet og de tendenser, der er i tiden for indførelse af kollektive anordninger, hører sammen. Husassistentmangelen har samtidig med, at visse grupper af gifte kvinder i stigende grad har deltaget i erhvervslivet, været et incitament til diskussionen om kollektive løsninger af en række af dagliglivets, specielt hjemmenes, arbejdsproblemer.

Nu er spørgsmålet imidlertid, om der er grund til at tro, at husassistentmangelen vil fortsætte. Herom er det vanskeligt at skønne, fordi der er så mange faktorer, der spiller ind.

Konklusionen af de i indledningen omtalte udviklingslinier må formentlig være, at husmødrenes *efterspørgsel* efter faste husassistenter antagelig vil være dalende i tiden fremover.

Om *udbudet* af ung kvindelig arbejdskraft kan kun siges, at der er meget, der tyder på, at dette vil stige jævnt de følgende år, selv om beskæftigelsessituationen fortsætter som nu. Hvis ledighedsniveauet skulle stige, vil udbudet vokse yderligere. Fra sidste halvdel af 1950erne vil der — takket være de store årgange unge, der da kommer ud af skolerne — være grund til at vente, at udbudet på kortere sigt endog vil vokse stærkt.

Man skal dog næppe forestille sig, at udbudet vil følge de samme baner som tidligere, og den nuværende form: husassistenten med kost og logi, vil sikkert i byerne blive relativt sjælden, men næppe forsvinde helt, fordi der i velhavende hjem med mindreårige

børn og eventuelt en selverhvervende hustru i høj grad vil være brug for denne form for medhjælp. Den huslige medhjælp i videste forstand vil derimod dukke frem med andre navne: Formiddagskone, barneplejerske, babysitter, hjemmesygeplejerske, sundhedsplejerske, skolekøkkenlærerinde, husholdningskonsulent, redskabskonsulent, indendørsarkitekt, regnskabskonsulent o. s. v. o. s. v. Til det arbejde, der gøres med kvalitetsundersøgelse, forsøgsvirksomhed o. s. v., vil interesserede kvinder sikkert også søge ind.

Ligeledes vil landhusholdningerne sikkert mærke denne udvikling, omend den der formentlig vil foregå roligere.

Der er således al mulig grund til at tro, at de unge kvinder også i fremtiden vil søge til grene af det huslige arbejde, men de vil være mennesker med deres eget privatliv. Mange vil tilbyde sig som specialister og på denne nye måde netop være „husassistenter“.

Samtidig hermed synes udbudet og anvendelsen af løs konehjælp at stige.

Fra 1940—1951 er antallet af løse, gifte rengøringsmedhjælpere flerdoblet, men noget af denne stigning skyldes, at 1940-tallet stammer fra folketællingsskemaerne, medens 1951-tallet er fra en mere nærgående interviewing af 6 000 husstande. Men selv om en stor del af stigningen er formel, er der dog antagelig alligevel sket en stigning i løbet af de sidste 10—11 år.

Gennem den offentlige anvisning i 1950—51 anvises ca. 113 000 *pladser* til vask, rengøring og husgerning, heraf 66 000 i København og omegn. Dertil kommer de private husgerningskontorer, der tilsammen har anvist arbejde til godt 750 *personer* i 45 000 arbejdsdage (tallene kan således ikke sammenlægges). Endelig aftales meget af dette arbejde ad privat vej eller gennem annoncering i dagspressen.

En mere kollektiv lignende form forekommer, hvor en husassistent har løn, kost og logi hos en arbejdsgiver, men tilladelse til i et vist omfang at påtage sig lønnet husgernings- eller serveringsarbejde i et par andre nærmere fastsatte hjem.

Den huslige medhjælp, der findes på hoteller, pensionater m. v., betjener mange selvstændige personer, men da de pågældende stuepiger er ansat, lønnet og får samtlige direktiver fra en bestemt leder, taler man heller ikke her om kollektiv ansættelse. Hertil må nemlig fordres, at der er en fast kreds af arbejdsgivere.

Dette kan man bl. a. finde i ejendomskomplekserne „Strandvejsgården“ og „Ved Volden“ (begge i København), hvor der nu igennem en årrække har arbejdet en lille gruppe husassistenter, der kan bestilles af ejendommens beboere til rengøring, servering o. s. v. Også vasken påtager servicecentralen sig at ordne mod almindelig stykbetaling. Boligselskabet har oprindeligt indrettet opholdsstue, redskabs- og garderobeskabe m. v. og stillet disse til rådighed for husassistenterne.

På „Strandvejsgården“ er det ordnet således, at den ene af husassistenterne er leder af virksomheden. Både hun og de øvrige 7 assistenter har været der en årrække, hvad der giver regelmæssighed og orden i tingene. De enkelte hjem stiller selv rengøringsmaterialer til rådighed, men betaler ca. 75 øre pr. gang for leje af støvsuger, hvis de ikke selv har en. Lederen sender 1 gang månedlig regning til beboerne i forhold til det antal timer, de har haft hjælp. Prisen er for tiden 2,25 kr. pr. time. Efter frådreg af ca. 30 øre pr. time til administration m. v. udbetales resten til medhjælperne.

Husassistenterne har sjældent babysitning for beboerne, for de bor ikke i nærheden, og der går derfor for lang tid til transport.

I kollektivhuset „Høje Søborg“ er der — bortset fra børneinstitutionen — et samlet personale på ca. 25. Heraf er ca. 10 beskæftiget med det egentlige rengøringsarbejde i lejlighederne og i de fælles lokaler. Beboerne kan selv bestemme, hvor mange timers hjælp

pr. dag eller uge, de ønsker. Prisen er 2.80 kr. pr. time, inclusive redskaber. I praksis viser det sig, at man i „Høje Søborg“ finder ordningen tilfredsstillende. Der henvises iøvrigt til kapitel 18.

De spæde forsøg, der hidtil har været gjort på at finde varige, faste ordninger for flere husassistenter arbejde hos en bestemt kreds af hjem, kan endnu ikke vise ret meget, men der er på den anden side ingen grund til helt at se bort fra, at man her måske er ganske nær ved at finde frem til en brugbar form for stabilt samarbejde mellem husmødre og husmedhjælpere.

Husmoderafløsningen.

I de tilfælde, hvor en husmoder bliver syg, kan der — navnlig hvor der er børn — være et meget stort behov for fremmed medhjælp til det daglige husarbejde, et problem som bl. a. husassistentkommissionen har peget på nødvendigheden af at finde en løsning på. Efter at der en årrække i en del byer har været praktiseret en husmoderafløsningsordning med tilskud i henhold til beskæftigelsesloven, er der ved lov af 12. april 1949 med ændringer af 12. juni 1952 nu skabt en *tilskudsordning* til delvis dækning af den udgift, som kommunen pådrager sig ved at ansætte husmoderafløsere.

Husmoderafløserne henvises efter rekvisition fra en læge eller jordemoder. Deres opgave er at varetage husmoderens daglige arbejde i hjemmet, og de kan således ikke påtage sig egentlig sygeplejegering eller grovere rengøringsarbejde. Da husmoderafløsningen er tænkt som en hjælp under midlertidig sygdom, bør hen visningsperioden kun i særlige tilfælde, og hvor der ikke skønnes at være fare for misbrug, overstige 14 dage. Husmoderafløseren kan ikke blot komme i hjem, hvor husmoderen er syg, men også i hjem, hvor der er et sygt barn, hvis dette syge barn hindrer den selverhvervende gifte eller enlige moder i at gå på arbejde. Hjælpen kan ligeledes ydes til enlige personer. Hjemmene betaler til kommunen for husmoderafløsernes hjælp i henhold til en skala, der er graderet efter statsskat og børneantal. Herefter vil de økonomisk dårligst stillede og børnerigeste familier få hjælpen gratis. De øvrige hjems bidrag dækker gennemsnitlig ca. 10 pct. af kommunens udgifter til husmoderafløsernes løn.

Husmoderafløserne skal være fyldt 25 år. Gennemsnitsalderen for husmoderafløserne ligger på ca. 45 år. Man kræver af husmoderafløserne, at de ved ansættelsen har flere års erfaring i husligt arbejde. Efter V_2 års arbejde ved ordningen kan husmoderafløserne optages på et særligt kursus af 2 måneders varighed og derved opnå en højere løn. Der er iøvrigt skabt mulighed for, at husmoderafløserne med mindst 2 års regelmæssigt arbejde ved ordningen kan opnå den for uddannede husmoderafløserne gældende løn.

Størstedelen af landets 2 500—3 000 husmoderafløserne er ansat på timeløn; ca. 5 pct. er dog ansat på en fast månedsløn, medens visse — navnlig mindre — kommuner har garanteret deres husmoderafløserne en vis minimumsindtægt.

Husmoderafløserne modtager deres betaling af kommunerne. Det beløb, der ikke dækkes af hjemmenes egne bidrag, deles således: staten 50 pct., fælleskommunale udlejningsfond 20 pct., medens kommunerne selv bærer de resterende 30 pct. foruden den fulde administrationsudgift.

Kommunerne tager enkeltvis stilling til, om de ønsker husmoderafløsning indført. København og samtlige omegnskommuner, 72 af 85 købstæder samt 470 af 1 241 sognekommuner har i øjeblikket en husmoderafløsningsordning omfattende 2 500—3 000 aflø-

sere. På denne måde er godt 70 pct. af landets befolkning sikret huslig hjælp i sygdoms-tilfælde. I de resterende kommuner må husmødrene savne denne hjælp, hvilket ikke er mindst beklageligt i landdistrikterne, hvor husmødrenes arbejdsbyrde på grund af manglende hushjælp kan være særlig stor.

Husmoderafløsningsordningen har i de år, den har virket, fremdraget et specielt problem, nemlig spørgsmålet om huslig hjælp til aldersrentemodtagere og andre ældre personer såvel enlige som ægtepar. Af en statistisk redegørelse fra 1952 fremgår det, at husmoderafløsning er ydet til hjem uden børn i 26 pct. af samtlige tilfælde — en væsentlig del heraf er ældre personer. I mange tilfælde er husmoderafløsningen dog ikke en velegnet hjælp til de gamle, idet de ofte har brug for hjælp i væsentlig længere tid, end det som ovenfor nævnt er muligt at yde ifølge lov om husmoderanøsningen, medens på den anden side hjælpen ikke altid er nødvendig hver dag. Det ville formodentlig være muligt på grundlag af de erfaringer, kommunerne indhøster gennem husmoderafløsning, at finde frem til en form for kollektiv ydelse af huslig hjælp til de gamle, således at de længst muligt kunne forblive i egne hjem.

Kapitel 13.

Børneinstitutioner og legepladser.

Kapitlet vedrørende børneinstitutioner tager sit naturlige udgangspunkt i socialministeriets „Betænkning vedrørende børneforsorgsinstitutionernes økonomi m. v.“ af 1950, i det efterfølgende benævnt „Socialministeriets betænkning“.

Udvalget ønsker med dette kapitel dels at supplere socialministeriets betænkning på områder, hvor man mener at ligge inde med yderligere oplysninger, dels at drage nye institutionsformer ind i diskussionen om de forebyggende børneinstitutioner.

Terminologien.

De institutioner forsorgslovgivningen benævner „institutioner for forebyggende børneforsorg“ omfatter 4 hovedgrupper:

- 1) Vuggestuer, 2) Børnehaver, 3) Fritidshjem, 4) Fritids- og ungdomsklubber.
- Grupperne 3 og 4 behandles i nærværende betæknings kapitel 14.

Vuggestuerne er beregnede for børn fra de er helt spæde, til de er 2—3 år gamle.

De er sædvanligvis åbne fra kl. 6½ om morgenen til kl. 17½ om aftenen, og er socialt betingede. De kan enten være selvstændige institutioner, eller udgøre en afdeling i en flerleddet institution.

Asyler og børnehaver er beregnede for børn i alderen 3—7 år.

Asylerne var oprindeligt rent nødhjælps-betonede, medens børnehaverne var pædagogisk motiverede. I tidens løb — navnlig efter at tilskudsordningen blev gennemført i 1919 — har børnehaverne tillige optaget asylernes forsorgsagtige opgaver, medens asylerne til gengæld har indført børnehavernes pædagogiske ideer. Den rent pædagogiske linie er dog ført videre i halvdagsbørnehaverne. De almindelige asyler og børnehaver har åbent fra kl. 6½ om morgenen til kl. 17½ om aftenen. Halvdagsbørnehaverne har åbent fra 4—6 timer om dagen.

Vuggestuer og børnehaver dækker i visse tilfælde ind over hinanden, idet de såkaldte småbørnsafdelinger, der omfatter børn i alderen fra ca. 1½—3 år, kan være knyttet såvel til vuggestuer som til børnehaver.

Børnehaverne kan på samme måde som vuggestuerne fremtræde som afdelinger i en flerleddet institution bestående af fra 2—4 afdelinger (vuggestue — børnehave —

fritidshjem — fritidsklub). Den aldersmæssige opdeling af børnene indenfor vuggestue- og børnehaveinstitutionerne bliver: vuggebørn 0—1½ år, småbørn 1½—3 år, børnehavebørn 3—7 år.

0	1½	3	7 år
vuggebørn	småbørn	børnehavebørn	

En almindelig anvendt benævnelse for vuggestuer, og ikke ualmindelig for børnehaver er navnet „Daghjem“.

I Sverige kendetegner udtrykket „Daghjem“ socialt-betonede heldagsåbne institutioner for børn i alderen fra 6 måneder til 7 år. Det svarer temmelig nøje til den danske betydning af ordet daghjem, og dækker vore almindelige vuggestue- og børnehaveinstitutioner. De mere pædagogisk prægede halvdagsbørnehaver har i Sverige fået navnet Forskolar.

En institutionsopdeling på tværs af børnenes alder, som tydeligt tilkendegiver institutionernes arbejdsområde i hel- og halvdagsåbne institutioner, er mere klar og simpel end den nugældende danske, og kan efter udvalgets mening skabe grundlag for en forenkling af institutionstyperne, jfr. afsnit V.

Principielle betragtninger.

„Socialministeriets betænkning“ omhandler de forskellige institutionsformer, som de er i dag. Den opstiller nye krav, der kan supplere eller bygge de een gang vedtagne former videre ud, men udvalget ønsker med dette kapitel at pege frem mod nye ideer eller de ændrede former for forebyggende børneinstitutioner, som udviklingen bærer hen imod.

Udvalget ønsker at betragte institutionerne ud fra såvel kvindernes som børnenes velfærdssynspunkt, og her indenfor samles alle motiver for oprettelsen af forebyggende institutioner, her mødes de forsorgsmæssige motiver med de pædagogiske, de familiepolitiske med de befolkningspolitiske, og de samfundsøkonomiske med de produktionsøkonomiske. Alle motiver mere eller mindre klart afgrænsede, men alle med stor styrke.

Udvalget er imidlertid klar over, at det fortrinsvis må behandle emnet ud fra en familiepolitisk betragtningsmåde og ud fra barnets velfærdssynspunkt, og er ganske enig med „Danske kvinders nationalråd“ — (se bilag 13 a) — i, at det kan være nødvendigt at måtte gribe selv til midlertidige foranstaltninger, for at sikre børnene betryggende kår.

Vuggestuerne sigter alene mod at tage sig af udearbejdende mødres børn for at give dem den nødvendige pasning og pleje i de timer, moderen er på arbejde.

De løser derigennem først og fremmest en nødhjælpsbetonet opgave, idet de både er en økonomisk håndsrækning og meget ofte en klar nødvendighed for, at moderen kan påtage sig udearbejde overhovedet, og — især hvor moderen er eneforsørger — kan være en absolut forudsætning for, at hjemmet kan opretholdes.

Denne nødhjælpsbetonede vurdering af vuggestuerne smelter i virkeligheden sammen med en social betragtningsmåde, der får vuggestuerne til naturligt at glide ind i rækken af de fællesnyttige institutioner, samfundet bygger op som støtte for de enkelte — fortrinsvis de mindrebemidlede — familiers liv.

Ud fra det synspunkt, som udtrykker barnets velfærd, er vuggestuernes værdi både problematisk og vanskelig at måle. Men det forskningsarbejde, der udføres på dette område, og det erfaringsmateriale, man allerede har, viser, at vuggestuebarnet i meget høj grad er udsat for at lide skade i form af hæmninger og forsinket udvikling på grund af manglende kontakt mellem barnet og dets plejersker, og en mangel på den nære kontakt til moderen, der udvikles under hjemmelivet.

I den norske børnepsykiater dr. Nie Waals bog „Vi og smårollerne vore“ går forfatterinden med hele sin viden og erfaring ind for det synspunkt, at det første leveår er af langt større betydning for barnets udvikling, end vi i almindelighed tillægger det, og at barnets kontakt med moderen, eller den, der plejer barnet, er afgørende for barnets karakterdannelse. Den amerikanske psykiater René A. Spitz har i „The psychoanalytic of the child“ påvist, at der selv hos velplejede børn ofte kan opstå depressioner på grund af manglende kontakt med plejepersonen.

Også dr. Karen Margrethe Simonsens doktordisputats: „Examinations of children homes and day nurseries“, der særlig beskæftiger sig med intelligensmålinger, peger på, at institutionsbørn næsten altid viser intelligenshæmning og en forsinket udvikling. Selvom problemet endnu ikke kan anses som afklaret, peger også den i 1952 offentliggjorte undersøgelse af institutionsbørn, „Maternal care and mental health“, som J. W. Bowlby har foretaget for World Health Organization på initiativ af FN, ganske i samme retning.

Disse undersøgelser leder direkte ind i diskussionen om muligheden for helt eller delvis at erstatte vuggestuerne med en mødrebetaling. Herefter kan der opstilles 3 alternativer:

- 1) at moderen bliver hjemme, selv passer sit barn og får erstatning for tabt arbejdsfortjeneste,
- 2) at moderen går på deltidsarbejde, modtager en reduceret økonomisk støtte indenfor en vis indtægtsbegrænsning og kun har sit barn i vuggestuen den halve dag,
- 3) at bibeholde en vuggestueordning i lighed med den nuværende, men med ændrede institutionsformer.

Det første alternativ vil givet være dyrere end den traditionelle vuggestueordning, selv om denne udvides til at dække hele det eksisterende behov, — Se iøvrigt bilag 3 b „Vedrørende den økonomiske side af kvindernes arbejde udenfor hjemmet“.

Ved den eksisterende vuggestueordning vil det talmæssige udsnit af selverhvervende mødre, der kan opnå økonomisk støtte til deres børn, være afhængig af antallet af vuggestuepladser, og stat og kommune kan ved at regulere antallet af disse pladser dels have indflydelse på støttesummens størrelse, dels i begrænset omfang regulere adgangen af kvinder til erhvervene.

Såfremt det første alternativ bliver gennemført, vil derimod antallet af mødre, der kan opnå erstatning for tabt arbejdsfortjeneste blive væsentlig udvidet. Meget kunne tale for denne ordning; men man må på den anden side fremhæve, at den rummer fare for, at kvinden fortrænges fra arbejdsmarkedet og derfor senere — ved mandens død, skilsmisse eller andet — bliver ude af stand til at forsørge barn eller børn. Sikkerhed for senere genindtræden i erhvervslivet vil derfor være en nødvendig forudsætning.

Det andet alternativ er betinget dels af, at der indføres deltidsarbejde for selverhvervende mødre, dels af en økonomisk tilskudsordning. Også dette alternativ vil antagelig være en dyrere ordning end den nuværende, idet man dels bibeholder institutionerne med en delvis omlægning af deres drift, dels supplerer udgifterne hertil med en økonomisk til-

skudsordning. Til gengæld forbedrer man børnenes livsbetingelser væsentligt i forhold til den nuværende ordning derved, at den tid, barnet ikke er sammen med moderen og ikke har kontakt med hende, indskrænkes til ca. det halve.

Det tredje alternativ, som vel nok er det, der udadtil kræver den mindste revision af den nuværende ordning, vil indadtil fordre en radikal ændring af de bestående forhold.

Selvom vuggestuernes standard i de senere år er hævet betydeligt, lægger man dog i overvejende grad vægten på de alm. hygiejniske krav; men for også at sikre børnene den i psykologisk henseende bedste pleje, må man i højere grad tage hensyn til mental-hygiejnen.

Det vil kræve ændrede vuggestueformer, med børnene delt op i ganske små grupper, og det vil betyde et øget personale og derved også større driftsudgifter end de nuværende. Men det er til gengæld den eneste udvej for også i psykologisk henseende at sikre børnene den bedst mulige pleje.

Da tiden næppe er moden for gennemførelsen af de reformer, som betinger de første 2 alternativer, mener udvalget, at man bør koncentrere sig om en udbygning af det sidste alternativ.

Børnehaverne er — i den heldagsåbne form, vi i almindelighed kender dem, — først og fremmest vendt mod hjemmet og familien.

De tager så godt som udelukkende sigte på at hjælpe udearbejdende mødre til at passe deres erhverv. En vis kategori af børnehaver — industribørnehaverne -- viser ganske utilsløret denne ensidighed. Og den arbejdstidsordning vi har, fører med sig, at barnet må tilbringe praktisk taget hele dagen i børnehaven.

Nødvendigheden af at få disse børn anbragt under et betryggende tilsyn så billigt og gnidningsløst som muligt, kan give børnehaverne social slagside på bekostning af andre for barnets velfærd nødvendige værdier.

Aase Hauch har i en artikel i tidsskriftet „Mennesker og miljø" opstillet følgende liste over behov, der er livsvigtige for et barn i børnehvealderen:

- 1) kærlighed, ømhed, individuel omsorg, tid,
- 2) legemlig pleje (både når barnet er sygt, og når det er rask),
- 3) plads og lov til at tumle,
- 4) produktivt legemateriale,
- 5) kammerater,
- 6) adgang til hvile, ro og fred.

Men meget ofte er de eksisterende børnehaver af økonomiske årsager tvunget op i en størrelsesorden, som ikke — eller kun delvis — er i stand til at honorere de opstillede krav. Børnehaverne må arbejde med alt for store børnegrupper, og til trods for de mange anstrengelser, der gennem de senere år er gjort, for at give børnehaverne den mest hensigtsmæssige udformning, har de efterhånden mistet det hjemlige og for et barn overskuelige miljø, og nærmet sig begrebet „institution" med et unuanceret erfaringsfattigt institutionsliv.

„Socialministeriets betænkning", der fortrinsvis behandler institutionernes økonomiske forhold, trænger ikke ind i disse problemer. Den skærper kravene til børnehaven og søger at hæve den op i et endnu højere plan i teknisk og hygiejnisk forstand og at få arbejdet til at glide så let, så økonomisk og så gnidningsløst som muligt. Men at nå et trin højere i den retning er naturligvis ikke ensbetydende med, at børnehaverne fungerer mere rigtigt psykologisk og pædagogisk set. At komme videre på det område kræver et mere videnskabe-

ligt forskningsarbejde, og det arbejde, der hidtil er foregået blandt psykologer, psykiatere og pædagoger peger hen imod, at man fremover i overvejende grad bør lægge vægten på halvdagsbørnehaverne. At et vist antal heldagsbørnehaver er nødvendige ud fra samme sociale synspunkt, som er gjort gældende under afsnittet om vuggestuerne, er udvalget imidlertid overbevist om.

Halvdagsordningen. Med halvdagsbørnehaver indfører man en hel ny målestok for børnehavesbehovet. Det vil utvivlsomt stige, fordi halvdagsbørnehaverne imødekommer et mere eller mindre latent pædagogisk behov i befolkningen, som ikke tidligere har kunnet komme til udtryk. Til gengæld kan halvdagsbørnehaverne være væsentligt simplere i deres opbygning end de nuværende store børnehaver, idet en hel del af de funktioner, der hører med til den store børnehave, og som er med til at gøre den indviklet og kompliceret, kan bortfalde.

Heldagsordningen vil kræve en ganske anden indstilling — også fra autoriteternes side — til hele vor småbørnsopdragelse, netop fordi vægten hidtil i så høj grad har været lagt på det nødhjælpsbetonede. Individuel omsorg og tid til at tage sig af børnene kræver mindre børnegrupper, end der arbejdes med i dag. Børnehavebygningerne må udformes på en enkelt og afklaret måde, og man må ved planlægningen i langt højere grad tage hensyn til børnenes psykiske udvikling og mentalhygiejniske pleje, end det er muligt med den ordning, vi har i dag.

Behovsanalyse.

I første række har spørgsmålet om behovet for de forebyggende institutioner betydning for udvalget, og i „Socialministeriets betænkning“ er dette behandlet i et særligt afsnit, „Trangen til oprettelse af nye institutioner for forebyggende børneforsorg og forbedring af bestående“, — side 51—54.

Man har i dette afsnit på grundlag af de nuværende og de forventede børnetal indenfor de forskellige aldersgrupper i forbindelse med institutionernes ventelister opstillet talmæssige udtryk for behovet for de forskellige kategorier af institutioner, dels for hovedstaden alene, dels for de øvrige byområder.

Nu er ventelister, hvilket også understreges i betænkningen, langt fra noget sikkert middel til at udtrykke et behov, hverken et øjeblikkeligt eller endnu mindre et fremtidigt, og de beregninger, betænkningen indeholder over det nødvendige antal pladser i de forskellige institutioner, angives da også at være rent skønsmæssige.

Man råder imidlertid ikke over et så bredt statistisk materiale, at man der ud fra er i stand til at give et talmæssigt rigtigt udtryk for det eksisterende behov.

Det fremtidige behov vil være behersket af børnetallets bevægelser, af efterspørgslen på kvindelig arbejdskraft, ændringer i boligkvartererne, af den betydning man tillægger institutionernes sociale, pædagogiske og rekreative udvikling, og den værdi i produktionsøkonomisk forstand, der ligger bag institutionernes eksistens. (Se bilag 3 b „Vedrørende den økonomiske side af kvindernes arbejde udenfor hjemmet“).

Til udvalgets brug vil det imidlertid være rimeligt at opstille *en arbejdshypotese*, ud fra hvilken de forskellige behov og økonomiske beregninger kan foretages.

En arbejdshypotese kan opstilles for København, der ligger inde med et forholdsvis fyldigt statistisk materiale. Derefter må man så tillempe hypotesen til de øvrige byområder.

Vuggestuer. Der er i Københavns kommune ca. 40 000 børn i vuggestuealderen, d. v. s. under 3 år (når vi her betragter vuggestuealderen fra 0—3 år og ikke som i socialministeriets betænkning fra 0—2½ år, er det dels, fordi den traditionelle aldersgrænse mellem vuggestue og børnehave ligger ved 3-års-alderen, dels fordi en hel del af det materiale, der kan belyse forholdene, bl. a. det Københavns kommunes byplankontor har udarbejdet, er baseret på denne aldersdeling). Til betjening af disse børn findes i dag 37 vuggestuer godkendt til ca. 1 500 børn.

Den opstillede arbejdshypotese — for hvilken der er gjort rede i bilag 13 b — går ud på, at behovet for vuggestuepladser ligger på 6 pct. af antallet af børn under 3 år for København og 5 pct. for byområderne udenfor København. For landdistrikterne er behovet så spredt og så sæsonbetonet og muligheden for dagpleje så almindelig, at en vuggestueordning i lighed med den, der gælder for byerne, i almindelighed vil være uigennemførlig.

Antallet af vuggestuebørn fordeler sig med ca. 40 000 i København og ca. 68 000 i byområderne udenfor København, med et vuggestuebehov på henholdsvis 2 400 og 3 400 pladser, hvoraf i dag findes 1 650 i København og ca. 1 650 udenfor København, således at behovet i dag kan anslås til ca. 750 i København og 1 750 i de øvrige byområder.

Børnehaver. Der er i København i dag ca. 45 000 børn i børnehavealderen. Til betjening af disse børn findes 183 børnehaver godkendt til ca. 10 000 børnehavepladser. Selv om den overbelægning af børnehaverne, der fandt sted under og efter krigen, er aftaget væsentligt, må man stadig regne med en vis overindskrivning, som kan anslås til ca. 10 pct. Dette svarer til, at ca. 11 000 børn besøger en børnehave. Dertil kommer 12—13 halvdagsbørnehaver, der besøges af ca. 350 børn. Ialt er godt 25 pct. af børnene i børnehavealderen dækket af børnehaver under en eller anden form.

Man må desuden regne med, at skolevæsenet, ved at tage børnene i skole inden de er fyldt syv år (efter den nye ordning skal børnene være fyldt syv år inden 15. dec. for at kunne begynde skolen i august samme år) i nogen grad med til at aflaste børnehaverne.

Ifølge skolevæsenets årsberetning 1951—52 var antallet af 6-årige børn pr. 31. dec. 1951 ca. 6 600, efter den ovenfor nævnte nye ordning kan antallet anslås til ca. 2 200 børn. Således ligger dækningsprocenten i virkeligheden en smule højere.

Der synes at være en væsentlig forskel på den heri beregnede dækningsprocent og den i socialministeriets betænkning angivne 13,3 pct. Tallene kan imidlertid ikke sammenlignes direkte, idet der, for det første som tidligere nævnt, er forskel på afgrænsningen af børnehavealderen, i socialministeriets betænkning 2y₂—6 år incl., og for det andet er der forskel på det behandlede område, idet tallene i den første betænkning gælder hele hovedstaden, d. v. s. København, Frederiksberg og Gentofte, medens de heri anførte tal kun gælder for København kommune.

Også for børnehaverne ønsker udvalget at opstille en *arbejdshypotese* — bilag 13 c —, der går ud på, at behovet for heldagsbørnehaver i København ligger omkring 40 pct. af børnene i børnehavealderen, medens det for den bymæssige bebyggelse uden for København ligger på 25 pct.

Antallet af børnehalebørn fordeler sig i dag med ca. 45 000 i København og ca. 100 000 i de øvrige byområder, med et børnehavebehov på henholdsvis 18 000 og 25 000 pladser. Heraf findes dækket ca. 11 000 i København og ca. 13 500 udenfor København, således at det udækkede behov kan anslås til henholdsvis 7 000 og 11 500 pladser. Dansk Børnehaveråd går i en skrivelse af 25. marts 1953 til boligministeriet ind for en koordinering

af børnehaveplanlægning med byplanlægning (se bilag 13 d), hvilket udvalget fuldt ud er enig i og derfor ønsker at anbefale.

Kun i få rene landdistrikter findes i dag børnehaver, næppe over 10—15, med mellem 200—300 pladser. Også for børnehaverne vil behovet på landet samle sig om de særlig travle perioder indenfor landbruget, hvor mange husmødre deltager i arbejdet i roerensningstiden, høsttiden, kartoffel- og roeoptagningstiden — og udvalget mener derfor, at man navnlig bør søge at afhjælpe netop dette sæsonprægede behov. Der foreligger desværre ikke statistiske oplysninger om dets størrelse.

Behovet for halvdagsbørnehaver er det i dag vanskeligt at skønne over; Dansk børnehaveråd mener dog, at man som et foreløbigt mål bør søge at skaffe plads til 30 pct. af børnetallet (jfr. bilag 13 d); adskillige steder i udlandet f. eks. England, Amerika, Sverige, Schweiz, sigter man mod at give alle børn mellem 3 og 7 år mulighed for at komme i børnehave.

Nye institutionsområder.

Børneinstitutionernes kapacitet har aldrig kunnet følge trit med det stadig stigende sociale og pædagogiske behov. Udvalget betragter imidlertid institutionerne som vigtige fællesanlæg for tilsynet med børnene og ønsker på det område at nå så stor effektivitet som muligt. Man er dog klar over, at det i enhver henseende vil være urealistisk at forestille sig, at en vuggestue- og børnehaveordning vil kunne dække alle de former for aflastning, husmødrene har brug for.

Derfor ønsker udvalget at pege på andre mere primitive og derfor mindre bekostelige former for børnetilsyn.

Dagpleje. I henhold til forsorgsloven af 1933 må ingen mod betaling modtage børn i dagpleje, uden at have tilladelse dertil af det sociale udvalg.

Medens antallet af børn i dagpleje efter den officielle opgørelse for København kun er ringe, pr. 31. december 1950, 239, er det en kendt sag, at denne form for børnepasning finder sted i langt videre omfang, end tallene udtrykker, og ofte under uheldige og ukontrollerede forhold.

Navnlig kan denne form for børnepasning være risikabel i de større byer, da man ikke har mulighed for effektivt at kontrollere det store antal hjem, som uden plejetilladelse tager imod dagplejebørn. Man har derfor heller ikke mulighed for at gribe ind, hvor forholdene er uforsvarlige.

I de mindre byer og navnlig på landet, hvor formen for dagpleje ofte bundes i et naturligt naboskabsforhold, og hvor man iøvrigt kender hinanden, er faren ved den uofficielle dagplejeform dog væsentlig mindre.

For at klare forholdene i de større byer foreslår udvalget, at der gives særlig kvalificerede hjem — d. v. s. hjem hvor moderen har særlige kvalifikationer med hensyn til at omgås og pleje børn —• tilladelse til at modtage et mindre antal børn (2—4) i dagpleje mod betaling. Ved at lade denne tilladelse gælde børn i almindelighed og ikke som nu lyde på det enkelte barns navn, har man en mulighed for at forenkle dagplejeformen, og ved at kombinere plejetilladelsen med en tilskudsordning kan man eventuelt stimulere lysten blandt disse hjem til at tage en sådan plejeopgave op. At en sådan form for dagpleje får succes, står og falder med, at man finder frem til de kvalificerede hjem og kvalificeret rådgivning og tilsyn. Der er utvivlsomt en del barneplejeuddannede, sygeplejeuddannede.

børnehaveuddannede og andre tilsvarende uddannede mødre, der ved deres giftermål er gået fra deres erhverv, men som det ville interessere at tage en sådan gerning op, og udvalget foreslår derfor, at man sætter ind på dette punkt. I sin skrivelse af 25. marts 1953 til arbejds- og socialministeriet (bilag 13 e) går Dansk børnehaveråd ind for at gennemføre forsøg med anbringelse af børn i „familiehjem“ og er således i dette spørgsmål ganske på linie med udvalgets forslag om en særlig dagplejeform.

Legestuer — *Legesteder* (børneparkering). Foruden det behov, der er betinget enten af, at begge forældre er udearbejdende eller af, at en af forældrene mangler, eksisterer der i familier med hjemmearbejdende mødre et stort behov for institutioner, der kan modtage børnene få timer ad gangen på tilfældige tider af dagen, eller efter fast aftale på bestemte dage i ugen.

Selvom der blev oprettet det tilstrækkelige antal halv- og heldagsbørnehaver, vil dette behov alligevel eksistere, når en mor skal til læge, tandlæge, frisør, på kursus, har storvask el. 1., og derfor har brug for et kortvarigt tilsyn med sit barn.

I de seneste år har man fra forskellig side søgt at imødekomme dette behov gennem oprettelsen af såkaldte børneparkeringer, en benævnelse man fra udvalgets side foretrækker at ændre til legestuer eller legesteder for henholdsvis indendørs og udendørs institutioner (deltidsinstitutioner), inden navnet børneparkering alt for stærkt slår rod i det almindelige sprogbrug.

For et par år siden åbnedes i sommermånederne sådanne institutioner i Århus. Senere i Ålborg og København — se bilag 13 f.

Medens legestueordningen uden synderlig vanskelighed lader sig etablere om sommeren som „legesteder“ i forbindelse med en legepladsordning (jfr. „barnhagar“ i Stockholms parker) eventuelt med et telt, hvor børnene kan samles i tilfælde af pludseligt regnvejr, er det ulige vanskeligere og mere bekosteligt at etablere en indendørs „legestue“-ordning. Lokalespørgsmålet er det store problem. Meget få husejere ønsker at stille lejlighed til rådighed for en sådan institution, der ifølge hele sin mening må støje, og den vanskelige økonomiske situation gør ikke udsigterne til, at den almindelige lokalemangel vil bedre sig, lysere. En anden vanskelighed, institutionerne har at kæmpe med, er personalespørgsmålet. Alene i den af „Danske Kvinders Samfundstjeneste“ oprettede legestue og legested findes en pædagogisk uddannet leder, men udvalget går ind for, at institutionerne er af en sådan betydning, og må blive et så vigtigt område indenfor de forebyggende institutioners række, at det ved en permanent ordning vil være uforsvarligt at lægge dette arbejdes ledelse i hænderne på ikke pædagogisk uddannede personer.

Udvalget er klar over, at det behov, der eksisterer for „legestuer“ og „legesteder“, må imødekommes, og man vil gå ind for at disse institutioner anerkendes efter forsorsloven, som anbefalet i „Danske Kvinders Samfundstjenestens“ skrivelse af 11. februar 1953 til arbejds- og socialministeriet, se bilag 13 g.

Det er et ganske nyt institutionsområde, der behandles her, og for Danmarks vedkommende råder man ikke over noget særligt omfattende erfaringsmateriale, der kan belyse det. I Sverige har man imidlertid arbejdet en del med dette problem, både ud fra en ganske bevidst planlægning, og ud fra en mere spontan erkendelse af, at her lå en opgave, der burde løses. Resultaterne af de svenske bestræbelser viser sig som vidt forskellige former for institutionernes måde at organisere sig på — se bilag 13 h —, og man søger nu, ud fra de forskellige forsøg, at finde frem til en mere permanent ordning, og i henhold hertil at stille forskellige forslag.

Børnestuer få landet. Det er tidligere nævnt, at behovet for vuggestuer og børnehaver på landet er meget spredt og stærkt sæsonbetonet, og at man derfor ikke ville kunne sigte mod en almindelig vuggestue- og børnehaveordning.

At der imidlertid findes et behov, er hævet over enhver tvivl — ikke mindst gennem det forsøg „Red Barnet” har foranstaltet på Lolland-Falster, jfr. bilag 13 i. Her startede man i 1950 i roetiden med seks børnestuer på Lolland og en på Falster. I 1951 har man måttet udvide virksomheden til at omfatte 47 kommuner.

Behovet for „børnestuer på landet” hænger sammen med landbrugets mangel på arbejdskraft, et forhold, som på landet bliver akut på bestemte årstider, og som i disse perioder tvinger husmødrene til at deltage i landarbejdet.

Den stadige vandring af unge fra land til by tyder ikke på, at denne sæsonprægede kvindelige arbejdsindsats i fremtiden vil kunne undværes — tværtimod —, så man må regne med, at behovet for børnestuerne snarere vil stige end dale.

Man kan sammenligne „Børnestuerne” med de svenske „jordbruksdaghem”, som begyndte deres første virksomhed omkring 1940, og som i dag tæller noget over 100 institutioner. Også de svenske institutioner er sæsonbetonede, og de bygninger, man er nået til at få opført til dette formål, anvendes til andre ting på de tider af året, daghjemmene ikke er i virksomhed, bl. a. til studiekredse, foreningsmøder, sykurser og meget mere. Et af de vanskeligste punkter for børnestuerne at klare er personalespørgsmålet. I den kortvarige periode, børnestuerne har fungeret, har man i den lokale landbefolkning fundet frem dels til yngre kvinder med uddannelse som barneplejersker o. 1., dels til ældre husmødre, som selv havde fået deres børn fra hånden, og som så en opgave i at gå ind i det krævende arbejde at føre tilsyn med og passe små børn, selvom det kun er i en kortvarig periode.

Det er udvalgets ønske stærkt at slå til lyd for disse „børnestuer på landet” så det nødvendige grundlag for at institutionerne såvel personalemæssigt som lokalemæssigt kan stå mål med vore øvrige børneinstitutioner, bringes til veje. Udvalget henleder i den forbindelse opmærksomheden på de muligheder der ligger i at indrette i alt fald nye forsamlingshuse således, at de også kan anvendes til børnestuer.

Legepladser. Alle børn har brug for legepladser, og praktisk taget har alle mødre behov for at kunne sende deres børn ud og lege under betryggende forhold, enten det så drejer sig om en mor på landet eller en mor i byen.

Men medens børn på landet har naturlige og ofte overdådige muligheder for leg og beskæftigelse, kan bybørn i almindelighed kun opnå sådanne goder tilnærmelsesvis, og ofte kun ad kunstig vej, og kun i en begrænset målestok.

Legepladserne placerer sig derved på en selvfølgelig måde i det kompleks af kollektive foranstaltninger, som udvalget arbejder med, ikke mindst da man indenfor forskellige lovgivningsområder — byggelovgivning, byplanlovgivning — arbejder med begrebet legepladser.

Denne aktuelle baggrund har i de senere år bevirket, at den almindelige befolkning har fået en positiv indstilling til legepladsproblemet, en indstilling, der kan føres hen til, at de moderne pædagogiske tanker, der sætter selvvirksomheden og frie udviklingsmuligheder som et primært krav i hele børneopdragelsessystemet, er trængt ud i befolkningen i vide kredse.

Der er også andre forhold, der skaber aktualitet om legepladserne — trafikulyk-

kerne — der skyldes børns leg på gader og veje. Det er måske den mest presserende baggrund for legepladskravet, og er i alt fald en yderst makaber illustration dertil.

Legepladserne har først og fremmest betydning for børnenes sundhed, både den fysiske og den psykiske, men de er af stor værdi også som en hjælp for husmoderen, der ved roligt at kunne sende sit barn ud at lege, aflastes betydeligt i sin daglige gerning med børneopdragelse og pasning af hus og hjem.

Men forudsætningerne for, at legepladserne kan imødekomme både børnenes legebehov og mødrenes behov for aflastning er, at legepladsen ligger i en bekvem og passende afstand fra hjemmet, at legepladsen har en sådan størrelse og udformning, at den kan blive ved med at virke tillokkende for børnene, og endelig at legepladsen har et sådant udstyr, at også det kan virke tiltrækkende, navnlig overfor de mere passivt indstillede børn.

På samme måde som de voksne har et dagsprogram, der fordeler sig mellem arbejde, rekreation og hvile, har også børnene et dagsprogram, som varierer med deres alder, og hvor de forskellige former for legesvirksomhed indtager en væsentlig plads i programmet.

Ud fra de ret talrige undersøgelser, der er gjort over, hvilke børn der besøger legepladserne, og hvilke aldersklasser, der er særlig repræsenteret på bestemte tider, kan børnene deles i 3 aldersgrupper, 0—2, 3—6 og 7—14-årige, der hver for sig har sit særlige legepladsbehov, der giver sig udtryk i et arealkrav.

Der råder imidlertid stor uenighed om legepladsernes arealstørrelse, og mange undersøgelser og beregninger, både engelske, amerikanske, tyske og svenske er gjort for at finde frem til en norm for en legepladsenhed pr. barn, men det er vidt forskellige resultater, man kommer til gennem de forskellige undersøgelser — bilag 13 j —.

Ét er imidlertid at beregne legepladsernes arealbehov, et andet at udforme og udstyre legepladserne, så børnene bryder sig om at komme der og føler sig hjemme.

Her spiller legepladslederordningen en meget stor rolle.

Allerede fra dette århundredes begyndelse har Legepladsforeningen i København gennem den såkaldte „ordnede leg“ gjort en værdifuld indsats for børnene. I de senere år er foreningen gået over til hovedsagelig at udøve sin virksomhed i sommerferien, hvor en række københavnske lærere og lærerinder daglig samler børnene til boldspil på de store offentlige legepladser. Den økonomiske støtte hertil stammer væsentligt fra skolevæsenet.

Den egentlige og permanente legepladsledervirksomhed blev indført af kommunens parkvæsen i 1938 på en del af de offentlige legepladser i København. Ordningen er stadig blevet udvidet, og i 1952 fandtes legepladsledere på ialt 17 af de offentlige legepladser, **jfr.** bilag 13 k. En tilsvarende ordning er indført i flere af vore større provinsbyer.

Legepladsordningen har dog ikke i Danmark opnået et tilsvarende omfang som i Stockholm — 50 legepladser —, eller i Oslo — ca. 100 legepladser.

Der er ingen tvivl om, at et virkeligt forstående pædagogisk tilsyn på legepladserne i høj grad øger en legeplads værdi. Som et eksempel på, hvad det betyder med en god legepladsleder, kan man henvise til en undersøgelse fra Amerika, hvor man i en storby indrettede en ekstra fin legeplads med alt, hvad man kunne ønske sig. I den første tid kom børnene i massevis og prøvede alt materiel. Senere dalede børnetallet til ca. en snes stykker daglig. Da begyndte en frivillig uddannet leder at gå derhen og lede børnenes leg; børnetallet steg da til gennemsnitlig 75 om dagen. Den uddannede leder fik sat igennem, at byen ansatte en uddannet leder foruden den uuddannede, og nu steg antallet af børn til ca. 400 om dagen.

Da man senere mente, at nu kunne man spare den uddannede leder, faldt børnetallet igen til 75 om dagen, og da også den uuddannede holdt op, gik børnetallet atter ned til ca. 20 om dagen.

Legepladslederne skal være aktive uden at dominere, de skal kunne gå ind på børnenes legepladsideer, støtte dem, hvor de har brug for støtte, og organisere, hvor børnenes organisationsevne ikke slår til.

Legepladslederne er i reglen specielt uddannede folk, gymnastiklærere, børnehaveuddannede eller lignende, og efterhånden som denne organiserede legepladsordning mere og mere går ind i folks bevidsthed, som en legepladsinstitution, hvor der udøves såvel et socialt arbejde som en pædagogisk påvirkning, må disse legepladser komme til at indtage en sådan stilling i vort sociale og pædagogiske opdragelsessystem, at udvalget mener, at de bør have adgang til både driftstilskud og oprettelsestilskud efter en lignende ordning som de forebyggende børneforsorgsinstitutioner.

En særstilling indtager *skrammellegepladsen* i Emdrup. legepladsen, hvor børnene gennem et skabende arbejde udnytter og leger med alle slags primitive materialer, og gennem deres leg med at bygge huse, grave huler o. s. v. o. s. v. erfarer værdien af at kunne arbejde i fællesskab med andre.

Legepladsen i Emdrup er en privat legeplads, hvor der udføres et pionerarbejde, hvis ry går langt ud over landets grænser, og som har dannet skole for adskillige legepladser ude omkring i verden. Der udføres på denne legeplads et eksperimenterende arbejde af meget betydelig pædagogisk værdi, som adskillige udlændinge er kommet for at blive delagtiggjort i.

Skrammellegepladsideen hører i virkeligheden hjemme indenfor de almindelige offentlige legepladsers arbejdsområde, idet de lege- og beskæftigelsesmuligheder skrammellegepladsen indeholder, i høj grad savnes på de traditionelt udformede legepladser, og derfor vil kunne give både de offentlige og de private legepladser et meget værdifuldt supplement i såvel psykologisk som pædagogisk henseende.

Udvalget henstiller, at skrammellegepladser, uanset at de — som den i Emdrup — ikke fuldt ud kan bringes ind under forsorgslovens nugældende betingelser, dog sidestilles med de forebyggende børneinstitutioner med hensyn til en tilskudsordning — bilag 13 1.

En legepladsordning, der søger at forbinde de forskellige legepladsfunktioner med de forebyggende børneinstitutioners, er foreslået af arkitekterne P. E. Skriver og Ole Thomassen i den af tidsskriftet A 5 i 1947 udskrevne legepladskonkurrence. — Se bilag 13 m.

Nye retningslinier.

I det foregående afsnit er de enkelte institutioners formål og virkemåde belyst. I det efterfølgende vil udvalget forsøge at passe dem ind i et helhedsbillede.

De forskellige institutionsformer skal betjene befolkningen så bredt som muligt, indenfor de behov, der opstår i familier med børn.

Familierne deler sig naturligt i to grupper:

- 1) familier, hvor moderen er hjemmearbejdende, eller har deltidsarbejde udenfor hjemmet, og som har et institutions behov, der varierer fra halvdagsbørnehaver over deltidsinstitutioner (d. v. s. legestuer under varierende former) til legepladser;
- 2) familier, hvor moderen er heldagsbeskæftiget udenfor hjemmet, og som derfor har et primært behov for heldagsåbne institutioner — eller dagpleje.

Den første gruppe er den største og omfatter langt de fleste børn, og de institutioner, de har brug for, skal på engang give hjemmene aflastningsmuligheder og et tilskud til deres opdragelsesmuligheder. Derfor er behovet relativt bestandigt, og derfor må institutionerne oprettes i så nær tilknytning til hjemmene, som overhovedet muligt.

Den anden familiegruppes institutionsbehov er skiftende, fordi det svinger i takt med konjunkturerne på arbejdsmarkedet.

Derfor bør flertallet af institutionerne være halvdags- og deltidsinstitutioner. Heldag såbne institutioner bør derimod kun oprettes i det omfang, social nødvendighed gør dem påkrævet.

Det bemærkes, at udvalgets opfattelse for så vidt angår børnehaverne således stemmer ganske overens med Dansk børnehaveråds, jfr. bilag 13 d.

Gruppe I.

Halvdagsbørnehaven er den enkleste form for børnehaver og tillige den for barnets velfærd mest værdifulde. Den er mindre pladskrævende end heldagsbørnehaverne og billigere både i oprettelse og drift.

Organiseres den som en mellemting mellem en børnehave og en legestue, således at de enkelte børn kun besøger den bestemte dage om ugen, kan den give plads for et større antal børn og således få et større virkeområde.

Skolebørnehaver er en form for halvdagsbørnehaver, der er anvendt ved flere private skoler — Christianshavns døtreskole, Zahles skole o. fl. andre — men som tilknyttet et kommunalt skolevæsen er det her i landet kun udvalget bekendt fra Esbjerg — bilag 13 a —.

Legestuer eller legesteder er deltidsinstitutioner, der normalt betjener et lokalt behov i boligområderne, hvor børnene kan blive hjemme i deres kendte miljø. Enkelte særlige legestuer er dog oprettet i de større byers midte eller knyttet til store forretninger o. l., hvor mange husmødre med børn kommer.

Legepladserne er en fri og utvungen form for børneinstitutioner, og da de besøges af både små og større børn, hører de til så nær ved boligerne som overhovedet muligt, så det er en naturlig ting for børnene at lege på pladsen, selvom de blot har en halv time tilovers.

Gruppe II.

Dagplejeinstitutionerne må i fremtiden søges bragt ind under betryggende former, som nævnt i kapitel IV. De steder, hvor man kan tænke sig dagplejeinstitutionerne som en mere permanent ordning, må navnlig være i kvarterer, hvor mulighederne for at indføre pladskrævende institutioner — heldagsbørnehaver, halvdagsbørnehaver, legesteder o. l. — ikke er til stede.

For *heldagsinstitutionernes* vedkommende er børnehaveafdelingerne langt de vigtigste og må betragtes som de primære elementer, hvortil småbørns- og vuggebørnsafdelingerne kan påhæftes i fornødent omfang.

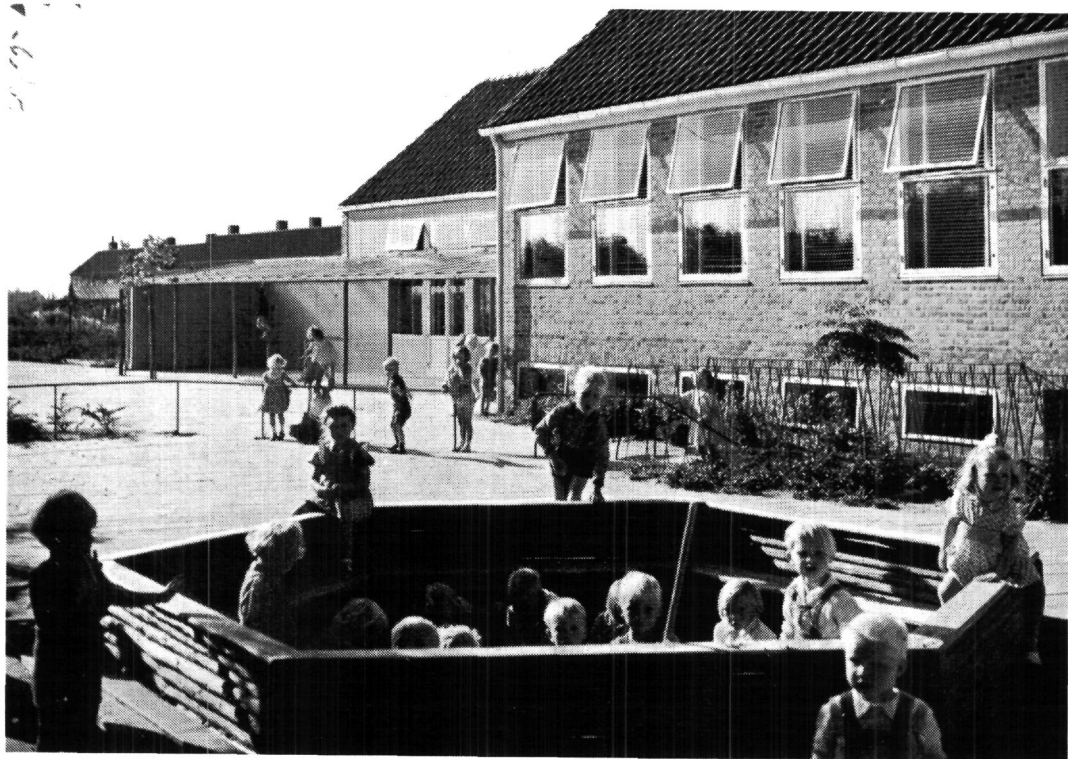
Blandt heldagsinstitutionerne er vuggestuerne de dyreste både i etablering og drift — og må derfor bringes ned til det mindst mulige. Indførte man et vederlag til mødre

27. Et typisk vuggestueinteriør. Utvivlsomt hygiejnisk, men ikke særlig hyggeligt.

28. Fra en lille halvdagsbørnehave, indrettet i forbindelse med lederens hjem. En daglig hyggetime finder sted i en af de private stuer.

29. En heldagsbørnehave — daghjem — i et nyere boligkvarter.

30. En flerleddet børneinstitution — vuggestue, børnehave og fritidshjem — lagt i selve boligkarréen.

31. Skrammellegepladsen i Emdrup har i en årrække været berømt og efterlignet verden over. Alligevel står den gang på gang foran lukning, og først nu synes den at få enkelte aflæggere også herhjemme.

for tabt arbejdsfortjeneste, således at de ikke af økonomiske grunde var afskåret fra at blive hjemme og passe børnene, kunne man eventuelt hæve aldersgrænsen for de børn der kunne modtages i vuggestuerne. Denne ordning ville også indebære den fordel, at sygdomsrisikoen nedsattes.

Man får på den måde en institutionsordning, der hovedsagelig består af heldagsbørnehaver, hvortil man i det omfang, det er nødvendigt, kan knytte en småbørnsafdeling eller en vuggebørnsafdeling eller måske begge dele, eftersom alderssammensætningen i det kvarter, institutionen er beliggende i, er beskaffen og varierer.

Institutionernes placering og udformning.

Som institutionsordningen er i dag, har man en vis dækning af det sociale behov derved, at man i et begrænset omfang kan give de børn, hvis mødre på grund af udearbejde ikke er i stand til at passe dem, betryggende legemlig pleje. I nogle byer og byområder er denne dækningsprocent relativ høj.

Den traditionelle og skematiske plan, som mange af de nye institutioner — navnlig de flerleddede — er udformet over, gør dem imidlertid så dyre i oprettelse, at det støder på økonomiske vanskeligheder at nå videre. Og den stive form, mange af institutionerne er kommet ind i, giver dem ofte meget ringe mulighed for, at de kan tilpasse sig de pædagogiske eller mentalhygiejniske fremskridt, som tiden bringer, og heller ingen mulighed for tilpasning til de enkelte boligområders skiftende børnetal.

Som en illustration til disse børnetalssvingninger viser planerne (bilag VIII) børnetallenes bevægelser indenfor de forskellige københavnske byområder i årene 1935—40—45, og illustrerer på en meget klar måde, hvorledes størrelsen af en aldersbestemt børnegruppe i årenes løb svinger indenfor begrænsede områder.

Jo mere snævert man sætter den geografiske begrænsning — og man må sætte begrænsningen snævert, når det gælder børneinstitutioner i almindelighed — jo mere ensartede boligerne er i aldersmæssig henseende, og jo færre årgange børn, det drejer sig om, desto kraftigere bliver udsvingene.

Den elasticitet, der er nødvendig, for at institutionssystemet hele tiden kan holdes på højde med de gældende krav, har været behandlet ud fra forskellige synspunkter.

Den svenske betænkning „Daghem och Forskoler“ behandler hele institutionsområdet på en meget bred basis og fremfører her et væld af synspunkter, undersøgelser og kendsgerninger, der alle spidser sig hen imod et ønske om at gøre institutionerne små, gøre dem enkle og billige og udforme dem, så deres anvendelighed kan følge børnenes skiftende, aldersmæssigt betonedede krav. Stockholms kommune har nu ladet fremstille en type letflyttelig børnehavebygning, sammensat af byggeelementer. Den kan opsættes f. eks. på en kommunal grund, i et bykvarter, hvor der er særlig mange børn i børnehavealderen. Når denne befolkningsbølge er ovre i det pågældende kvarter, men måske findes i et andet nyt boligområde, kan bygningen skilles ad og opsættes på det andet sted.

I England er der af „The Nursery School Association of Great Britain“, der svarer til vort „Dansk Børnehaveråd“ ud fra lignende synspunkter arbejdet med børnehaverne alene. Resultaterne heraf er nedfældet i 2 små pjecer „Planning the new nursery school“ og „Designing the new nursery school“, og disse peger henimod en meget stærk forenkling af de enkelte institutioner, samtidig med at de gør de pædagogiske muligheder mere mangfoldige.

Her hjemme har en kreds af børnehavedere i en række møder ved „Danmarks lærerhøjskoles praktiklederkursus" januar—april 1951 diskuteret, hvorledes de engelske forskningsresultater med fordel kunne anvendes på danske forhold. Man søgte frem til retningslinier, som kunne gøre børnehaverne simplere i deres opbygning, mere enkle i deres udformning og derfor billigere at etablere, men alligevel sådan, at den pædagogiske værdi forstærkes.

Børnehaveområdet udgør den væsentligste og mest værdifulde del af institutionsbestanden, og mange af de betragtninger, som studiekredsen har gjort gældende — og som ligger ganske på linie både med den svenske betænkning og med de engelske pjecer — kan overføres på hele institutionskomplekset.

I bilag 13 o er derfor behandlet de forskellige børnehaveformers placering og udformningsproblemer, der af studiegruppen blev diskuteret ud fra fire hovedpunkter:

- a. Institutionernes placering i byen.
- b. Institutionernes form.
- c. Institutionernes placering på grunden.
- d. Institutionernes udformning.

a. Institutionernes placering i byen.

Dette emne har naturligvis særlig betydning for de større byer og navnlig for København, derfor er det i bilaget blevet behandlet ud fra københavnske forhold, også fordi man må regne med, at de placeringsvanskeligheder, man støder på i København, i almindelighed er større end dem, man møder i købstæderne, i stationsbyerne eller på landet.

En anden årsag til, at man har ment det rimeligt at omtale forholdene i København så udførligt, er, at det er her, problemerne i almindelighed først dukker op. Det er her, de første forsøg på at løse dem i almindelighed, bliver gjort, og det er derfor her, man i almindelighed gør de fejl og høster de erfaringer, man må drage lære af.

En af de fejl, der er mest iøjnefaldende, er den, at byerne ikke i tide har sikret arealer til institutionerne. Denne fejl vil det mange steder endnu være muligt at undgå, såfremt de kommuner, der er pligtige til at udarbejde byplaner, forbeholder arealer til disse institutioner i planerne.

Boligministeriet bør være opmærksom på dette forhold og eventuelt skride ind, hvor disse krav ikke er tilstrækkelig opfyldt. Udvalget kan på dette punkt ganske tilslutte sig Dansk børnehaveråds skrivelse af 25. marts 1953 til boligministeriet (bilag 13 d), som angiver nærmere retningslinier.

b. Institutionernes form.

Halvdag'sbørnehaven. Der vil næppe være grund til atter at uddybe, at denne børnehaveform er den mest værdifulde set fra et pædagogisk, psykologisk og mental-hygienisk synspunkt.

Men der vil være god grund til at pege på de krav, der må stilles til halvdagsbørnehaven, og som samler sig om en enkelt opgave, — den at give børnene mulighed for leg og beskæftigelse og samvær med jævnaldrende.

Denne opgave er den væsentlige, også for de øvrige former for deltidsinstitutioner, og alle disse institutioner kan derfor få en ganske enkelt og simpel udformning. De kan i virkeligheden spænde fra et primitivt legerum op gennem alle grader med hensyn til udstyr og bekvemmelighed.

Deltidsinstitutionerne. Legestuer og legesteder har principielt de samme funktioner overfor børnene som halvdagsbørnehaverne, jfr. ovenfor.

Heldagsbørnehaverne. Den børnehaveform, som udgør hovedbestanddelen i vort nuværende børnehavesystem, og som derfor er den form, man praktisk talt altid har måttet arbejde med, og som også er den, der i hovedsagen ligger til grund for statens og kommunernes tilskudsordning, er heldagsbørnehaven. I virkeligheden må heldagsbørnehaven og vuggestuerne i mange tilfælde blive en erstatning for barnets hjem. Det er en realitet, man må se i øjnene, og det kræver, at de opfylder funktioner — komplicerede og mangfoldige — som de, hjemmet nu engang har overfor børnene.

c. Institutionernes placering på grunden.

Det tredje punkt, der blev behandlet på det omtalte praktiklederkursus, var institutionernes placering på grunden — bilag 13 o.

Man må først og fremmest gøre sig klart, at haven absolut ikke er af en lavere nødvendighedsgrad for børnenes psykiske velvære end selve huset, og omkostningerne til haven må ikke betragtes som en ekstraudgift — noget luksusbetonet — men som en absolut nødvendig del af institutionerne.

Når der her er anvendt udtrykket „have” i stedet for „legeplads” så er det, fordi en „have” betyder noget langt mere væsentligt for institutionerne end blot en legeplads. Børn har jo en levende interesse for alt, hvad der sker omkring dem, ikke mindst for det, der lever og gror.

Derfor må der skabes liv omkring institutionerne, der må vokse noget,¹ børnene må se noget trives, noget blive til. En sådan funktion har „haven” mulighed for at løse, men „legepladsen” — taget i almindelig forstand — praktisk taget ikke. i

Det er ikke meningen her at komme ind på en nærmere detaljering af, hvorledes en legehavn kan eller bør udformes, men der er grund til stærkt at understrege, at legehaven er noget meget centralt i institutionernes opbygning, og at en stor del af de pædagogiske problemer eller konflikter, der opstår i en børnehavn, løser sig selv, når man har en have at sende børnene ud at lege i.

Det er vigtigt, at institutionerne får den bedst mulige orientering mod verdenshjørnerne. De rum — grupperum eller opholdsrum., hvorledes man nu ønsker at benævne dem — som børnene opholder sig mest i, må også have mest mulig sol, den størst mulige del af dagen. I de halvdagsinstitutioner, der kun har åbent til kl. ca. 13, må rummene derfor ligge mod øst, eller sydøst og i heldagsinstitutionerne mod syd, måske med en lille drejning mod sydøst. Dels sover børnene en del af eftermiddagen, dels er arbejdet i institutionerne i almindelighed mere spredt om eftermiddagen end om formiddagen.

Børneinstitutionerne må placeres sådan på grunden, at have og legeplads kommer til at ligge mod syd og øst.

Mod syd, fordi man gerne vil opnå en intim forbindelse mellem gruppe- og opholdsrum og have og hellere mod øst end mod vest, fordi den del af legehaven, subsidiært legepladsen, der ligger op mod huset, ofte er den mest værdifulde, og det gælder om, at solen kan komme til at bestråle og opvarme arealet så tidligt på dagen som muligt.

d. Institutionernes udformning.

Med dette afsnit ønsker udvalget at supplere de retningslinier vedrørende indretning af børneinstitutionerne, som „Socialministeriets betænkning" fremlægger.

Her støtter udvalget sine betragtninger på de synspunkter, man fandt frem til ved det tidligere nævnte praktiklederkursus, og som er fremlagt i bilag 13 o.

Det mål, man sigtede imod, var at nå frem til en så enkel og økonomisk udformning af børnehaven som mulig, men samtidig en udformning, som følger sig så levende og nøje om børnehavearbejdet, at arbejde, hus og have får samme rytme — bliver en organisk helhed, som ikke i alt for høj grad stivner i en arkitektmæssig form, der er bestemt af kubikmeter luft, kvadratmeter vinduesglas eller antal håndvaske.

Ligeledes Dansk børnehaveråd udtaler officielt, at enkelt indrettede institutioner må anses som mest formålstjenlige i pædagogisk henseende (bilag 13 d).

Det er udvalgets opfattelse, at disse betragtninger principielt kan overføres til også at gælde de øvrige former for forebyggende børneinstitutioner.

En forenkling og billiggørelse af børneinstitutionerne afhænger imidlertid ikke alene af deres planløsning, men hænger også i høj grad sammen med deres konstruktion, og man mener, det må være muligt at bringe de moderne relativt billige byggematerialer i anvendelse, således at både en forenkling af planløsningerne og billige konstruktions- og eventuelle standardiseringsmetoder bringer udgifterne til institutionernes etablering ned.

I England har man i Cookham for „The Berkshire Education Authority" eksperimenteret med sådanne billige, forenklede og standardiserede byggemetoder og opnået at nedbringe udgifterne til en børnehave fra £ 400 til omkring £ 150—170 pr. barn. („Designing the new nursery schools“, udgivet på foranledning af The Nursery School Association of Great Britain & Northern Ireland).

Det er muligt, at et billigt standardiseret byggeri ikke har samme levetid, som en almindelig murstensbygning, men murstenshusene overlever næsten altid sig selv, og det kan være en fordel, at man tvinges til at afskrive f. eks. et børnehavehus over et kortere åremål end de sædvanlige 60 år.

Indenfor dette åremål vil børnehavebehovet i alt fald have vekslet flere gange.

Udvalget er ganske på linie med Dansk børnehaveråd (bilag 13 p) i ønsket om, at resultaterne af de undersøgelsesarbejder, der er i gang fra undervisningsministeriets side om, gennem en industriel fremstilling af byggeelementer at nedsætte byggeomkostningerne til skolebyggeriet, eventuelt overføres på børneinstitutionsbyggeriet.

Børnehavearbejdet er et af de mest levende arbejder, der findes — men det er tillige et primitivt arbejde, fordi det materiale, der arbejdes med, børnene, er noget meget primitivt. Derfor er der en sund mening i at gøre rammerne om arbejdet primitive, de må ikke løftes op til en sådan standard, at selve arbejdet i institutionerne skal anstreges for at leve op til de bygningsmæssige rammer. For på samme måde som børneinstitutionerne, som begreb betragtet, ikke er en isoleret ting, men meget nøje følger den ændring og den udvikling, der sker i samfundsstrukturen, så må de bygningsmæssige rammer heller ikke blive et mål i sig selv, men bygningen skal følge sig hensigtsmæssigt om arbejdet.

Institutionernes økonomi.

For de traditionelle institutioners vedkommende, d. v. s. vuggestuer, heldagsbørnehaver og halvdagsbørnehaver, må udvalget støtte sig dels til socialministeriets betænkning af 1950 — der specielt behandler institutionernes økonomi — dels til de af overinspektionen udarbejdede årlige økonomiske oversigter.

Det er imidlertid vanskeligt at give et fuldgældigt billede af institutionernes driftsøkonomi, fordi der for de enkelte institutioner ofte gør sig særlige forhold gældende. Forældrenes betaling for børnene kan svinge, de materielle goder, institutionerne yder børnene, kan variere, institutionernes uensartede størrelser og deres sammenkobling i 2—3 eller flerleddede grupper gør sammenligninger upræcise og endelig er huslejeforholdene så forskellige, at de spiller en væsentlig rolle, når man vil sammenholde de forskellige institutioners driftsøkonomi.

De her nævnte institutioners driftsudgifter dækkes gennem 1) statstilskud, 2) kommunetilskud, 3) forældrenes betaling og 4) tilskud fra indsamlinger og andre former for velgørenhed.

Til de heldagsåbne institutioner og de halvdagsåbne børnehaver, der udelukkende modtager børn fra familier med en indtægt under sygekassegrænsen, yder staten et tilskud på 40 pct. af driftsudgifterne under forudsætning af, at kommunen yder 30 pct. De resterende 30 pct. skal inddækkes gennem forældrenes betaling og gennem andre særlige indtægtsmuligheder.

Halvdagsbørnehaver, der modtager børn fra familier med indtægt over sygekassegrænsen, kan i henhold til lov af 14. marts 1951 kun opnå tilskud fra staten på 20 pct. og fra kommunen på 15 pct., medens de resterende 65 pct. må udredes af forældrene og de øvrige indtægtsmuligheder, børnehaverne råder over (bilag 13 q).

Vuggestuerne. I finansåret 1950—51 har statens tilskud svaret til de lovmæssige 39 pct. af driftsudgifterne, medens de kommunale tilskud har været ca. 34 pct. —• når de kommunale tilskud kan overskride de 30 pct. skyldes det, at dækning af evt. underskud i de kommunale institutioner betragtes som kommunalt tilskud —• (ifølge overinspektionens økonomiske oversigt 1949—60). Forældrenes betaling andrager ca. 23 pct. (gennemsnitlig 8,75 kr. pr. uge), og de øvrige indtægter ca. 3 pct. af driftsudgifterne.

I den nævnte økonomiske oversigt udarbejdet af overinspektionen, har man særlig udførlig behandlet 45 enkeltvis drevne vuggestuer, og ud fra det materiale, disse 45 vuggestuer omfatter, oplyses det, at udgifterne pr. vuggestuebarn beløber sig til 1 877 kr. i året 1950—51.

Ligeledes fremgår det af oversigten, at belægningsprocenten er højere, og de gennemsnitlige udgifter pr. barn lavere i de små vuggestuer, end i de større (bilag 13 r).

Begge disse forhold må dog ses på baggrund af, at tilgangen af institutioner i de seneste år stort set er faldet på kategorien større institutioner, og for en stor del på kommunalt drevne institutioner.

Børnehaverne. Overinspektionens økonomiske oversigt omfatter ikke de halvdagsbørnehaver, der som tidligere nævnt kun kan opnå 20 + 15 pct. i stats- og kommunetilskud, da denne ordning først er trådt i kraft ved loven af 14. marts 1951, og der foreligger således endnu ikke materiale, der kan belyse disse børnehavers økonomi. Det er dog almindelig bekendt, at de må kæmpe en hård økonomisk kamp for deres eksistens, og at

det kun er muligt at opretholde denne gennem høje forældrebidrag. Derved sigtes i stort omfang familier med indtægter under sygekassegrænsen fra, hvilket atter betyder, at børnehaven aldrig kan overføres til den kategori af børnehaver, der får de store stats- og kommunetilskud.

I finansåret 1950—51 har statstilskuddet gennemsnitligt været 41 pct. af driftsudgifterne, medens de kommunale tilskud har udgjort ca. 29 pct. Forældrenes betaling andrager ca. 26 pct. (gennemsnitlig 4,34 kr. pr. uge), medens de øvrige indtægter udgør ca. 4 pct.

Udgifterne pr. børnehavebarn har i samme periode været gennemsnitligt 1 045 kr. pr. barn.

Belægningsforholdene svinger ret meget mellem institutioner, der har åbent under 7 timer, og dem, der har åbent 7 timer og derover.

I første tilfælde ligger belægningsprocenten på 102, og i sidste tilfælde er belægningsprocenten 93 og indskrivningsprocenten 112 (bilag 13 s).

Uden at man kan drage nogen egentlig konklusion af disse tal, kunne de imidlertid tyde på et stort behov for og et stærkt pres på de halvdagsåbne institutioner.

To- eller flerleddede institutioner. Driftsudgifterne for denne gruppe af institutioner er så uensartet, at man næppe kan skille de enkelte institutionsgrene ud fra hinanden, og derfor heller ikke kan få et udtryk for, om de er dyrere eller billigere end de enkeltvis drevne institutioner.

I den af overinspektionen udarbejdede økonomiske oversigt har man ved at sammenholde enkelt-drevne institutioners økonomi med de flerleddede, søgt at danne sig et indtryk af de flerleddede institutioners merudgift eller mindreudgift pr. barn.'

Etableringsøkonomien.

I afsnit III (Behovsanalyse) er der opstillet en arbejdshypotese, ud fra hvilken der er beregnet behovstal for vuggestuer og heldagsbørnehaver, hvorefter København har et udækket behov for vuggestuepladser på 750 og de øvrige byområder et behov på 1 750 pladser, medens det udækkede behov for børnehavempladser udgør henholdsvis 7 000 og 11 500 pladser.

Man må dog være opmærksom på, at disse hypotetiske tal kun er beregnede til at skulle give et billede af forholdene i dag. For det fremtidige behov spiller som tidligere nævnt en hel række forskellige faktorer ind, som ikke på forhånd lader sig beregne.

I afsnit V går udvalget ind for den tanke, at overflytte småbørnsafdelingerne til børnehaverne. Dette vil medføre en forskydning i behovet, således at vuggestuerne reduceres til henholdsvis ca. 350 og 850 pladser, medens børnehaverne tilsvarende forøges til henholdsvis ca. 7 500 og ca. 12 500 pladser.

Sætter man etableringsudgifterne til 8 000 kr. pr. vuggestueplads og 4 000 kr. pr. børnehavemplads — svarende til et gennemsnit af de i den seneste tid opførte institutioner — vil det koste henholdsvis 2,8 mill. kr. og 6,8 mill. kr. at dække vuggestuebehovet i København og i de øvrige byområder, medens de tilsvarende tal for børnehaver er henholdsvis 30 mill. kr. og 50 mill. kr.

For at dække det samlede behov for vuggestue- og heldagsbørnehaver, kræves således en investering på ialt ca. 90 mill. kr., der i henhold til gældende finansieringspraksis kan tænkes fordelt med ca. 20,4 mill. kr. prioritetslån, ca. 52 mill. kr. byggelån i henhold

til bygge-loven, ca. 6,2 mill. kr. støtte fra kommunerne, ca. 6,2 mill. kr. støtte fra socialministeriet i henhold til forsorgslovens § 129, stk. 5, og ca. 5,6 mill. kr. fra legatfond eller egenkapital.

§ 10. i

Beregningerne er gjort under forudsætning af, at institutionerne opføres som selvstændigt byggeri, og de omfatter kun vuggestuerne og de heldagsåbne børnehaver, men ikke de øvrige skitserede institutionsformer, for hvilke man ikke har mulighed for at måle behovets størrelse, og for hvilke der heller ikke foreligger materiale, der kan belyse etableringsudgifterne.

I det foregående afsnit er de engelske bestræbelser for at billiggøre børneinstitutionsbyggeriet blevet nævnt. Det er fra engelsk side blevet fremført, at man var i stand til at spare nær 50 pct. af byggesummen for en traditionelt udformet børneinstitution med en forenklet planudformning og standardiserede byggemetoder.

Lignende resultater af forenkling og standardisering meddeles der om fra Sverige i den svenske betænkning „Daghem och Forskoler“, kap. 10, side 291—298.

Selv om man vel næppe på forhånd har lov til at regne med så store udsving i etableringsomkostningerne, må man også her forvente at kunne spare relativt store summer ved at anvende lignende metoder som i England eller Sverige, og udvalget mener at det offentlige aktivt bør støtte enhver bestræbelse, der tager sigte på at fremme en forenkling både af planlægningen og af byggemetoderne, når dette kan ske, uden at institutionernes pædagogiske eller hygiejniske standard derved nedsættes.

Kapitel 14.

Fritidslokaler.

Fritidslivets nuværende fællesanlæg.

Udvalget har anset det for at ligge udenfor sin opgave at beskæftige sig med fritidslivets forhold som helhed eller dets særlige værdier — idet man på disse punkter bl. a. kan henvise til *ungdomskommissionens* betænkninger, navnlig „Ungdommen og fritiden" og „Fritidslokaler på landet", der indeholder en række oplysninger og betragtninger, der ikke alene gælder de unge — og har ment at burde indskrænke sig til at redegøre for de arter af fælles fritidsforanstaltninger, som almindeligvis opføres eller indrettes i forbindelse med boligbyggeriet, og som direkte tilsigter at aflaste hjemmene og husførelsen. Det vil sige *fritidshjem*, *børneklubber*, *ungdomsklubber* og *hobbyrum*.

Derimod har man på grundlag af de foreliggende og endnu meget få erfaringer med selskabslokaler i forbindelse med boligbyggeriet ment ikke at burde udtale sig om dette spørgsmål. Endvidere har man fundet, at særlige mødelokaler — uanset at der hersker en stærk mangel på sådanne — ikke i så høj grad kan betragtes som et tilbehør til boligerne, at de bør behandles her.

Fritidshjem.

Fritidshjemmene er beregnet på fast daglig sysselsætning udenfor skoletiden af 7—13 årige børn, navnlig fra hjem, hvor begge forældre — eller den, der er eneforsørger — har arbejde udenfor hjemmet.

I foråret 1951 var der under forsorgsloven ialt 112 fritidshjem i Danmark. Der er 74 med tilsammen 4 431 pladser i hovedstaden, og 38 med tilsammen 2 099 pladser i provinsen.

Udviklingen har været således, at der fandtes 7 fritidshjem i år 1900, 13 i 1910, 15 i 1920, 25 i 1930 og 41 i 1940, hvoraf 32 med 1 888 pladser i hovedstaden og 9 med 537 pladser i provinsen.

60 af fritidshjemmene er selvejende, 37 er kommunale og 9 ejes af lederen. Disse tal viser desuden i nogen grad, hvorfra initiativet til oprettelsen er kommet. De selvejende skyldes ofte en forening med et socialt formål; en del af dem er dog oprindelig oprettet og drevet af en privatperson.

Ca. $\frac{1}{4}$ af fritidshjemmene findes i en flerleddet institution sammen med en børnehave og evt. en vuggestue, resten forekommer som selvstændige institutioner.

Fritidshjemmene har i gennemsnit plads til 55—60 børn, men mange af de kommunale hjem i de store byer har over 100 børn. Flertallet af de nyoprettede hjem fra de seneste år er dog til ca. 50 børn eller derunder.

Det samlede antal pladser i hjemmene svarede i 1949 i hovedstaden til ca. $3\frac{1}{2}$ pct. af de 7—13 årige og i provinsbyerne til ca. $1\frac{1}{2}$ pct. Hjemmenes beliggenhed er dog så spredt, at mange byer og bydele i virkeligheden er udækkede, mens dækningsgraden er højere indenfor et vist opland omkring hvert hjem.

En del fritidshjem er kun åbne om eftermiddagen, men langt de fleste hele dagen (9—11 timer), bl. a. af hensyn til forskudte skoletider.

I fritidshjemmene er der mødepligt. Mødeprocenten er i gennemsnit ca. 80.

Børnenes virksomhed i fritidshjemmene består gerne i forskellige husflids-håndværksprægede sysler, f. eks. syning, sløjd, modellering og tegning, eller i lege og spil eller folkedans. Desuden er der som regel mulighed for lektielæsning o. 1. I nogle af hjemmene får børnene et let mellemmåltid.

Forældrenes betaling for fritidshjem holdes af det offentlige særlig lav for ikke at være årsag til, at børn i stedet henvises til gaden, hvilket jo er muligt ved denne alder. Den udgør som regel 1,50 a 2.00 kr. om ugen.

Til opførelse af om- og tilbygninger til fritidshjem kan der ydes lån efter byggestøtteloven (se bilag 1 c). Til indretning af lokaler kan ydes tilskud efter forsorgsloven; det kan udgøre indtil 35 pct. fra staten og 35 pct. fra kommunen.

Til driften af fritidshjem kan ligeledes ydes lån efter forsorgsloven med 45 pct. fra staten og 35 pct. fra kommunen altså ialt 80 pct. De øvrige udgifter må dækkes ved forældrenes bidrag m. v.

Som vilkår for driftstilskuddet kræves som regel bl. a., at mindst $\frac{2}{3}$ af børnene er fra mindrebemidlede hjem, d. v. s. i sygekasse.

For fritidshjems lokaler og indretning har socialministeriet angivet en række normer og mindstekrav i bekendtgørelse af 6. juli 1951. Der kræves bl. a. mindst 3 grupperum med 2 m² gulvareal pr. barn, toiletter, isolationsstue, depot, køkken, garderobe, cyklerum og en legeplads med mindst 5 m² pr. barn. Set i forhold til disse krav og vejledende regler må lokaleforholdene betegnes som utilfredsstillende i et stort antal af de nuværende fritidshjem. En del har til huse i ældre bygninger, der kun er lidet tidssvarende. Andre er kun indrettet i midlertidige bygninger såsom træbarakker.

Også legepladsforholdene er i mange fritidshjem meget dårlige.

Det kan tilføjes, at socialministeriets regler tilmed af en del fritidshjemslærere ikke betragtes som fuldt ud tilfredsstillende, idet de bl. a. anses som for lempelige på nogle punkter, f. eks. med hensyn til pladskrav. På andre punkter anses de dog som for vidtgående, bl. a. i kravene til udstyrelse og sanitære indretninger.

Barneklubber.

Klubber for 7—13 årige børns fritidsvirksomhed er hidtil som regel kaldt fritidsklubber. Men da denne benævnelse dels ligger meget nær ved ordet fritidshjem, dels i forsorgsloven bruges om klubberne for de 14—17 årige, har udvalget i det følgende af praktiske grunde anvendt benævnelserne *børneklubber* om klubber for de 7—13 årige, og *ungdomsklubber* om klubber for de 14—17 årige. Hvor de to arter er kædet sammen, kan benævnelsen fritidsklub eventuelt anvendes.

Forskellen mellem børne-(fritids)klubber og fritidshjem er navnlig, at deltagelsen i klubberne i hovedsagen er helt frivillig, at beskæftigelsen som regel ligeledes er mere fri, og at de som oftest kun er åbne i kortere tid og ikke altid hver dag. Dette sidste skyldes dog mange steder kun mangelen på lokaler og arbejdskraft.

Antallet af børneklubber idag har ikke kunnet oplyses. Selv ikke for de klubber, der er anerkendt af socialministeriet i henhold til forsorgsloven, kan tallet angives særskilt, idet klubberne meget ofte kun indgår som et mindre led i fritidshjem eller andre børneinstitutioner og benytter sig af disses lokaler o. lign.

Heller ikke antallet af medlemmer i disse klubber kan opgives, da der ikke til myndighedernes anerkendelse af klubberne er knyttet nogen angivelse af et bestemt medlemsantal.

De pågældende myndigheder stiller bl. a. af denne årsag heller ikke bestemte krav med hensyn til lokalernes størrelse. Men planerne skal som for andre forebyggende institutioner godkendes af socialministeriet, bortset fra klubber der har til huse i skoler i klasseværelser o. lign., som i forvejen er godkendt som sådanne.

Udvalget har ikke selvstændigt villet foretage en omfattende undersøgelse af de nuværende forhold med hensyn til børneklubber, og har derfor i hovedsagen måttet indskrænke sig til at belyse emnet ved beskrivelse af nogle eksempler på disse klubber.

Som nogle af de ældste klubber kan nævnes Kristeligt studentersettlements børneklubber i Saxogade i København, som er omtalt nærmere i bilag 14 a. Settlementet er oprettet i 1911 og havde i 1953 ialt 21 børneklubber med tilsammen 361 børn. Hver klub møder kun een gang om ugen i 2 timer ved aftenstid. Mødeprocenten er ca. 80. Børnenes virksomhed er som regel håndarbejde, småsløjd, sanglege, dramatiske lege, indendørs spil, højtlesning, fortælling og lignende aktiv beskæftigelse. Desuden får de et let måltid. Lederne er studenter, der arbejder frivilligt. Børnene betaler 10 øre pr. gang som bidrag til driften, der iøvrigt dækkes gennem tilskud fra privat side og fra det offentlige i henhold til forsorgsloven.

Børnene er delt efter køn.

Som et andet eksempel kan omtales børneklubben i ungdomsgården i Brønshøj. Den har bestået siden 1945 og har til huse i fritidshjemmets og ungdomsklubbens lokaler fire dage om ugen, på grund af pladmangel i tiden kl. 17—19. Den har ca. 125 medlemmer, der møder næsten med 100 pot. Børnenes virksomhed består regelmæssigt i sløjd, sang, folkedans og dramatisk virksomhed; desuden findes et lille bibliotek og en læsestue med radio samt billard- og bob-salon. Der er 6 a 7 ledere på skift, men personalet anses som for lille. Hver 14. dag er der film i salen, hvortil møder ca. 300 børn, d. v. s. foruden medlemmerne også andre børn fra nabolaget. Klubben fører selvstændigt regnskab og modtager 80 pct. driftstilskud i henhold til forsorgsloven. Børnenes eget kontingent er 1 kr pr. sæson. Institutionen giver underskud.

Af andre eksempler kan nævnes skolescenens hus på Nørrevold, som er omtalt nærmere i bilag 14 b, den fritidsvirksomhed i klubform for børn, der er iværksat af Københavns politi på initiativ af politikommissær Gredsted, Vesterbro, samt forskellige kommuners fritidsvirksomhed på skolerne. Til Frederiksberg skolevæsens „frivillige undervisning" var i skoleåret 1950—51 indskrevet over 5 500 børn til 24 forskellige „fag", d.v. s. ca. 57 pct. af samtlige skolebørn. I disse klubber er både børn og unge, som regel 11—16 årige. Disse former er omtalt nærmere i ungdomskommissionens betænkning „Ungdommen og fritiden".

Ungdomsklubber.

Den bestående ungdomsklubvirksomhed og dens hidtidige udvikling er undersøgt nærmere af ungdomskommissionen og af fællesorganisationen af almennyttige danske

boligselskaber. Nedenstående oversigt er bl. a. bygget på de redegørelser, der foreligger fra de to nævnte organer, og hvortil iøvrigt henvises.¹⁾

En ungdomsklub defineres af ungdomskommissionen med henblik på den offentlige støtte som et for aldersgruppen fra 12 til 21 år med særlig vægt på aldersgruppen 14 til 18 år tilrettelagt ungdomsarbejde, der gennem at stille lokaler til rådighed giver de unge adgang til at være sammen med jævnaldrende og til at bygge et frit fællesskab op på dette grundlag samt til at deltage i hobbyvirksomhed og underholdning af forskellig art, idet arbejdets hovedformål er at give plads for ungdommens trang til at udvikle sine interesser og for dens beskæftigelseslyst og aktivitet.

I foråret 1950 bestod der ca. 100 klubber landet over. 15 af disse klubber ligger i 1 landsbyer.

Der forekommer en række forskellige typer af klubber. Godt $\frac{1}{4}$ skyldes kommunalt initiativ, er som regel knyttet til ungdomsskoler, har kun åbent nogle timer en enkelt ugedag og er hovedsagelig for elever fra den pågældende skole. Andre skyldes en forenings eller et privat initiativ, de har som regel ikke særlige grænser for medlemsskabet, og er åbne flere eller alle ugedage, f. eks. kl. 19—22, nogle også søndage.

Klubberne har gennemgående 60—80 medlemmer. Omkring $\frac{2}{3}$ af medlemmerne møder jævnlig. Enkelte klubber er kun for drenge, de øvrige fælles. Kontingentet er gerne 2 kr. om måneden. Herudover betales som regel for evt. servering, fester og lignende.

Virksomheden i klubberne er meget broget. Der nævnes en række bræt- og bordspil, sport og traveture, institutionsbesøg, sløjde og mange forskellige former for manuelt arbejde og hobbies, dans, musik, film, komedie og almindeligt samvær. En del klubber har servering af kaffe og lignende.

Ledelsen af klubberne er som regel fordelt mellem en bestyrelse af ældre, en daglig leder og et klubråd, valgt af de unge selv.

En del af klubberne drives helt for medlemmernes egne midler og bidrag fra forskellig privat side, f. eks. legater.

Flertallet — pr. 1. april 1952 ialt 62 — får tilskud fra det offentlige i henhold til forsorgsloven. Efter ændringen 14. marts 1951 kan der nu ydes op til 80 pct. i driftstilskud, nemlig 45 pct. fra staten og 35 pct. fra kommunen. I etableringstilskud kan der ydes tilskud fra staten med indtil 50 pct. af visse dele af indretningsudgifterne.

Som vilkår for driftstilskuddet kræves det som regel bl. a., at mindst $\frac{2}{3}$ af medlemmerne kommer fra mindrebemidlede hjem (under sygekassegrænsen), og at der opkræves et kontingent.

Til klubberne ved ungdomsskolerne er tilskud hidtil ydet gennem undervisningsministeriet af en særlig bevilling på finansloven. Normalt er derved dækket $\frac{1}{3}$ af udgifterne, dog ikke til lokaler m. v. De forslag, der er fremsat i *ungdomsskolekommissionens* betænkning af 1952, om driftstilskud til forskellige fritidsforanstaltninger for unge, vil dog betyde forbedrede muligheder for støtte også til disse klubber.

Om tilslutningen til klubberne kan følgende oplyses:

I de ejendomme i København, hvor Socialt boligbyggeri har ungdomsklubber, er gennemsnitlig mellem 80 og 90 pct. af de unge i ejendommene medlemmer af den pågældende klub.

¹⁾ Ungdomskommissionens betænkning „Fritidslokaler på landet“, 1951. Ungdomskommissionens betænkning „Den danske ungdom“, 1951. Redegørelse af 6. marts 1951 af et udvalg vedrørende ungdomsklubber, nedsat af fællesorganisationen af alm. danske boligselskaber.

Også i de landsbyer, hvorfra der foreligger oplysning om en ungdomsklub, er en ret stor del af de unge indenfor sognet medlemmer af klubben.

Lokaleforholdene for ungdomsklubberne belyses af en i foråret 1950 optagen statistik, som omfattede 58 klubber.

Det fremgår af denne undersøgelse bl. a., at de fleste klubber, for hvilke der foreligger oplysninger, har lokaler i størrelse 50—150 m², med gulvarealet opdelt på fra 1 til 6 lokaler, dog med tyngdepunkt ved 2—3 lokaler. Endvidere fremgår det, at en del klubber også har adgang til køkken og andre særlige lokaler.

31 ungdomsklubber, tilsluttet Ungdomsringen, er indrettet i forbindelse med fritidshjem, deraf de 10 i særlige lokaler.

For flertallet af alle ungdomsklubberne er udgiften til lokalerne (husleje, gas, lys, varme, rengøring) meget væsentlig.

Talrige ungdomsklubber har oplyst, at fremskaffelsen af lokaler ved klubbens start har været vanskelig.

Flere klubber er startet med lokaler i en skole. De har kun i enkelte tilfælde (således på Frederiksberg) fået tilstrækkelig søgning til at kunne bestå.

Den foran nævnte undersøgelse af lokaleforholdene omfatter ikke Socialt boligbyggeris klubber i København. Disse består foreløbig af 12 lokalklubber og en centralklub. Lokalklubberne findes i forskellige af foreningens ejendomme og agtes iøvrigt fremtidig indrettet i alle foreningens nye ejendomme.

De ældre lokalklubber er indrettet i forhåndenværende kælderlokaler, de nyere i særlige lokaler. Der tilstræbes et større rum (om muligt med operatørrum) på 50—60 m² til bordtennis, almindeligt samvær, dans, forsamling, fester, film, revuer, o. lign., et mindre rum til stilfærdige sysler, et rum på ca. 20 m² til billard, en lille forstue, et lille køkken eller en køkkenkrog samt toiletter.

Derimod påregnes der normalt ikke rum til hobbyværksteder. Disse er i hovedsagen samlet ved centralklubben. Dog er der på Bispebjerg og Amager indrettet to små kunsthåndværkersteder i forbindelse med lokalklubben.

Centralklubben er oprettet i 1950 i bebyggelsen Voldparken i Husum. I forbindelse med denne klub er der i en række kælderrum indrettet hobbyværksteder for træsløjd, radiomekanik, kanobyggeri, modeljernbanebygning m. v. Endvidere er der om lørdagen ungdomsrestauration i det større forsamlingslokale.

Lokalklubbernes medlemmer er næsten alle fra den pågældende ejendom, selvom andre ikke er udelukket. Til centralværkstederne kommer derimod unge fra et større opland, dog navnlig de forskellige lokalklubbers medlemmer.

Fritidslokaler for voksne.

Udvalget har fundet det vanskeligt gennemførligt at foretage en egentlig opgørelse over de bestående lokaler af denne art, idet et stort antal af dem henhører under mindre foreninger o. 1. og ikke findes samlet registreret. Man har ikke heller fundet en sådan opgørelse strengt nødvendig.

Om enkelte større grupper af fritidslokaler kan dog meddeles nogle oplysninger.

Om forsamlingshusene, sognegårdene o. 1. lokaler i landdistrikterne kan henvises til ungdomskommissionens betænkning af 1951, Fritidslokaler på landet. I disse bygninger synes en del af fritidsvirksomheden på landet at finde sted.

Både på landet og i byerne finder som nævnt en betydelig del af befolkningens fri-

tidsliv sted indenfor foreningslivet i f. eks. „fælleslæsnings"selskaber, amatørmusikforeninger, husflidsforeninger o. 1. Men foreningerne ligger ofte meget spredt, og de fleste af dem har utilfredsstillende lokaler.

En anden del finder utvivlsomt i nogen grad udløsning gennem deltagelse i aftenkursus, der har kunst-, kunsthåndværks- eller håndværksfag på programmet. Heller ikke disse kursus dækker dog på nogen måde landet geografisk, idet de som regel kun findes i de store byer, navnlig hovedstaden, og de har desuden som følge af deres uddannelsesformål gerne en ret bunden karakter med faste timer, mødepligt og ikke-valgfri virksomhed.

Større erhvervsvirksomheder vides i nogle tilfælde at stille lokaler til rådighed om aftenen for forskellig mere eller mindre organiseret hobbyvirksomhed blandt personalet.

I enkelte større boligbebyggelser fra de senere år er særlige rum indrettet eller stillet til rådighed for beboernes fritidsvirksomhed, der i de tilfælde, som udvalget er bekendt med, har været uorganiseret eller ret løst organiseret.

Endelig kan det nævnes, at det er oplyst fra organisationer, der råder over lokaler til børneforsorgsinstitutioner o. 1., at der rettes talrige forespørgsler til dem om leje af disse lokaler til brug for voksnes fritidsvirksomhed.

Der kan således næppe være tvivl om, at den mere ubundne fritidsvirksomhed, den, der ikke er „voksen", „alvorlig", regelmæssig eller almindelig nok til at danne basis for en organisation, savner tilholdssteder.

Forholdet er naturligvis værst i de store byer med de mange etagelejligheder, mens der i mindre byer og på landet ofte er udenomsrum, hvor sådanne tilfældige sysler kan finde sted. Dette af hjælper dog ikke savnet af større redskaber o. 1., som ofte er nødvendige, men som den enkelte sjældent har råd til at anskaffe.

Men overalt må mangelen på fritidslokaler for voksne betragtes som særligt alvorlig for såvidt angår de yngste aldersklasser blandt de voksne, nemlig *de 18-25 årige*.

Det er almindelig kendt, at denne alder er vigtig i et menneskets sociale udvikling, både fordi der som regel er et stort overskud af virkestrang og tid og kræfter og fordi en betydningsfuld del af tilpasningen til samfundslivet er knyttet netop til disse år. Medens forsorgsloven og skolelovgivningen byder ret gode muligheder for offentlig støtte til fritidsforanstaltninger for de 14—17 årige, holder mulighederne ret brat op ved 18 år. Den forbedring af økonomien, der for de fleste indtræffer omtrent samtidig, er ikke tilstrækkelig til, at de uden videre hjælp kan skaffe sig egnede fritidsforanstaltninger. Hertil kræves som oftest også dels kapital og dels en modenhed, som ikke pludselig kan være til stede.

Udvalget betragter derfor de 18—25 årige som *en forsømt gruppe* på fritidslivets område — omend det skal fremhæves, at en eventuel støtte fra det offentlige i økonomisk henseende formentlig bør have form af lån fremfor tilskud.

Fremtidens fritidsanlæg — nye former.

Det er udvalgets opfatelse, at de enkelte fælles fritidsanlæg ved boligerne, der rundt omkring er oprettet, endnu mest for børnene og de unge, tydeligt viser, at der for den enkelte og for samfundet ligger store værdier i sådanne fælles fritidsanlæg.

Udvalget må imidlertid lægge afgørende vægt på, at sådanne fælles fritidsanlæg placeres i nær forbindelse med befolkningens boliger. Familielivet har ganske vist forandret sig meget fra tidligere tiders hjemmeliv. En nutidsfamilies tilværelse er som regel opløst og splittet på talrige arbejdspladser, undervisningssteder og fritidsanlæg og kan næppe tvinges tilbage

til hjemmet. Men splittelsen kan gøres mindre ved at bl. a. fritidslokalerne lægges ved boligerne. For de fleste mennesker begynder fritidslivet efter hjemkomsten fra arbejde, og en lang transport til endnu et andet sted ville da koste unødigt tid og kraft og tit også penge. Mange vil desuden sikkert føle det rart at være i nærheden af hjemmet og kendte steder. I overensstemmelse med de moderne byplanbestræbelser for at danne små „komplette“ boligområder finder udvalget derfor, at *fritidslokaler må betragtes som et naturligt og nødvendigt tilbehør til boligerne* og ikke bør skilles fra disse.

Der er i det foregående gået ud fra de sædvanlige former for fritidsanlæg. Det vil imidlertid være rimeligt — også under hensyn til de ret betydelige anlægskrav, de vil føre **til** -- at overveje, om disse former er de mest hensigtsmæssige også for fremtiden.

Det springer stærkt i øjnene, at de nuværende arter af fritidsanlæg, som regel navnlig i byerne, er skarpt opdelt i foranstaltninger for voksne og foranstaltninger for børn og unge. Disse sidste er endda hyppigt også hver for sig.

Denne opdeling synes navnlig at hidrøre fra organisations- og driftsforholdene. Fritidsforanstaltninger for de voksne er som regel overladt til privat initiativ og drift, og i de tilfælde, hvor en vis støtte ydes fra det offentlige, formidles den oftest af undervisningsministeriet. Børne- og ungdomsforanstaltningerne henhører derimod for en stor del under den forebyggende børneforsorg og modtager en ret væsentlig støtte fra det offentlige gennem socialministeriet. Opdelingen mellem børn og unge og yderligere mellem fritidshjem og børneklubber synes i nogen grad at skyldes traditionelle pædagogiske anskuelser samt måske det forhold, at klubformen endnu er ret ny og derfor ikke ganske vokset ind i systemet.

Også i forslaget til den nye ungdomsskolelov, der som tidligere omtalt giver mulighed for en væsentlig offentlig støtte til fritidsforanstaltninger, er aldersdelingen opretholdt, idet loven fortrinsvis tager sigte på de 14—17 årige. Denne støtte formidles af undervisningsministeriet.

Den skarpe administrative deling afspejler sig i mange tilfælde i skarpt adskilte lokaler og en beliggenhed hver for sig. Den kan derfor ofte medføre en unaturlig stor splittelse af familiernes fritidsliv.

Der er vel næppe tvivl om, at en families medlemmer, måske navnlig unge og voksne, tit har trang til i deres fritid at være for sig selv blandt jævnaldrende. Men der er heller ikke tvivl om, at de i en del tilfælde gerne vil være sammen og kan have glæde og udbytte deraf.

Et sådant samvær er ikke muligt i de sædvanlige former for fritidsinstitutioner. Et barn kan ikke nu og da have sin mor eller far med i børneklubben. En far og en søn kan ikke i fællesskab snedkerere noget i ungdomsklubben. Broder og søster kan ikke være sammen i fritidshjem eller klub, hvis de er på hver sin side af de 14 år.

Men fritidslivet må ikke inddeles med kunstige skel. Det er sikkert i det hele taget meget vigtigt, at fællesanlæggene for fritidslivet så lidt som overhovedet muligt bliver „institutprægede“ med stive regler og mange indskrænkninger og udsletning af den enkeltes særpræg og frihed. Ellers bliver fritidslivet „kollektivt“ i en dårlig betydning, og vil da enten miste sin levende kraft — eller vil forblive i boligens små rum eller finde andre og uheldige steder.

Ligesom det af pædagogiske og psykologiske grunde formentlig er forkert at holde hver aldersklasse og kategori for sig, er det også økonomisk ufordelagtigt. De enkelte grupper benytter som regel kun deres fritidslokaler en kortere del af dagen, i mange tilfælde **kun** få timer. Skal hver have en selvstændig bygning, vil den ofte stå tom resten af dagen.

Det er således efter udvalgets mening urimeligt at opføre kostbare bygninger, der helt forbeholdes et enkelt særligt socialt eller kulturelt formål, hvad enten dette er en børneklub, et fritidshjem, en ungdomsklub, en ungdomsskole eller hobbylokaler for voksne.

Det er særlig urimeligt af den grund, at det byplanmæssigt kan bevises, at befolkningens sammensætning og struktur på et bestemt sted ofte i høj grad ændres med tiden. Der kan findes boligkvarterer, der i en periode har et meget stort antal børn og unge og i en anden periode et meget ringe antal.

Bygninger til fritidsformål bør derfor efter udvalgets mening bygges, finansieres og indrettes på en sådan måde, at de kan danne en ramme om flere forskellige formål samtidig eller på skift*), og således at de kan passe til ændrede befolkningssammensætninger gennem tiderne.

En sådan udformning forudsætter en samlet, fælles finansiering af bygningen — eventuelt etableret samtidig med udbygningen af det pågældende bykvarter — medens de grupper, der — eventuelt for en tid — ønsker at benytte lokaler i bygningen, hver for sig kan søge driftstilskud dertil efter de sædvanlige gældende regler.

Familie-fritidshuset.

Det ville forekomme lykkeligt, om der herhjemme, ligesom nogle steder i udlandet, — f. eks. i Peckham Health Centre i England, Henry Street settlement og lignende institutioner i USA og tildels i Medborgarhuset i Malmø — kunne findes en løsning af fritidsinstitutionernes udformning, der nok som regel gav jævnaldrende og jævnbyrdige muligheder for at være sig selv, men som desuden gav mulighed for, at familiemedlemmer, venner og i det hele taget de forskellige aldre kunne mødes frit, hvis de følte trang, frit vælge deres beskæftigelse og frit gå og komme, som de havde lyst.

En sådan løsning ville formentlig desuden gøre det muligt, at en del af de nødvendige lokaler og grundarealer kunne bruges vekselvis og således være fælles. Det ville nedbringe udgifterne betydeligt og desuden muliggøre en smidigere tilpasning til de tidligere nævnte svingninger i befolkningens sammensætning.

Der kunne f. eks. tænkes en ordning således, at det samme sted om dagen var systue for husmødre og varme- og læsestue for ældre mennesker, og om aftenen klublokaler for unge. Eller at samme sted om dagen var børneklub og fritidshjem, og om aftenen hobbyrum og forsamlingslokaler for voksne.

Det kunne yderligere tænkes, at de foran nævnte kombinationsgrupper kunne have sted i bygninger nær ved hinanden — måske omkring en fælles plæne — eller i samme bygning. Det er en selvfølge, at de forskellige formål i nogen udstrækning måtte have lokaler, der helt var deres egne, hvor indretning og møblering var afpasset til det særlige formål, og hvor udsmykning, værktøj og øvrige sager kunne bevares i fred fra dag til dag. Men det synes ikke at være udelukket, at lokaler som sal, køkken, kontor, medhjælperstuer, toiletter, en del gangarealer og lignende birum, og rimeligvis også bordtennisstue, lerværksted, hobby værksted, læsestue o. lign., kunne være fælles, navnlig når de blev brugt i skift.

I bilag 14 c er som eksempel optaget en skitse til ungdomsklublokaler, der kan kombineres med fritidslokaler for voksne.

*) Københavns kommunes repræsentant i udvalget mener, at de administrative vanskeligheder vil være for store.

Selvom det skulle være nødvendigt, at de forskellige formål havde hver sin tid, både ifølge deres natur og for at undgå en overfyldning af de fælles lokaler, kunne en vis overlapning være mulig i ydertimerne, f. eks. de sene eftermiddagstimer, hvor børnenes tid er ved at være forbi, mens de voksnes fritid endnu ikke rigtig er begyndt.

De her skitserede tanker må naturligvis efterprøves i sundhedsmæssig samt administrativ og økonomisk henseende, hvilket udvalget mener at måtte henstille til de myndigheder, som disse forhold henhører under, nemlig indenrigsministeriet (sundhedsstyrelsen) og socialministeriet (overinspektionen for børneforsorgen).

Endvidere må de, bl. a. forså vidt angår kombinationen børneklubber-fritidshjem, efterprøves i pædagogisk og organisatorisk henseende. Efter udtalelser fra sagkyndige skulle de imidlertid være gennemførlige og overvejende fordelagtige.

Desuden må forslagene prøves i byplanmæssig henseende, hvilket er foretaget i det følgende afsnit.

Behovet for fritidslokaler.

Udvalget mener derfor principielt, at *alle* familier, der har behov for det, bør have mulighed for adgang til fælles fritidslokaler, der såvidt muligt ligger i deres boligkvarter. Dog mener udvalget, at fritidshjem med mødepligt og længere opholdstid kun er nødvendige og ønskelige for børn fra hjem, hvor begge forældre — eller den, der er eneforsørger — har arbejde udenfor hjemmet under børnenes fritid, samt for børn, der af andre sociale årsager bør have et trygt opholdssted. På den anden side mener udvalget principielt, at *alle* sådanne børn behøver mulighed for at blive optaget i et fritidshjem.

Går man foreløbig ud fra de Duværende former for fritidsanlæg, som er beskrevet i de foregående afsnit, det vil sige fritidshjem, klubber for børn og for unge og fritidslokaler for de voksne, må udgangspunktet for en opgørelse af det fremtidige behov for de forskellige arter af lokaler herefter være den almindelige befolkningsstatistik, hvoraf det fremgår, hvor mange personer der findes indenfor de aldersgrupper o. lign., der svarer til de pågældende fritidsanlæg.

Det er imidlertid klart, at denne statistik ikke uden videre kan danne grundlag for et byggeprogram for fritidslokaler.

For det første varierer aldersgruppernes størrelse med tiden. Udvalget mener, at der må regnes med en gennemsnitsstørrelse, der svarer til en fødselspromille på ca. 20, hvilket tal anses for et sandsynligt leje i fremtiden.

Antallet af børn, der teoretisk har behov for fritidshjem, d. v. s. 7—13 årige, der hverken har deres mor eller far hjemme om dagen, afhænger dog ikke alene af fødselstallet, men også — og i højere grad — af det omfang, hvori kvinderne søger erhvervsarbejde ude.

For det andet varierer aldersgruppernes størrelse med egnen, byen og indenfor de større byer med bydelen eller endog bebyggelsen. *De virkelige behovs tal må derfor udfindes ved stedlige befolkningsundersøgelser og -opgørelser.*

For det tredje vil de omhandlede befolkningsgrupper sikkert i ulige grad slutte sig til fritidsanlæg. Tilslutningsgraden vil formentlig variere både med stedet, tiden og med arten af bebyggelse. Således har fritidsklubberne i de større byer idag næsten 100 pct. tilslutning indenfor deres oplande. Det må ventes, at disse grupper også i højere grad vil tilslutte sig fritidsanlæg for voksne, når de når den alder. Derimod kan der formentlig ikke påregnes så høj grad af tilslutning fra den nuværende generation af voksne, der ikke i så stor udstrækning er opvokset med og vant til sådan fritidsvirksomhed i fællesskab.

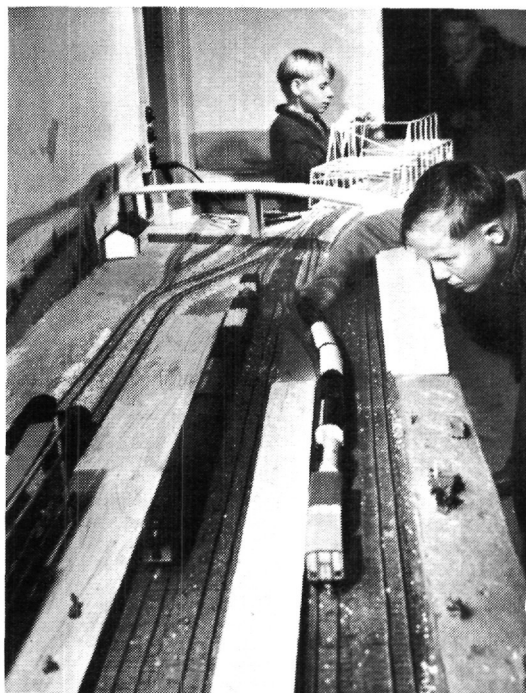
33. Et fritidshjem, indrettet i en barak indenfor selve boligkarréen.

34. Maling, sløjd, syning og lektielæsning er nogle af beskæftigelserne i fritidshjemmene.

35. En ungdomsgård, opført af kommunen i et større boligkvarter. Foruden fritidslokaler for de unge huser den dog også bl. a. en børneklub.

36—37. Fra arbejdet i en af foreningen Socialt boligbyggeris ungdomsklubber. Kanobyggeri og et modeljernbaneanlæg, bygget af de unge selv.

Man tør iøvrigt formentlig regne med, at de voksnes tilslutning ikke vil finde sted samtidig, men fordelt over ugens dage.

Til fritidshjem kan muligvis påregnes en lavere tilslutningsgrad end til børneklubberne, idet en del familier vel kan antages at have anden udvej til at skaffe deres børn et betryggende opholdssted, f. eks. hos pårørende eller ved at have huslig medhjælp hjemme.

Efter bebyggelsens art kan der, antagelig navnlig for de voksnes vedkommende, ventes mindre tilslutning fra områder med haveboliger, hvor muligheden for fritidsliv hjemme som oftest er bedre end i etageboligområder.

Man anser det dog ikke for muligt på nuværende tidspunkt at skønne nærmere over tilslutningsgradernes størrelse.

Ved omtalen af behovets mulige variationer må det imidlertid fremhæves som vigtigt, at *bygningers levetid her i landet som regel er over 100 år, og at de boligområder, der opføres i dag, skal bebos af mange generationer*. De må derfor indrettes med en lang fremtid for øje. Ud fra den udvikling, der i de senere år, endnu mest for børnenes og de unges vedkommende, har været på fritidslivets område, mener udvalget ikke at turde regne med andet end så godt som *fuld tilslutning* til fritidsanlæggene i fremtiden.

Størrelse og beliggenhed i byplanen.

Størrelsen af fritidshjem og børne- og ungdomsklubber må efter udvalgets mening i første række bestemmes på grundlag af pædagogisk-psykologiske erfaringer og synspunkter.

Hovedsynspunkterne er, at meget store institutioner er uheldige, men at der på den anden side bør være mulighed for et vist udvalg af forskellige børn indenfor gruppen. Der foretrækkes fritidshjem på 45—50 børn og børneklubber og ungdomsklubber på 60—90 medlemmer, dog med mulighed for en opdeling i mindre grupper i det daglige arbejde.

For de voksnes vedkommende foreligger ikke synderlig erfaring, men 4—500 voksne anslås som et passende antal, idet de som tidligere nævnt næppe alle vil møde samtidig.

Disse størrelser vil udvalget anse som standardstørrelser, der kan danne et udgangspunkt ved overvejelser vedrørende anlæg af fælles fritidsanlæg, men som naturligvis må tilpasses efter lokale behov.

Institutioner af denne størrelse kendes. De er ikke uøkonomiske i forhold til de større.

Med den almindeligvis forekommende sammensætning af husstandene vil institutioner af standardstørrelsen over langt sigt kunne dække omtrent samme antal husstande, bortset fra fritidshjemmene, der svarer til to eller flere af de øvrige. Det vil sige, at de forskellige institutioners geografiske oplande er nogenlunde lige store (omend antallet af personer i en bestemt aldersklasse i oplandet kan svinge i perioder).

Muligheden for sammenkædede fritidslokaler for de forskellige aldersgrupper er således tilstede, idet dog et fritidshjem ikke altid vil indgå i kæden.

Oplandsstørrelsen vil selv i spredt bebyggede områder blive sådan, at afstanden normalt ikke vil føles som generende stor.

Samtlige byer med over 1 000 indbyggere er i disse år i færd med at udarbejde dispositionsplaner eller tinglyste byplaner, hvorved der i henhold til byplanloven bl. a. foretages en opdeling af arealerne — såvel de ældre kvarterer som de nye byområder —

i fremtidige områder for boligbebyggelse, erhvervsbebyggelse og blandet bebyggelse (det sidste dog som regel kun mindre områder og navnlig i de ældre bydele). *Fritidsanlæg g enes beliggenhed bør fastlægges som led i disse dispositionsplaner og byplaner.* Som tidligere fremhævet er det herved efter udvalgets opfattelse afgørende, at de skal danne et supplement til boligerne. De må da både for at spare folks tid, kræfter og penge og af psykologiske grunde ligge i den nærmest mulige tilknytning til boligbebyggelsen, d. v. s. i boligområderne og de blandede områder. De bør kun rent undtagelsesvis finde sted i erhvervsområder.

Indenfor det enkelte boligområde bør fritidsanlæg såvidt muligt lægges midt i det opland, de er bestemt for, og bør i alt fald ikke ligge helt udenfor oplandet.

Dersom et boligområde består af flere forskellige „nabolag" eller andre enheder, der af beboerne føles som særlige steder, bør der såvidt muligt placeres fritidsanlæg i hver af disse enheder.

Boligområder på hver sin side af større færdselsårer må regnes som adskilte og bør kun undtagelsesvis knyttes til samme fritidsanlæg.

Berøring mellem fritidsanlæg og større færdselsårer bør i det hele taget såvidt muligt undgås. Dette skulle lettes af de nutidige byplanbestræbelser, der netop tilsigter at adskille boligområder og færdselsveje.

Hvis det er muligt, bør beliggenheden være således, at gensidige ulemper mellem boligbebyggelse og fritidsanlæg kan undgås, det vil bl. a. sige, at uroen fra fritidsanlæggene kan afskærmes f. eks. ved en beplantning, og at disse ikke i for høj grad er udsat for indblik fra de omboende.

En placering ved et grønt anlæg eller lignende vil ofte være god. Der kan herved desuden blive mulighed for at sammenkæde fritidslokaler og en offentlig legeplads. Der henvises iøvrigt til afsnittet om legepladser i kapitel 13.

Dersom der indenfor oplandet findes eller er planlagt et særligt sted med dagligbutikker og lignende samlet, kan også fritidsanlæggene eventuelt placeres her, såfremt der kan findes et ugenert og iøvrigt velbeliggende areal.

En del svenske erfaringer tyder på, at det af psykologiske årsager ikke altid er heldigt at kæde fritidsanlæg og skoler for nær sammen. Lignende erfaringer er gjort herhjemme, men også de modsatte; som nævnt trives fritidsvirksomhed godt på skolerne i Frederiksberg kommune. Kan der ved en skole opnås fri brug af f. eks. en boldplads, vil en placering ved denne plads formentlig være en fordel.

I større byer vil det være rimeligt at søge gennemført en vis differentiering af fritidsanlæggene. Det er f. eks. ikke nødvendigt, at samtlige institutioner er udrustet med specialværksteder for f. eks. bådebygning, keramikarbejde o. lign., eller med amatørscene eller boldbane. Sådanne særlige indretninger kan indskrænkes til en del af institutionerne. Opbygning af et net i lighed med det som foreningen Socialt boligbyggeri har anvendt ved sine ungdomsklubber i København, det vil sige med en forholdsvis enkelt udstyret institution i hver bebyggelse (lokal- eller karréklubber) og en særligt udstyret institution for et større område (central- eller kvarterklub), kan anbefales.

Den større institution bør da ligge trafikalt godt i sit opland. Den kan eventuelt kombineres med et fritidshjem, der som tidligere nævnt ligeledes har et større opland.

En placering af fritidsanlæg sammen med eller i nærheden af andre fællesanlæg af social og kulturel art, f. eks. børneinstitutioner, bibliotek, badeanstalt, sportsanlæg o. lign., kan være en fordel, idet den kan medføre trafikbesparelser og eventuelt besparelser ved fælles eller skiftevis brug af f. eks. udendørsarealer, ligesom man ikke kan se bort fra,

at de forskellige anlæg ved at ligge samlet vil fremhæve hverandre og forøge den samlede benyttelse.

Det må dog være en forudsætning, at beliggenheden i sig selv er gunstig for fritidsanlægget, bl. a. i henseende til dens opland.

I *landdistrikter*, hvor der er eller agtes opført en sognegård, vil det som tidligere nævnt som regel være selvfølgeligt at lægge fritidslokaler af de her omtalte arter i sognegården, således som også nævnt i ungdomskommissionens betænkning af 1951 om Fritidslokaler på landet.

Størrelsen af de nødvendige grundarealer.

I socialministeriets bekendtgørelse af 6. juli 1951, „Vejledende regler for indretning af institutioner for forebyggende børneforsorg“, er angivet mindstekrav og normer for fritidshjems størrelse og indretning. På grundlag heraf kan arealbehovet vedrørende fritidshjem ansættes til et gulvareal på ca. 7 m²/barn, hvoraf mindst de 2 m² i grupperum. Hertil vil svare et grundareal på 20—25 m²/barn.

Arealerne til børne- og ungdomsklubber er i praksis noget lavere. Behovet kan skønsvist sættes til ca. 4 m²/prs. og 15 m² grundareal.

Ved fritidslokaler til voksne kan en række birum undværes, hvorfor der skønsvist kan regnes med et gulvareal på ca. 3 m²/prs. og et udendørs opholdsareal på ca. 2 m²/prs., hvilket svarer til et grundareal på ca. 10 m²/prs.

Ud fra disse tal og de tidligere nævnte standardstørrelser for institutionerne kan ansættes følgende tal for de nødvendige grundarealer:

Et fritidshjem (45 børn).....	1 000 m ²
En børneklub (60—90 børn).....	1 400 m ²
En ungdomsklub (60—90 unge).....	1 400 m ²
Fritidslokaler for voksne (4—500 personer, hvoraf 50—100 samtidig).....	ca. 1 000 m ²

Dersom flere institutionsformer forenes i samme bygning som tidligere omtalt, kan grundarealet ansættes således:

Børneklub, fritidshjem og aftenlokaler for voksne.....	2 800 m ²
Daglokaler for voksne samt ungdomsklub.....	2 100 m ²

Forenes alle institutionerne i bygninger på samme grund, kan arealet sættes til 4 200 m².

Ligger fritidsanlægget umiddelbart op til en offentlig legeplads eller en park, en boldbane eller lignende, der i et vist omfang kan benyttes også i forbindelse med fritidsanlæggene, kan arealerne nedsættes med $\frac{1}{4}$ å $\frac{1}{3}$.

Disse tal må betragtes som *mindstekrav*. Hvor det er muligt, bør de forøges så meget, at grunden giver plads til en mindre boldbane, der kræver et areal på 30 X 30 m.

Sikring af arealerne.

I nye byområder vil det som regel ikke volde større vanskelighed at finde et areal, der er ledigt og passende af størrelse og beliggenhed. Også i mange ældre og bebyggede byområder vil der ved en nærmere gennemgang kunne findes et passende areal. I et byområde, der er fuldt bebygget, kan det blive nødvendigt at kræve afstået en grund med bygninger. Der vil dog ofte kunne findes en grund med ældre og mindre værdifulde

bygninger, eller med bygninger, der anvendes til et formål, som ikke hører hjemme i området efter byplanen, og som det derfor også af andre årsager vil være en fordel at få udskiftet med en fritidsinstitution.

Udvalget mener, at sikringen af de fornødne grundarealer til fritidsanlæg principielt burde være en kommunal opgave i medfør af byplanloven.

Fritidsanlæg, der ejes og drives af en kommune, vil formentlig uden videre kunne betragtes som et offentligt anlæg, hvis beliggenhed med hjemmel i byplanlovens § 2 kan fastlægges i en byplan, og hvortil de fornødne grunde (og evt. bygninger m. v.) om nødvendigt kan eksproprieres efter lovens § 12 og efter bygningslovgivningens tilsvarende bestemmelser.

Imidlertid er det fra boligministeriets side, da der ikke foreligger domsafgørelser, betragtet som noget tvivlsomt, om der for fritidsanlæg, der ejes og drives af private (f. eks. foreninger o. 1.), kan siges generelt at være hjemmel i byplanloven eller bygningslovgivningen til at fastlægge deres beliggenhed og evt. ekspropriere til dem. Med megen usikkerhed betragtes også selvejende institutioner.

Udvalget må anse denne uklarhed for en mangel ved byplan- og bygningslovgivningen.

Den øvrige lovgivningsmagt har tillagt de omhandlede fritidsinstitutioner og anlæg en væsentlig betydning, og der ydes dem indtil 80 pct.s driftstilskud. De er principielt åbne for alle borgere. De giver kun undtagelsesvis udbytte. Det er foran påvist, at det er vigtigt — men ofte vanskeligt — at sikre dem en bestemt beliggenhed i byplanen.

Udvalget må derfor henstille til boligministeriet, at byplanloven søges klargjort således, at det fremgår, at børne- og fritidsinstitutioner og -anlæg må henregnes til de offentlige anlæg, hvis beliggenhed kan fastlægges i en byplan, og hvortil der om fornødent kan foretages ekspropriation af grunde m. v.

Det samme bør søges gennemført ved fornyelse af bygningslovgivningen.

Udvalget må yderligere anbefale, at boligministeriet henstiller til kommunalbestyrelserne landet over at optage spørgsmålet om fritidsinstitutioner i deres byplanarbejde og fastlægge i dispositionsplaner og byplanvedtægter, at der skal afses arealer til sådanne institutioner i såvel nuværende som fremtidige nye boligområder. I de tilfælde, hvor det er muligt, bør institutionernes beliggenhed fastlægges og grundarealet udpeges.

Opførelsen.

Derimod mener udvalget ikke, at opførelsen af fritidsinstitutioner og anlæg udelukkende kan være en kommunal opgave.

Som det fremgår af bilag 4 a, er der i den gældende lovgivning, bl. a. byggestøtteleven, rimelige finansieringsmuligheder tilstede også for private bygherrer, foreninger o. 1., og det vil være naturligt, at sådanne i mange tilfælde tilvejebringer de omtalte institutioner.

Endvidere må kommunerne i nogen udstrækning kunne kræve medvirken fra de sociale boligorganisationer, der som oftest opfører større samlede bebyggelser. Dette vil antagelig heller ikke volde stor vanskelighed, da disse organisationer i forvejen i mange tilfælde er gået i spidsen for udviklingen af fritidsanlæggene.

Udvalget henstiller til boligministeriet, at det normalt stilles som vilkår for tilsagn om statslån til boligbyggeri med mere end 300 lejligheder, at der opføres fritidsinstitutioner, hovedsagelig for den pågældende bebyggelses beboere.

Endvidere bør det kunne kræves som vilkår for statslånstilsagn til socialt boligbyggeri med mere end 100 lejligheder, at der, dersom vedkommende kommunalbestyrelse fremsætter ønske derom begrundet af hensyn til pågældende bydel eller boligområde som helhed, opføres fritidsinstitutioner til dette formål.

Udformning og indretning.

Med hensyn til fritidslokalers udformning og indretning skal generelt kun bemærkes, at man ganske kan tilslutte sig det synspunkt, som er fremført af boligministeriet, at lokalerne bør udformes således, at de så smidigt som muligt kan omfatte de lokale forskelligartede behov for fritidssysler. Det forudsættes, at der i lokalerne kan gives plads ikke blot til „oplysningsmæssige“ fritidsbeskæftigelser indenfor foreningslivets rammer i form af gymnastik, idræt, foredrags- og kursusvirksomhed, men også at lokalerne udformes således, at der er plads for uorganiserede fritidssysler, som f. eks. bordtennis, hobbyvirksomhed og dans m. v.

Endvidere bør det fremhæves, at lokalerne bør indrettes lidet kostbart og så enkelt som muligt, hvilket tillige anses for ønskeligt såvel af brugsmæssige som af pædagogiske hensyn. Udsmykning o. 1. bør som regel overlades til brugerne selv.

Der henvises iøvrigt til bilag 14 b, hvori er angivet nogle nærmere retningslinier for udformningen og indretningen af fritidslokaler samt et eksempel på sådanne lokaler.

En udviklingsplan for hver kommune.

Ud fra de foran givne betragtninger mener udvalget

- at den nærmere klarlægning af *det virkelige behov* for fritidslokaler af de forskellige arter må finde sted på grundlag af stedlige undersøgelser efter de foranstående retningslinier, og at sådanne undersøgelser må gentages med mellemrum af ihvertfald mindst 15 år¹⁾)
- at de *arealer*, der er nødvendige til opførelse af det beregnede antal fritidslokaler, må fastlægges og sikres ved hjælp af de stedlige byplaner, og at byplanerne også på dette område må føres å jour mindst hvert 15. år, samt
- at *bygninger* til fritidslokaler kun behøves opført i et omfang, som svarer til den befolkningssammensætning og tilslutningsgrad, der skønnes for de nærmeste år, men at der må tilstræbes en indretning, der nogenlunde smidigt kan tilpasses efter skiftende befolkningssammensætning.

Det må tilrådes, at hver kommune på ovenstående grundlag udarbejder en plan for dækning indenfor et bestemt åremål af det nuværende behov for fritidslokaler.

I *landdistrikterne*, hvor der er eller agtes opført en sognegård, vil det som regel være naturligt, at behovet for fritidslokaler søges løst i forbindelse med sognegården. Udvalget henviser iøvrigt til ungdomskommissionens betænkning af 1951, Fritidslokaler på landet, der på dette punkt også i nogen grad dækker de voksnes behov.

Mange af de bestående ungdomsklubber og lignende er kun oprettet og opretholdt ved en betydelig indsats fra de unge selv, og deri ligger utvivlsomt en stor del af deres værdi. På den anden side er oprettelsen dog kun lykkedes, når de unge har fundet en vis støtte fra privat eller offentlig side. Udvalget mener, at hovedsynspunktet må være, at

¹⁾ Tallet svarer til perioden i byudviklingsplaner og byplaner, hvor behovet for ny byggejord formentlig vil blive undersøgt ca. hvert 15. år.

det offentlige bør yde sin støtte, når en kreds i befolkningen har vist et godt initiativ og ydet en vedvarende indsats for at skaffe sig fritidslokaler. Støtten bør dog ikke ydes til urimeligt kostbare anlæg og indretninger, men kun være hjælp til forholdsvis spartanske anlæg.

Erfaringen synes at vise, at fritidslivets udfoldelse er stærkt afhængig af, om der findes en egnet leder. Det var utvivlsomt ønskeligt, om der fandt en særlig uddannelse sted på dette felt.

Men selv om lederspørgsmålet ofte kan synes afgørende, må det dog erindres, at også lokalespørgsmålet kan være afgørende. Forholdet kan måske udtrykkes således, at en god leder og gode lokaler hver for sig er en nødvendig, men ikke tilstrækkelig betingelse for fritidslivet.

Kapitel 15.

Fællesanlæg på Vesterbro som eksempel på et ældre boligområde.

Vesterbroområdet mellem banegårdsterrainet og Vesterbrogade i nord-sydlig retning og mellem Gasværksvej og Valdemarsgade-Enghavevej i øst-vestlig retning er et overvejende tæt bebygget og meget tæt befolket boligområde. I en del af boligkarreernes gårde er der placeret erhvervsbebyggelse, fortrinsvis værksteder og mindre fabrikationsvirksomheder. (Se kortet, figur 40).

Beboelsens alder er varierende. Af en i Stadsingeniørens Direktorats byplanafdeling foretaget undersøgelse over Vesterbroområdet fremgår det, at bebyggelsen nord for Halm-torvet, Sdr. Boulevard og Dybbølsgade overvejende stammer fra perioden mellem 1856 og 1889 (begge år karakteriseret ved gennemførelsen af nye byggelove), dog stedvis iblandet ejendomme fra omkring århundredskiftet. Bebyggelsen syd herfor stammer overvejende fra slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede. Mellem Sdr. Boulevard og Ingerslevgade er der en del nyere bebyggelse.

Befolkningstætheden er meget stor, særlig i den gamle bebyggelse mellem Eskildsgade og Valdemarsgade, hvor der i mange karreer bor over 800 beboere pr. ha — nogle steder endog indtil 1 200 beboere pr. ha. Alt i alt bor der inden for det her skitserede område ca. 46 000 mennesker, d. v. s. omtrent lige så mange indbyggere som i vore store provinsbyer.

Henved 7 900 gifte kvinder på Vesterbro havde erhverv ifølge skatteopgivelserne for 1949, det senest oplyste år. Hertil kommer det store antal medhjælpende hustruer, der ikke figurerer på skattelisterne med egen indtægt, samt de enligstillede mødre og formentlig en del kvinder med mere uregelmæssigt arbejde. Den gennemsnitlige hustruindtægt var godt 2 700 kr. årlig. Hustruen bidrager således som medforsørger væsentligt til familiens underhold. Antallet af børn under 16 år på Vesterbro var i 1949 ca. 15 000.

Hvordan klarer de mange familier med udearbejdende mødre de med hjemmets arbejde forbundne problemer i et boligmilieu med overvejende gammel bebyggelse som Vesterbro? Hvilke moderne tekniske hjælpemidler findes der til lettelse af den huslige arbejdsbyrde, og hvad findes der af børnehaver, fritids- og hobbyklubber, der kan give de udearbejdende mødres børn, både de mindre og de større, et tilholdssted, medens moderen er på arbejde?

Områdets nuværende fællesanlæg.

En oversigt i grove træk over fællesanlæg i Vesterbros tætbefolkede boligkvarterer (ikke ved erhvervsvirksomhederne, da de beskæftigede for en stor del har bopæl uden for Vesterbro) giver følgende billede.

De i vore dage i byerne som selvfølgeligheder betragtede anlæg: *Vand, gas og elektricitet* findes i dag overalt på Vesterbro.

Centralvarme er meget lidt udbredt i den gamle boligbebyggelse og vil kun i ret ringe omfang kunne forventes indlagt her. Der findes dog en del undtagelser, men dette gælder særlig den blandede forretnings- og boligbebyggelse langs Vesterbrogade og bebyggelsen i banegårdskvarteret, derimod ikke de egentlige, tætbefolkede boligområder.

I en redegørelse fra Københavns belysningsvæsen vedrørende den fremtidige *fjernvarmeforsyning* i København karakteriseres det indre Vesterbro (området nærmest banegårdskvarteret), som fjernvarmeområde, „hvorimod hovedparten af den gamle bebyggelse på Vesterbro og Nørrebro næppe er af en sådan karakter, at der her er mulighed for etablering af fjernvarmeforsyning“.

Køle- og fryseanlæg findes ikke som fællesanlæg i boligbebyggelsen, men i erhvervsøjemed i Kødbyen og som enkeltanlæg i en del restaurationer, slagterforretninger og andre fødevarerbutikker.

Moderne vaskeanlæg findes praktisk talt ikke i den gamle boligbebyggelse; tværtimod er vaskekældrene i den gamle beboelse gennemgående meget slette, og behovet for tidssvarende vaskemuligheder tilsvarende stort. Desuden er der lejligheder, der er helt uden vaskemuligheder. Eksempelvis skal nævnes, at der i Saxogården i 30-erne indrettedes en 1-værelses lejlighed som et primitivt vaskerum, simpelthen ved at man stillede et badekar op. Kvarterets beboere betalte 1 kr. pr. gang for benyttelsen, heri inkluderet både storvask og bad for såvel mødre som børn, og søgningen var overvældende. Saxogården påtænker nu at oprette et maskinvaskeri til selvvask, hvor kvarterets beboere kan vaske deres tøj. Moderne maskinvaskerier findes i dag kun i enkelte nyere ejendomme i det her omhandlede kvarter på Vesterbro.

I sammenhæng med omtalen af moderne vaskerier bør nævnes *badeanlæg*. Der findes i tilknytning til området kun een offentlig badeanstalt: Københavns Kommunes Badeanstalt i Lyrskovgade. Hertil kommer brusebade på kommuneskolerne, hvor børnene får et „renselsesbad“ hver 14. dag, samt har adgang til afbrusning i forbindelse med gymnastikundervisningen. I badekommissionens i året 1945 afgivne betænkning I vedrørende den fremtidige opbygning af det kommunale badevæsen i København, se bilag 10 d, oplyses, at af Vesterbros ca. 25 400 lejligheder havde i 1940 ca. 3 900 eller 15,5 pct. af samtlige lejligheder bad, der dog for en stor del var uden varmtvandsinstallation. I den gamle bebyggelse mellem Sdr. Boulevard og Vesterbrogade har kun en meget lille del af lejlighederne bad.

Den gamle boligmasse på Vesterbro er således, som det ses af det foregående både med hensyn til varmeanlæg, køle- og fryseanlæg, vaskerier og bademuligheder praktisk talt uden moderne tekniske anlæg. Der må dog herved huskes på, at dette gælder ikke blot Vesterbro, men i større eller mindre grad også andre ældre kvarterer. Vanskeligheden for de ældste områder af Vesterbro er imidlertid som allerede omtalt, at det på grund af bebyggelsens ringe kvalitet ikke er muligt at forsyne de enkelte ejendomme med moderne anlæg. Hvor det er gennemførligt, må problemerne derfor løses ved etablering af fællesanlæg i boligkvartererne.

Reparationscentraler. Under krigen havde Danske Kvinders Samfundstjeneste en omsyningscentral på Vesterbro i Frederiksstadgade. Centralen, der havde ca. 40 ansatte syersker, var dels en beskæftigelsesforanstaltning, dels en social foranstaltning, idet der hovedsagelig syedes for mindrebemidlede familier med børn samt for aldersrentenydere. Centralen opfyldte et meget stort behov, idet efterspørgslen for omsyning i betydeligt omfang oversteg, hvad man kunne overkomme.

Et behov for omsyningscentraler kan i dag konstateres bl. a. ved den store tilgang til de sykursus, der er et led i Københavns Kommunes fortsættelseskursus, som fortrinsvis søges ikke af de helt unge, men af kvinder fra 25 års alderen og opefter, altså kvinder, der skal passe hjemmenes garderobe og linnedbeholdning. På de fleste kommuneskoler på Vesterbro er der sådanne sykursus, endvidere er der på Aisgades og Oehlenschlägersgades skole de såkaldte håndarbejdsstuer eller klippestuer (jfr. side 69), der er organiseret ikke som kursus, men som åbne systuer, hvor kvinder kan få vejledning i omsyning, når de har behov derfor. Da det som led i kommunens sparebestræbelser overvejedes at lukke håndarbejdsstuerne, indløb der fra deltagerne så talrige og så kraftige protester, at man under hensyn til det åbenbare behov besluttede at fortsætte virksomheden.

Det tilstedeværende behov for systuer på Vesterbro bekræftes videre af socialt arbejdende centrer som Saxogården og Saxoly. der har oprettet mødresyklubber, der søges ivrigt, ikke mindst fordi man samtidig tager sig af børnene.

Da lokalespørgsmålet på dette som på andre områder er en af de store vanskeligheder på Vesterbro, vil reparationscentraler, hvor beboerne kan sy — evt. under sagkyndig vejledning — formentlig på hensigtsmæssig måde kunne knyttes til oprettelse af centralvaskerier i boligkvartererne, for hvilket der vil blive redegjort i det følgende.

Færdiglavet mad. Vesterbro har relativt mange spiserestauranter i sammenligning med byens øvrige kvarterer, dels billige spisesteder på privat forretningsmæssig basis langs hovedstrøgene, f. eks. Vesterbrogade, dels kafeer og frokoststuer i sidegaderne. Desuden findes udmærkede billige restauranter på foreningsbasis: Kvindernes alkoholfri restaurant „Hallen“, Vesterbrogade, og K.F.U.M.s restaurant i Valdemarsgade. Endvidere Københavns Kommunes Folkekøkken: „FK¹ i Lyrskovgade, der dækker et behov i det ydre Vesterbro. Endelig bør nævnes nogle spisestuer på socialfilantropisk basis, f. eks. Saxogårdens. Til trods for de relativt mange spisesteder og de mange viktualieforretninger f. eks. i Istedgade hævder sagkyndige fra restaurations- og viktualiebranchen, at det store beboertal og i særdeleshed det store antal udearbejdende kvinder taget i betragtning, er behovet for færdiglavet mad af god kvalitet til en rimelig pris ikke dækket i boligkvartererne på Vesterbro.

Hvad *børneinstitutionerne* angår, findes der i det indledningsvis afgrænsede boligområde 4 vuggestuer, 14 heldags børnehaver og 7 fritidshjem, heraf 2 kommunale, de øvrige oprettet på privat initiativ. På det samlede Vesterbro var der i 1951 ifølge en undersøgelse foretaget i Stadsingeniørens Direktoratets byplankontor 6 vuggestuer, 20 heldags børnehaver og 8 fritidshjem svarende til henholdsvis 8 pct. af vuggestuebørnenes, 30 pct. af børnehalebørnenes og 7 pct. af skolebørnenes aldersgrupper. For alle tre gruppers vedkommende er der et stort udækket behov til trods for, at børneinstitutionerne er overbelagt, for børnehavernes vedkommende med ca. 10 pct.

Til belysning af vanskelighederne ved at dække behovet for fritidshjemmenes vedkommende skal citeres følgende udtalelse om forholdene på Vesterbro i en redegørelse, som „Udvalget angående fritidsbeskæftigelse ved Københavns Kommuneskoler“ fremsendte i 1951: „Ved Oehlenschlägersgades skole vil der ikke være mulighed for at oprette fritidshjem, idet der ikke findes lokaler, som kan indrettes til fritidshjem. De i kvarteret beliggende fritidshjem er alle fuldt belagt, og der er således ikke mulighed for at skaffe pladser til rådighed her bortset fra enkelte tilfælde, hvor der skønnes at være et uafviseligt behov for, at et barn må anbringes på fritidshjem. Der vil i Københavns kommunes nye børneinstitution i Skydebanehaven blive etableret et fritidshjem, der dog skal afløse fritidshjemmet Istedgade 21, som samtidig nedlægges. Ved en kommende sanering af et kvarter

ved Enghavevej-Vesterbrogade vil et fritidshjem med fritidsklub blive oprettet. Der er iøvrigt ikke mulighed for at etablere yderligere fritidshjem på Vesterbro, idet der hverken findes ledige grunde eller bygninger fcil et sådant formål.“

For såvel vuggestuers, børnehavers og fritidshjems vedkommende konstateredes i den i indledningen nævnte Vesterbroundersøgelse en meget stor mangel på tilhørende friarealer. De manglende friarealer er for børneinstitutionernes vedkommende opgjort til mindst 13 000 m². Hertil kommer, at skolernes friarealer er meget små. En beregning over de samlede legepladsarealer på Vesterbro viste, at det forhåndenværende legepladsareal, nu 2,5 ha, burde forøges med ca. 8 ha for at have en rimelig størrelse.

Manglen på børneinstitutioner og fritidsklubber såvel som manglen på friarealer i de tætbefolkede boligkvarterer er således en alvorlig mangel ved miljøet.

Ungdomsklubber. Saxogården, Saxoly, Kristeligt Studentssettlement og Vesterbros ungdomsklub har idag en stor tilgang af unge til deres klubber. Et ungdomsarbejde gøres endvidere i D.S.IJ.s ungdomsafdeling i Saxogade og i K.F.U.M.s afdeling i Valdemarsgade. Behovet er imidlertid langt fra dækket hermed. Eksempelvis skal anføres, at for Saxogårdens og Saxolys vedkommende må den overvældende tilslutning nærmest siges at have sprængt rammerne for arbejdet. Til trods for, at det er begge institutioners ønske at have åbent hus for alle unge, der vil komme, hver aften, har man på grund af den store tilslutning måttet begrænse adgangen, så de enkelte grupper kun kan komme 1 å 2 gange ugentlig. Mange unge må derfor alt for ofte klare sig med „det varme gadehjørne“. I Vesterbros ungdomsklub og i den af Saxogården nylig indrettede klub i den tidligere Café Lauritz på Sdr. Boulevard må man lukke af for tilgang, når lokalerne er fulde for ikke at sige overfyldte af unge.

Det således erfaringsmæssigt konstaterede store behov for ungdomsklubber på Vesterbro kan heller ikke undre i betragtning af, at antallet af unge i alderen 14—25 år ifølge folketællingen 1945 (det sidst opgivne år) var ca. 4 550. Hvis behovet for lokaler til ungdommen i de tætbefolkede boligkvarterer på Vesterbro skal dækkes blot for ca. 50 pct.s vedkommende, er det nødvendigt at oprette endnu i hvert fald 15—20 klubber. Dette skulle imidlertid med de nuværende finansieringsmuligheder for kulturelle fællesanlæg kunne gennemføres, og alle, der i denne bydel har med ungdomsarbejdet at gøre, hævder, at det er tvingende nødvendigt at skabe bedre betingelser for ungdommens fritidsliv.

Uddrag af en plan for flere fællesanlæg.

Med baggrund i den foranstående korte oversigt over fællesanlæg på Vesterbro og det forhåndenværende behov herfor skal i det følgende gengives uddrag af et i Stadsingeniørens Direktoratets byplankontor udarbejdet skitseforslag til forbedring af boligmilieuet på Vesterbro ved oprettelse af fællesanlæg. I fortsættelse heraf foretages i Stadsingeniørens Direktorat en række undersøgelser vedrørende kombineret gårdrydning og oprettelse af fællesvaskerier med henblik på en redegørelse herom til Københavns Magistrat. Sådanne anlæg vil på lignende måde kunne oprettes i andre ældre boligområder med fornøden hensyntagen til de givne forhold i de enkelte tilfælde.

I ethvert tilfælde må dog kvarterets samlede kvalitet overvejes nøje. I et kvarter, der også i andre henseender er dårligt, f. eks. overvejende består af forfaldne eller forældede huse, må fællesanlæg foretages efter en særlig plan. således at man ikke forhaler eller fordyrer en mere gennemgribende sanering.

Anlæg af centralvaskerier få Vesterbro og udbygning af mindre kvartercentre.

En af de alvorlige ulemper i de gamle og dårlige boligkvarterer er de gammeldags vaskekældre.

Vaskekældrene i de gamle beboelseskvarterer i København er i stor udstrækning 1) direkte sundhedsskadelige, som følge af fugtigheden, nogle steder endog manglende direkte afløb, dårlig ventilation, dårlige lysforhold m. m. 2) Endvidere medfører de på grund af det meget primitive udstyr i forbindelse med kombinationen: vaskekælder — tørreloft på 5., 6. sal en urimelig hård arbejdsbelastning af i forvejen ofte hårdt arbejdende kvinder og virker også herved sundhedsnedbrydende.

En rationel løsning af vaskespørgsmålet er derfor meget stærkt påkrævet.

En rationel løsning for Vesterbros ældre boligområder mellem Vesterbrogade-Gasværksvej-Sønder Boulevard-Dybbølsgade og Enghavevej vil kunne opnås ved oprettelse af 10 centralvaskerier i karrégårde, hvor der kan skaffes plads dertil.

Størrelsen af de boligområder, hvis beboere er fælles om et centralvaskeri, vil variere noget efter forholdene, men ifølge erfaringer fra Sverige og i de seneste år tillige fra Danmark vil centralvaskerier i høj, bymæssig bebyggelse for ca. 500—700 husstande kunne etableres med en god økonomi og under hensyntagen til en rimelig gangafstand for beboerne.

Det af Stadsingeniørens Direktorat udarbejdede skitseforslag er baseret på en opdeling i boligområder med fra ca. 2 200—3 000 beboere (oplyst karré vis 1945), hvilket regnet efter det gennemsnitlige antal beboere pr. husstand på Vesterbro for 1945: 2,6 giver ca. 800 til ca. 1 100 husstande pr. område. (Se figur 40).

Disse tal er, som det ses, noget højere end de før nævnte 500—700 husstande pr. område. Men dels kan der næppe straks forventes deltagelse fra alle ejendomme, dels må der i de overbefolkede områder regnes med en begyndende udtynding af befolkningen, så snart boligsituationen tillader det., Hertil kommer de praktiske vanskeligheder ved at skaffe de fornødne gårdarealer til anlæg af centralvaskerier i de tætbebyggede områder. I det fremførte forslag vil gangafstanden fra beboelsesejendommene til de pågældende områders centralvaskerier for flertallet af ejendommene være mindre end 300 m.

For de fleste af områderne vil flere løsninger være mulige. Der er imidlertid under den nuværende boligsituation set bort fra evt. erhvervelse og nedrivning af beboelsesejendomme, også hvor dette i de tættest befolkede områder ville være den heldigste løsning. Der er derimod i en del tilfælde regnet med erhvervelse af værkstedsbygninger, fortrinsvis mindre bygninger. Man bør dog tillige være opmærksom på de muligheder, der ville være tilstede for fremskaffelse af større gårdarealer, ved oprettelse af værkstedshuse og henlæggelse af de i boligområdernes gårde beliggende større værksteder hertil.

Oprettelse af centralvaskerier i forbindelse med gennemførelse af gårdrydninger.

I en række tilfælde vil anlæg af centralvaskerier kunne ske i forbindelse med gennemførelse af gårdrydninger til fremskaffelse bl. a. af legepladsarealer, jfr. byggelovens § 50, stk. 7. .

For gennemførelsen af gårdrydninger vil en samtidig oprettelse af centralvaskerier rumme forskellige fordele. Da vaskerierne er udstyret med tørreanordninger: centrifuger, tørreskabe, tørretumblere —• vil eksisterende tørrepladser i stor udstrækning kunne nedlægges, hvilket vil give større friarealer og mulighed for en bedre samlet planlægning af gårdarealet. Af betydning er tillige, at en del af de vaskekældre, der afløses af et centralvaskeri og som derfor succesivt kan nedlægges, kan anvendes bl. a. til cykelkældre, opbe-

variig af brændsel m. v., hvorved skure i gårdene i meget stort omfang vil kunne fjernes. Dette vil i ikke ringe grad fremme gennemførelsen af gårdrydningerne, idet nedrivning af de til ejendommene hørende skure almindeligvis ikke kan foretages uden kompensation i form af andre opbevaringsrum, hvad det er vanskeligt at fremskaffe. De i det foreliggende forslag opdelte boligområder omfatter hvert fra ca. 20 til ca. 70 ejendomme. Det er således et ret betydeligt antal kælderrum, (i nogle tilfælde også loftrum), der kan inddrages til anden anvendelse. Også dette forhold vil således bidrage til at skaffe større friarealer og til at muliggøre en bedre samlet planlægning. For et boligområde som Vesterbro, hvor manglen på parker og legepladser som omtalt er en alvorlig fejl ved miljøet, vil de her foreliggende muligheder for øgede legeplads- og friarealer være af meget stor betydning.

Andre forbedringer i boligmiljøet i tilknytning til opførelse af centralvaskerier.

Ved opførelse af centralvaskerier i ældre boligområder, hvor beboelsen ikke — eller i hvert fald kun i meget ringe udstrækning — er udstyret med bad, bør der til anlægget knyttes en badstue. Dette vil kun bevirke en relativt ringe forøgelse af anlægsudgifterne, og der vil, da man i vaskerianlægget har dampen til rådighed, i forbindelse hermed kunne etableres en økonomisk fordelagtig drift. En sådan løsning af badespørgsmålet vil give mulighed for en meget værdifuld højnelse af den hygiejniske standard i de pågældende kvarterer og vil være i principiel overensstemmelse med det i badekommissionens betænkning I af 1945 fremførte hovedsynspunkt, „at forholdsvis små badeanstalter i en driftsøkonomisk hensigtsmæssig type jævnt fordelt over byområdet vil være at foretrække.“ Når badekommissionen uagtet dette principielle synspunkt i betænkningen ikke mente at kunne gå ind for en løsning af badespørgsmålet ved mindre badeanstalter til dækning af behovet i et kvarter, skyldtes dette betæneligheder overfor økonomien samt tvivl om, hvorvidt der kunne gennemføres en med hensyn til orden og renholdelse forsvarlig drift. Hvor en badstue, som den i det foreliggende forslag indeholdte, knyttes til et centralvaskeri for et boligområde vil imidlertid de i de senere år bl. a. i Sverige indvundne erfaringer, såvel en tilfredsstillende driftsøkonomi som en tilfredsstillende hygiejnisk standard kunne etableres. Ændrede forudsætninger må således siges at være tilstede.

En anden fællesforanstaltning, som det vil være hensigtsmæssigt at indrette i forbindelse med et centralvaskeri, er en legestue ved siden af vaskelokalet, hvor mødrene kan have deres småbørn, mens vasken står på. En sådan legestue kan samtidig være nyttig ved at tjene til midlertidig anbringelse af småbørn for det omgivende boligkvarter, (altså en anden funktion end de almindelige børnehavers). Erfaringerne bl. a. fra Danske Kvinders Samfundstjenestes, legestuer i Suhmsgade og i Nørrebroparken, viser, at der er et stort behov for legestuer af denne art f. eks. i tilfælde, hvor en moder har arbejde et par gange ugentlig eller skal til læge, tandlæge o. 1. Hvor pladsforholdene tillader det, vil der evt. tillige kunne oprettes en børnehaveafdeling. Da lokaler til sådanne formål i de tæt befolkede ældre boligområder under de nuværende forhold som allerede nævnt praktisk talt ikke er til at opdrive, bør man være opmærksom på de muligheder, der — som i det foreliggende forslag — frembyder sig ved nyanlæg.

Muligvis kan der tillige skabes en ordning, hvorved lokalet i hvert fald i aftentimerne kan fungere som reparationssstue. Der er således tale om oparbejdelse af et mindre kvartercenter.

Sådanne mindre centrer vil, efterhånden som boligsituationen tillader en begyndende udtynding i de tæt befolkede kvarterer, kunne udbygges f. eks. ved inddragning af

lavt beliggende stuelejligheder, der er uegnede til beboelse. Disse lejligheder vil i mange tilfælde kunne anvendes som hobbyværksteder, og de vil som følge af den alvorlige mangel på egnede fristeder ikke mindst for de større skolebørn og for de helt unge kunne afhjælpe et meget stort savn. Ungdomsklubberne er i dag som følge af lokalemangel kun i ringe grad i stand til at indrette hobby værksteder, hvor de unge kan arbejde selv.

Anlæggenes finansiering.

Hvad angår karakteren af de nævnte anlæg, bør det understreges, at fællesanlæg som centralvaskerier med bad må anses for at tjene et almennyttigt formål. Hvad angår finansieringen af anlæggene vil støtte til oprettelse kunne ydes i henhold til ændringer i byggestøtteleven af 14. juni 1951, kap. VII § 46. Det vil dog formentligt med det nuværende prisniveau i mange tilfælde være for dyrt for beboerne alene at påtage sig de med oprettelsen af en vaskehal forbundne udgifter. En klaring af disse spørgsmål vil derfor under sådanne forhold kræve en særlig indsats fra det offentlige. Med hensyn til driften af anlæggene, må drift af centralvaskeri og badstue lægges an på at kunne bære sig selv. Det samme gælder reparationssystuen, for såvidt den ikke fungerer som social foranstaltning. Tilskud til kursusvirksomhed kan som nævnt andetsteds i betænkningen opnås ifølge aftenskoleloven.

Til fritidsvirksomhed kan opnås tilskud ifølge gældende regler. Til driften af en legestue (børneparkering) foreligger endnu ikke muligheder for tilskud fra det offentlige.

Det er, som det fremgår, ret betydelige forbedringer af boligmilieuet i de ældre kvarterer der, hvor der kan skaffes plads til de nævnte anlæg, vil kunne opnås ved en fremgangsmåde som den foreslåede:

- 1) De gamle sundhedsskadelige vaskekældre vil kunne afskaffes,
- 2) Moderne vaskerianlæg vil bevirke en betydelig og hårdt tiltrængt lettelse i kvindernes arbejdsbyrde,
- 3) Anlæg af badstuer vil være af stor betydning for den hygiejniske standard,
- 4) Muligheder for en betydelig forøgelse af legeplads- og friarealer ved gårdrydning vil foreligge som følge af nedlæggelse af tørrepladser og fjernelse af skure.
- 5) Legestuer for småbørn kan oprettes som et vigtigt supplement til boligområderne.
- 6) Hobbyrum og fritidsvirksomhed for større børn og unge, ligeledes et vigtigt supplement til boligen, kan indrettes, ligesom
- 7) oprettelse af systuer og andre værksteds- og hobbylokaler for de voksne i en vis udstrækning vil blive muliggjort.

Udover de praktiske og kulturelle goder for boligmilieuet, som de nævnte anlæg vil medføre, vil tillige et samvirke om sådanne fællesanlæg have sin meget store værdi. Erfaringerne fra allerede foreliggende institutioner som Saxogården, Saxoly o. a., hvor der omend under andre former er gjort en stor social og kulturel indsats, bekræfter dette forhold. I et fællesskab om legestuer, fritids- og hobbyklubber i et mindre kvartercenter ligger spiren til den videre kulturelle aktivitet, som må vækkes både hos børnene og de voksne, hvis tanken om kulturcentre for storbyens brede befolkning skal få grobund i virkeligheden. Og man bør ved oparbejdelsen af sådanne centre forsøge i vidt omfang at bygge videre på de mange fortjenstfulde bestræbelser, der allerede er i gang.

Konklusion.

Det er udvalgets opfattelse, at en sanering af et ældre boligkvarter kan indledes forholdsvis hurtigt ved etablering af fællesanlæg, der kan lindre beboernes savn af nutidige boliggoder, og, dersom de foretages som led i en saneringsplan, kan indgå i den endelige sanering uden at fordyre eller forhale denne væsentligt. Man henleder kommunernes og saneringskommissionens opmærksomhed på denne udvej, idet man dog fremhæver, at ejendomsretlige forhold i forbindelse med fremskaffelsen af arealer til „private“ fællesanlæg må afklares nærmere, jævnfør side 163.

Kapitel 16.

Fællesanlæg i et nyere kvarter i Esbjerg.

Befolkningen og bebyggelsen.

For at få et eksempel på systemet af kollektive foranstaltninger i forbindelse med et nyere kvarter i en middelstor provinsby har man valgt at undersøge forholdene i kvarteret vest for Gammel Vardevej i *Esbjerg*.

I hele Esbjerg købstad var der ved begyndelsen af 1952 ca. 14 000 lejligheder og 49 000 indbyggere og nogle få tusinde mennesker i forstadsbebyggelsen i nabokommunerne mod vest. I slutningen af 1948, det tidspunkt, hvorfra de statistiske oplysninger om de selverhvervende kvinders forhold hidrører, var der i Esbjerg ca. 13 000 lejligheder og 46 000 indbyggere, hvoraf ca. 13 000 var børn fra 0—15 år.

Det her udvalgte kvarters placering i forhold til havnen og byens centrale strøg omkring Kongensgade og torvet fremgår af fig. 41. Mod vest grænser kvarteret op til havneområdets bagarealer, der efter byplanen påregnes forbeholdt hovedsageligt til erhvervsformål. Mod nord begrænses kvarteret af arealer, der er, eller påtænkes forbeholdt til grønne områder, blandt andet sportsanlæg. Iøvrigt støder kvarteret op til den ældre bymæssige bebyggelse, uden at der til denne side findes en klar grænse for, hvad der funktionelt hører med til kvarteret. Som en praktisk grænse er her valgt Gl. Vardevej, der dog i virkeligheden snarere samler end adskiller kvarterets funktioner.

Den del af kvarteret, der ligger mellem Hjertingvej, Gl. Vardevej og gaden Grådybet, og som består af 3 etagers bebyggelse, er bebygget efter en af professor Steen Eiler Rasmussen og arkitekt Peter Bredsdorff i 1945—46 udarbejdet samlet bebyggelsesplan. Denne del af kvarteret er opført af de to boligforeninger Arbejdernes Boligforening og Andels bolig- og byggeforeningen af 1932 og består for en stor del af lejligheder for børnerige familier. Det gennemsnitlige værelsesantal pr. lejlighed for den del af bebyggelsen, der var beboet ved slutningen af 1948, var $2\frac{3}{4}$ værelse.

Den eksisterende bebyggelse i 1948 er vist på fig. 42. Hele det afgrænsede kvarter havde i slutningen af 1948 370 lejligheder og rummede 1 500 indbyggere, hvoraf 540 var børn indtil 15 år gamle.

Ved begyndelsen af 1952 var antallet af lejligheder vokset til 660, og antallet af indbyggere var formentlig ca. 2 500. Der er således tale om en meget betydelig tilvækst i kvarteret i de forløbne år.

I fuldt udbygget stand vil kvarteret formentlig rumme ca. 1 200 lejligheder, svarende til 4 000—4 500 indbyggere.

Det kan betegnes som uheldigt, at udbygningen af det kvarter, for hvilket man har undersøgt forholdene, kun lige var påbegyndt på tidspunktet for den statistiske undersø-

geise. Men kvarteret var på det tidspunkt så godt som det eneste samlede nyere boligkvarter i byen med koncentreret bebyggelse og de almindelige moderne bekvemmeligheder. Man skal dog for at supplere oplysningerne fra 1948 i det følgende samtidig forsøge at belyse forholdene i dag.

Institutioner og forretninger i kvarteret.

I kvarteret findes af børneinstitutioner i dag kun en menighedsbørnehave oprettet marts 1949. Den nærmeste vuggestue ligger i nærheden af bycentret i Englandsgade. Byens hidtil eneste fritidshjem ligger ved Nørregade i tilknytning til Stormgades skole.

Ved gaden Grådybet, ret centralt i kvarteret, ligger en lille småbørnsskole med kun 3 klasseværelser, taget i brug januar 1950. Her går de børn fra kvarteret i skole, der søger 1. klasse og den specielt esbjergensiske foreteelse børnehaveklassen (for de 6 årige). Denne skolepavillon besøges ikke destomindre af 210 elever, idet disse yngste klasser kun har få timers skolegang daglig, hvorfor klasseværelserne benyttes af 2—3 hold elever. De øvrige skolebørn måtte indtil august 1953 gå i de to ret gamle skoler Stormgades skole og Vestre skole i den ældre bebyggelse, begge ret store skoler med henved 1 000 elever hver, og ikke fuldt tilfredsstillende som ramme om en tidssvarende skolegang. I foråret 1952 er imidlertid påbegyndt opførelsen af en ny moderne skole særligt beregnet til det heromhandlede kvarters skolesøgende børn. Desværre har den eneste mulighed for at finde et areal af passende størrelse været at vælge en beliggenhed i kvarterets nordlige udkant. Herved vil denne skole, der også er beregnet til ca. 1 000 elever og som opføres som et eetages bygningskompleks, imidlertid få en efter Esbjergforhold enestående beliggenhed omgivet af skovplantning på tre sider.

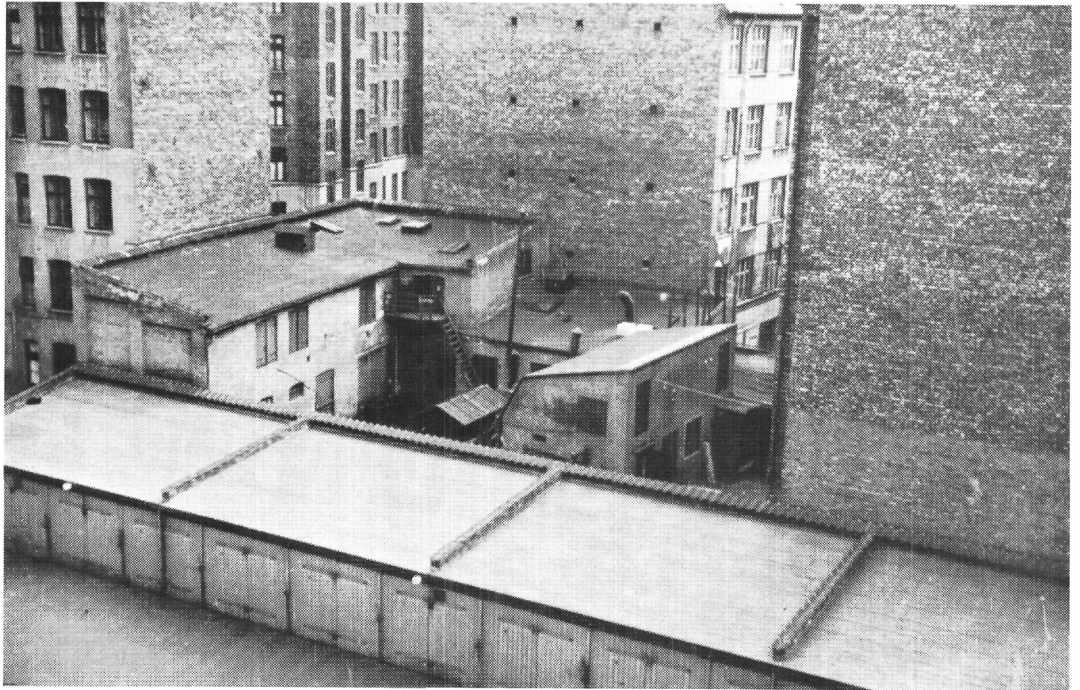
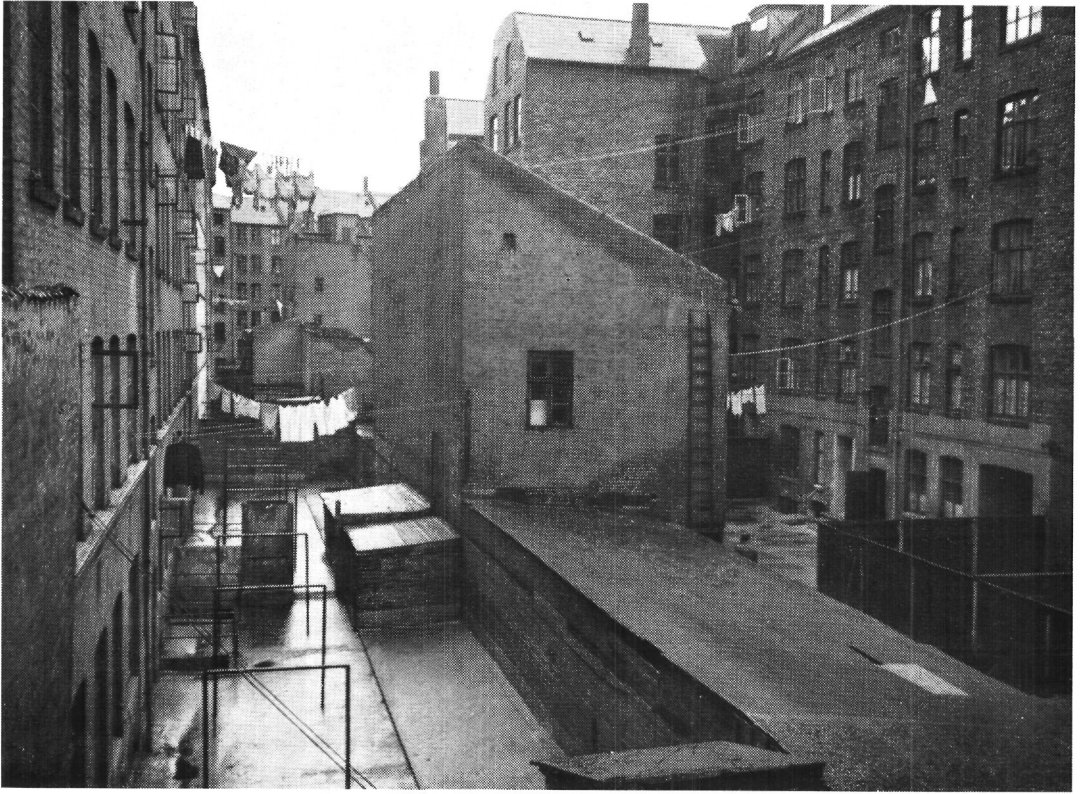
Kvarterets forretninger indskrænkede sig i 1948 til et antal butikker ved den ene side af Strandbyplads og en del butikker ved Gl. Vardevej nord for Grådybet, blandt andet en afdeling af Esbjerg og omegns brugsforening, samt enkelte butikker spredt langs Gl. Varde vej og den nærmeste ende af Strandby Kirkevej. Fælles for alle disse butikker er imidlertid, at de ligger udenfor selve det undersøgte kvarter, men at de dog i meget høj grad har haft deres kundekreds indenfor dette tæt befolkede område. Nu er dette udvalg af forretninger imidlertid suppleret med 9 butikker i en bygning i Gormsgade indenfor selve kvarterets område samt 5 butikker ved Gl. Vardevej på hjørnet af Strandby Kirkevej. Desuden er brugsforeningsafdelingen gået over til selvbetjeningssystem i lighed med foreningens andre filialer i byen, og er endvidere blevet udvidet.

Der er et postindleveringssted på Gl. Varde vej, men bank og apotek findes kun i bymidten. De nævnte institutioner og butikker er angivet på fig. 41, der tillige viser de fremtidige lignende foranstaltningers beliggenhed, når bydelen til sin tid er fuldt udbygget.

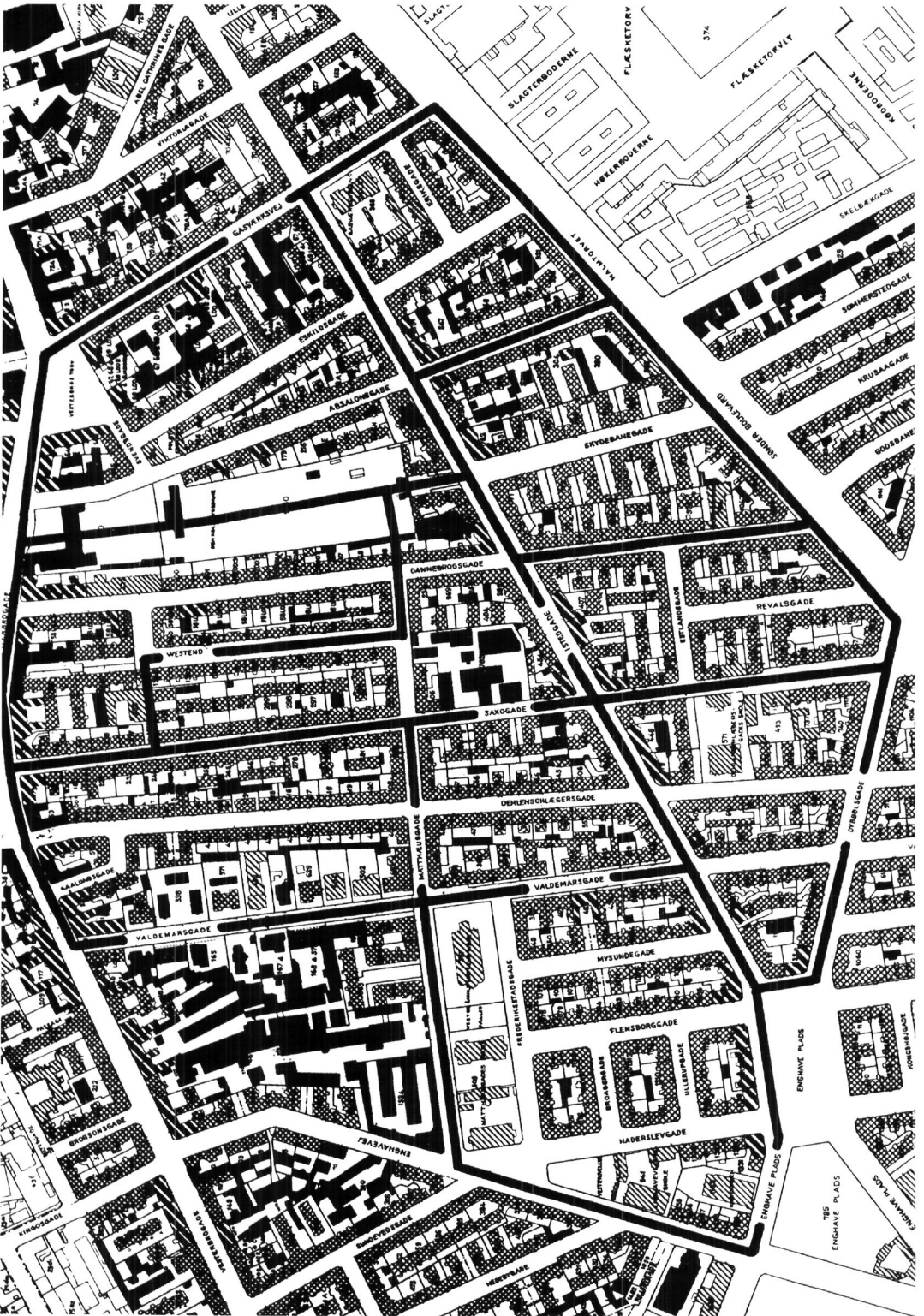
Strandbyplads samler trafikken fra Hjertingvej og Gl. Vardevej til Strandbygade, der fører videre til bymidten. Denne plads tænkes efterhånden udbygget som bydelens forretningscenter med udvalgsvarerforretninger, bankfilial, biograf o. s. v.

Arbejdsforhold.

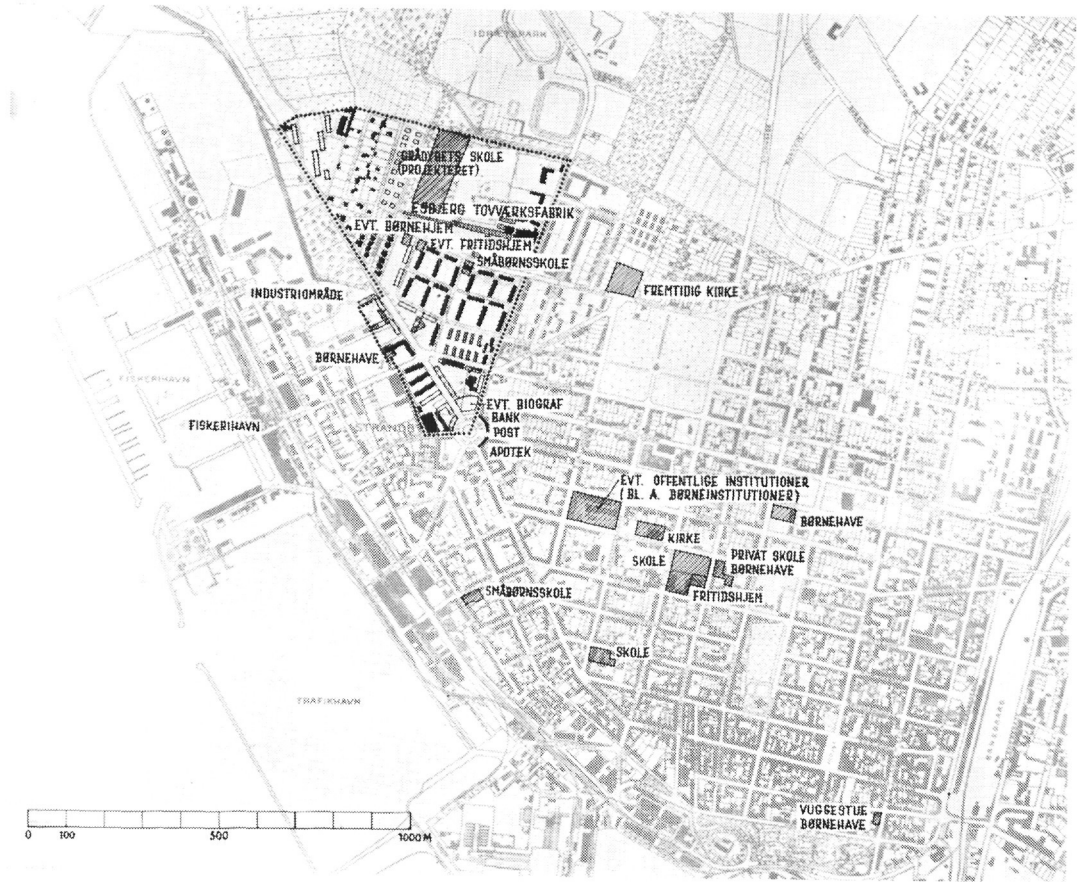
En stor del af beboerne i kvarteret har uden tvivl deres arbejde på havnen eller i tilknytning dertil. For hele byen under eet gælder, at ca. 15—20 pct. af forsørgerne kan regnes at være beskæftiget ved virksomhed på havnen eller søen. På grund af kvarterets nære beliggenhed ved fiskerihavnen, der er det vigtigste beskæftigelsessted indenfor havne-

38—39. Triste og uhensigtsmæssigt udnyttede baggårde, typiske for Vesterbro og for mange andre bebyggelser landet over fra samme periode. En forbedring ved gårdrydning vil kun kræve forholdsvis ringe udgifter, sammenlignet med en egentlig sanering, men vil kræve en målbevidst indsats fra det offentlige.

10. Udsnit af den side 108 ff omtalte undersøgelse af Vesterbro med henblik på supplerende fællesanlæg. Plan 1 :5.000. Signaturforklaring på næste side.

41. Kort over Esbjerg (1:20.000), der viser det undersøgte boligområdes beliggenhed og dets bebyggelse i 1952. Grundmurede huse er tegnet sorte, træhuse grå og projekterede huse med en randlinje. Desuden er angivet de fællesanlæg o. l. i byen, der som omtalt i beskrivelsen anvendes af områdets beboere.

Beboelsesbygninger
(indeholder indtil 1 etage
erhverv i stue og kelder).

Erhvervsbygninger
(indeholder indtil 1 etage
beboelse).

Beboelsesbygninger
(indeholder indtil 50 pct.
erhverv).

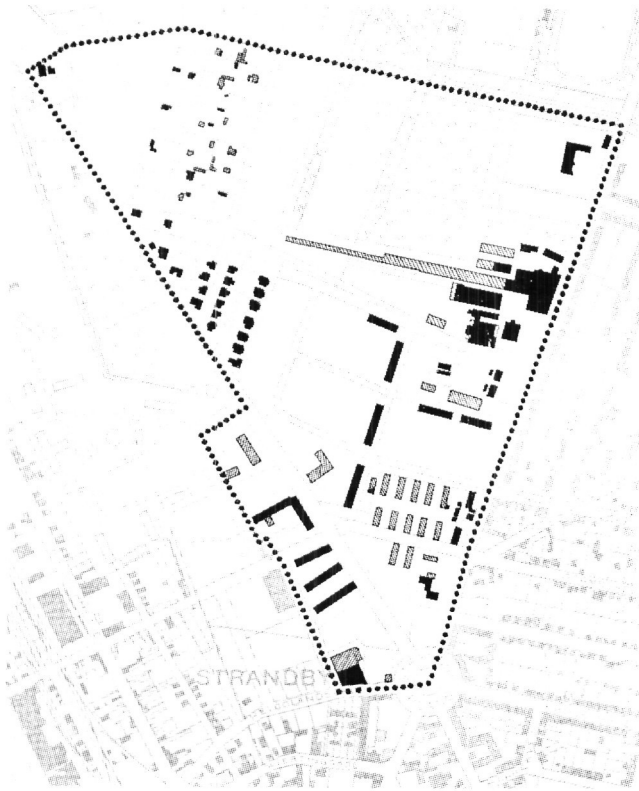

Offentlige bygninger.

Inddeling i områder
med mulighed for pla-
cering af fællesvaske-
rier.

42. Det omhandlede område (1 : 10.000) med den bebyggelse, der fandtes i 1948. Grundmurede huse er sorte; de grå er træhuse, bl. a. en gruppe boligbaracker.

43. En grafisk fremstilling af den af udvalget i 1948 foretagne undersøgelse af hustruindkomsterne m. v. i det pågældende område (se iøvrigt bilag 4 a).

- enligt stillede erhvervsarbejdende kvinder
- selverhvervende hustruer uden børn.
- × selverhvervende hustruer med børn.

området, er den tilsvarende procent for kvarteret her formentlig en del større. En sociologisk undersøgelse af tre husblokke i kvarteret med 48 lejligheder ialt, foranstaltet i 1950 af professor Steen Eiler Rasmussen og professor Svalastoga for Kunstakademiet og Københavns universitet i forening og foretaget af arkitektstuderende efter interviewmetoden viser, at ca. 40 pct. af familieforsørgerne her havde deres arbejde på søen eller ved virksomheder på havnen.

Den eneste virksomhed indenfor kvarterets område er Esbjerg tovværksfabrik, der beskæftiger ialt ca. 150 arbejdere, deraf 86 kvinder, og af disse er 52 gifte, men kun få af disse har børn. Alle de kvindelige arbejdere er på skiftehold med arbejdstid skiftevis kl. 6—1414 og kl. 14½—23. Et andet betydeligt beskæftigelsessted for kvindelig arbejdskraft er F.D.B.s tobaksfabrik, der beskæftiger godt 300 arbejdere og heraf er 191 kvinder. De gifte eller tidligere gifte kvinder udgør de 121 af 191. Der arbejdes også her i 2-holdsdrift med ialt ca. 30 kvindelige arbejdere på disse skiftehold. Trods den efter Esbjergforhold ret betydelige afstand fra kvarteret til fabrikken i Gasværksgade ser det ud til, at en hel del af de nedenfor omtalte selverhvervende kvinder i kvarteret har arbejde der. Hovedparten af de selverhvervende kvinder i kvarteret har dog uden tvivl arbejde som filetskærere og lignende på fiskekonservesfabrikkerne på havnen, idet det jo for kvinder som regel er af særlig betydning at have arbejdsstedet i en ikke for lang afstand fra hjemmet. Dette arbejde er dog som oftest af meget ustadig karakter, idet det helt retter sig efter, hvornår der landes fisk egnet til konserveres eller frysning og efter, hvor meget der landes.

De selverhvervende kvinders særlige forhold.

Ifølge den på grundlag af skattevæsenets materiale foretagne optælling af selverhvervende kvinder var der i november 1948 i kvarteret 71 ægtepar med hustruindkomst og af disse havde de 29 ægtepar ialt 59 børn. De barnløse ægtepar udgør således i kvarteret ca. 60 pct. af ægtepar med hustruerhverv ialt mod i gennemsnit i Esbjerg knapt 50 pct. Til gengæld har de gifte selverhvervende mødre i gennemsnit 2 børn hver, hvilket er noget mere end det almindelige blandt selverhvervende mødre her i byen. Figur 43 viser, hvor disse ægtepar med og uden børn bor. Det er iøvrigt øjensynligt, at ægtepar uden børn hovedsagelig bor i ejendomme med små lejligheder, eller hvor der er tagværelser.

40 enligstillede kvinder boende i kvarteret har ifølge den forannævnte optælling haft arbejde. Af disse var i dette kvarter dog kun de 9 mødre med ialt 22 børn. Også i denne gruppe udgør de barnløse en større gruppe end i byen iøvrigt. Til gengæld har de 9 mødre i gennemsnit 2—3 børn hver. De enligstillede selverhvervende kvinder bor for en stor dels vedkommende i husvildebarakkerne ved Gormsgade eller i ejendommene Hjertingvej 28—48, hvor der i 1948 fandtes 61 pulterrum benyttede til beboelse. Af de 71 selverhvervende gifte kvinder i kvarteret betegner de 22 sig som arbejdersker under en eller anden form. 14 af 40 enligstillede selverhvervende kvinder betegner sig på samme måde som arbejdersker. Tilsammen udgør arbejderskerne således ca. 33 pct. af de kvinder, der har angivet at have selverhverv.

Børneinstitutioner.

Der findes i byen to vuggestuer, tilsammen godkendt til 47 børn. Den nærmeste vuggestue ligger sammen med en børnehave i Englandsgade. Der er ca. 2 km eller ca. 20 min. gang fra kvarteret derind. Der må i høj grad siges at være et aktuelt behov for

en vuggestue i kvarteret, og da kvarteret langt fra er fuldt udbygget, må man antage, at der stadig vil være et behov for den, uanset de fremtidige forhold for selverhvervende mødre med spæde børn.

Som nævnt findes der i kvarteret en børnehave, der dog også må betjene en stor del af de omliggende kvarterer. Den er indrettet i en ny etageejendom i to stuelejligheder, og er godkendt til 36 børn. Der må antages at blive behov for mindst endnu en børnehave i kvarteret.

løvrigt findes i byen tre børnehaver, hvoraf de to er kommunale og een oprettet og drevet af Børnenes Vel og Dansk Røde Kors (sammen med vuggestuen i Englandsgade). Til den nærmeste af disse børnehaver udenfor kvarteret, børnehaven i Frodesgade, er der ca. 1 km. fra kvarteret. Ialt er der i byen heldagsbørnehaver godkendt til 177 børn.

Alle børnehaverne modtager med pædagogisk begrundelse enkelte halvdagsbørn, vel ialt 10—12 børn. Desuden findes der en halvdagsbørnehave med lokaler i en privat realskole med plads til et hold børn om formiddagen og et andet hold om eftermiddagen, ialt 108—110 børn.

Der er i dag indenfor de godkendte børnehaver og vuggestuer plads til ialt 224 børn, i 1948 var der plads til 159 børn. Hos selverhvervende kvinder i Esbjerg fandtes ved indkomstundersøgelsen 1948 ialt 1003 børn under 6 år, hvoraf de 165 var børn af enligstillede mødre. Teoretisk skulle der således være mulighed for, at de fleste af de enligstillede kvinder skulle kunne få deres børn anbragt om dagen i disse institutioner. For nærmere at få belyst, i hvor høj grad de selverhvervende kvinder i kvarteret i 1948 har haft deres børn i vuggestuer og børnehaver, har man forsøgt at foretage en optælling heraf efter institutionernes stambøger.

Der fandtes som nævnt i kvarteret 71 selverhvervende gifte kvinder, hvoraf 19 havde ialt 31 børn under 6 år. Af disse 19 gifte selverhvervende mødre havde kun 3 mødre eet barn hver i børnehave (på Hjertingvej), og en fjerde havde et barn i vuggestue (i Manøgade i den østlige bydel). Tilsvarende fandtes hos 6 enligstillede mødre med selverhverv 8 børn under 6 år. Af disse 6 enligstillede mødre havde de 3 mødre ialt 5 børn i børnehave ligeledes på Hjertingvej og ingen i vuggestue. Selvom materialet er spinkelt til virkelig belysning af problemet, giver det dog et fingerpeg. Det har ikke været muligt at foretage en fuldstændig gennemgang af børneinstitutionernes stambøger og en sammenligning med alle listerne over de selverhvervende kvinder.

For selverhvervende mødre i kvarteret med børn i skolealderen er der også store problemer med at få børnene anbragt eller beskæftiget udenfor skoletiden, især vel med de mindste, der endnu kun går nogle timer daglig i skole, men som dog er for store til børnehaven resten af dagen. Der er kun een af de selverhvervende mødre, der har børn i fritidshjemmet i Nørregade. Det er en enligstillet mor med 5 børn, hvoraf de tre besøger fritidshjemmet, og de to går i børnehaven. Da det er byens eneste fritidshjem, er en stor del af børnene henvist til institutionen af sociale grunde for at undgå anbringelse under børneværnet eller på grund af forholdene i hjemmet. Der er uden tvivl behov for et fritidshjem i kvarteret, og et sådant er nu også foreslået af den ene af boligforeningerne i forbindelse med lokaler for fritidsklub m. v.

Udover de ovenfor nævnte institutioner foreligger der projekt til indretning af yderligere en børnehaven med 55 pladser. Endvidere er påbegyndt indretning af et fritidshjem med 30 pladser. Begge institutioner bliver imidlertid beliggende i den østlige bydel.

Husførelsen.

Størstedelen af kvarterets lejligheder er forsynet med fjernvarme, idet alle etagelejligheder har fjernvarme, der produceres på Vestkrafts dampcentral ved havnen. Af den lave bebyggelse har villaerne i Strandparken ved Hjertingvej-Grådybet almindelige centralvarmeanlæg. Der er således for flertallet af beboerne ikke store problemer forbundet med opvarmning af boligen.

Hovedparten af etagelejlighederne har adgang til at benytte maskinvaskeri en gang om måneden. I de tre blokke, Hjertingvej 28—48, er der dog kun vaskerum med almindelig gruekedel. Der findes i dag ialt 24 maskinvaskerier i etagebebyggelsen fordelt med et eller to i hver blok til ialt 436 lejligheder, hvilket i gennemsnit er 18 lejligheder pr. vaskeri. Der skulle således for de fleste maskinvaskeriers vedkommende være ret gode muligheder for, at beboerne kan bytte vaskedag, idet vaskeriet som regel vil være ledigt nogle dage om måneden. For de selverhervende kvinder har særligt lørdag og søndag betydning i denne forbindelse.

Egentlige fællesvaskerier findes ikke i Esbjerg, hverken til selvbetjening eller afleveringsvask. Erhvervsvaskerierne er uden tvivl en del benyttet, især af husmødre uden adgang til maskinvaskeri. Andelsvaskeriet drives af Esbjerg og omegns brugsforening på lignende måde som erhvervsvaskerierne.

Med hensyn til selve madlavningen er der ikke i dag i kvarteret mange lettelser at opnå gennem foranstaltninger udenfor hjemmet. Viktualieforretninger er i de senere år i noget højere grad kommet ind på at sælge færdiglavede middagsretter; men de findes langt fra i alle forretninger, hovedsageligt i de centralt beliggende, og det er mest sådanne retter som gule ærter, forloren skildpadde og lignende ikke synderligt vitaminrige retter. Lynfrosne varer, hvoraf især en del bær og grøntsager kan købes, er for dyre til hverdagsbrug. Billige spisesteder af en rimelig kvalitet findes ikke i bydelen.

Indkøbene til husholdningen kan de selverhervende kvinder oftest foretage på vej fra arbejde, idet afstandene mellem arbejdssted og bolig som regel ikke er store, og idet der i modsætning til de større byer i de fleste virksomheder holdes en times middag kl. 12—13. En del af disse husmødre må utvivlsomt klare de fleste indkøb hos slagter og grønthandler ved forudbestilling og afhentning på vej fra arbejde. Indkøb, der ikke kan nås på denne måde, må ordnes fredag aften, da man som regel også køber ind til lørdag-søndag. Brugsforeningens selvbetjeningssystem er utvivlsomt en fordel for den travle husmor. I løbet af sommeren 1952 er som den første i byen åbnet en købmandsforretning i kvarteret også med selvbetjening. Uheldigvis ligger de forretninger, der betjener kvarteret, ret spredt. Først når bebyggelsen omkring Strandbyplads og lige nord for denne kan realiseres, vil der være mulighed for, at kvarterets forsyning med butikker kan blive tilfredsstillende.

Særlige problemer for den selverhervende husmor i kvarteret.

Disse problemer koncentrerer sig naturligvis om de hidtil nævnte forhold, men det kan være klogt at prøve at se dem lidt mere i sammenhæng og fra den selverhervende kvindes synspunkt. Det bør her lige nævnes, at mange af problemerne er ens for en enligstillet og for mange af de gifte, hvis mænd til stadighed sejler eller er på fiskeri.

Arbejdstiden er uden tvivl et vigtigt problem for dem, der arbejder i to-holds skift, især for de enligststillede, der da ofte må have fremmede til at se efter børnene

om aftenen. Det samme gælder for de kvinder, der ofte har overarbejde, og som måske ikke på forhånd får noget at vide om, hvornår der skal arbejdes over. De ustadige arbejdsforhold for mange af de kvinder, der arbejder ved fiskekonservesindustrien, gør det vanskeligt for disse at holde deres børn i børneinstitutionerne, idet de for det første ikke regelmæssigt kan hente børnene i børnehave eller vuggestue, og dernæst har de ofte ikke til staidighed råd til at betale for børnenes anbringelse der. Disse kvinder er desuden ikke altid medlem af en arbejdsløshedskasse, men nok af fagforeningen, og har således ved ledighed ikke altid penge til de daglige fornødenheder. Men det synes også, som om der hos denne den dårligst stillede del af de erhvervsarbejdende kvinder er en ret ringe forståelse af, hvilken betydning det har, at børnene får den rigtige pasning og rolige pleje som i børneinstitutionerne.

Men i det hele må man dog sige, at de fleste selverhvervende mødre lægger megen vægt på at få børnene godt anbragt, mens de selv er på arbejde. Er der ikke plads i børneinstitutionerne, er der også andre udveje. En af disse er at få en bedstemor eller tante eller en anden af familien til at tage sig af børnene. Selv om det er billigt, kan det nok tit føre til en lidt uheldig forkælelse af børnene, men det er alligevel alt i alt en af de bedste måder for børnenes anbringelse, hvis de da mødes med sympati og forståelse. De selverhvervende mødre, der ikke har sådan familie at få en håndsækning af, vil være henvist til private plejesteder, hvoraf der findes nogle enkelte.

Anbringelse af børnene i de forebyggende børneinstitutioner er så forholdsvis billig, at det ikke burde kunne afskrække mange. Men den lange ventetid, inden børnene kan få plads, afskrækker derimod nok en del, ligesom børnene ofte er blevet for gamle, når det endelig er blevet deres tur. Det største problem er vel nok at få de mindre og mindste børn hentet og bragt. Især er afstanden til vuggestuen ofte alt for lang her i byen. Man ser tit mødre med et halvt år gammelt barn på et sæde foran eller bag på cyklen på vej til vuggestue. Det kan sikkert ikke undgå vinterdage at give ørelidelser m. v. hos barnet. Men f. eks. 20 minutters gang med barnevogn til vuggestuen har ikke ret mange selverhvervende mødre tid til to gange om dagen. De enkelte kvinder, der kun har arbejde en del af dagen kan måske klare sig med at have børnene i børnehavealderen anbragt i den nævnte private halvdagsbørnehave, men det er forholdsvis dyrere end i de børnehaver, der får offentligt tilskud.

Den største lettelse i den daglige husførelse for den selverhvervende husmor er uden tvivl hjælp fra manden. Hvis mand og kone ikke ligefrem skiftes til det huslige arbejde, hvad man da kender flere eksempler på, så er det i de yngre ægteskaber uden tvivl almindeligt, at manden hjælper med opvask og de daglige indkøb såvel som med den månedlige storvask, når denne sidste vel og mærke kan foregå på maskine. Den opmuntring, der ligger i således at være to om det huslige, må den enligstillede husmor savne, medmindre hun er så lykkelig at have halv voksne børn.

En selverhvervende husmor er med hensyn til storvask som nævnt henvist til at vaske om aftenen eller lørdag-søndag, hvis hun ikke har råd til eller nødtigt vil lade vaske ude.

De fleste selverhvervende foretrækker uden tvivl at lave maden hjemme. Mange mener vel, at de færdiglavede middagsretter ikke har den samme næringsværdi, som det, de selv tilbereder. Middagsmaden spiser man helst kl. 12, selvom det ofte kan knibe at nå det. Nogle spiser skiftevis middag om aftenen, hvor man kan nå at lave det til, og dagen efter kl. 12, hvor man får retter fra dagen før opvarmede. Da der som nævnt ikke i kvarteret findes noget billigt og godt spisested, spiser man næsten aldrig ude. Selv i en

tamilie, hvor manden er på aftenskole til kl. 22, således at han først får varm mad efter den tid i hvert fald hveranden dag, spiser man altid hjemme.

Om problemer ved indkøbene er fortalt udførligt tidligere. Her skal kun omtales, at de enkelte, der har adgang til telefon på arbejdsstedet, med fordel benytter sig heraf til at bestille varer til afhentning eller til udbringning efter fyraften.

En selverhvervende gift husmor spørger uden tvivl af og til sig selv, om hun ikke helt eller delvis kunne eller skulle holde op med arbejdet. Men de fleste kan formentlig ikke undvære hustruindkomsten, således som forholdene er. En ordning med nedsat arbejdstid for kvinder har, så vidt vides, i Esbjerg kun været anvendt på tobaksfabrikken som nødhjælp i en vanskelig beskæftigelsessituation under krigen.

Eventuelle forbedringer.

Det, der mest tiltrænges, for at forbedre forholdene for de selverhvervende kvinder i kvarteret, er først og fremmest betryggende steder at anbringe børnene i mødrenes arbejdstid. Det vil sige, at der som tidligere nævnt indenfor kvarteret bør søges oprettet en vuggestue og mindst een børnehave til at supplere den eksisterende, samt et fritidshjem for de skolesøgende børn med plads til fritidsklub for de unge over den skolepligtige alder, eventuelt også med hobbyrum for de voksne. For enligstilte mødre, der ofte har aftenarbejde enten på skiftehold eller som overarbejde, vil det endvidere være af meget stor værdi, om de kunne få i hvert fald de mindre børn anbragt eller passet i deres særlige arbejdstid, hvor børneinstitutionerne har lukket.

Indretning af et fælles maskinvaskeri for et større boligområde efter moderne principper må være den bedste løsning på vaskeproblemet ved udbygning af fremtidige boligkvarterer. Om det eventuelt i tilknytning til et sådant fællesvaskeri ville være muligt at oprette indleveringssted til et eksisterende storvaskeri, burde undersøges. Ligeledes bør det drøftes, om der er grundlag for oprettelse af en tøjreparationscentral og en eventuel legestue for de børn, hvis mødre har vaskedag eller blot skal en timestid på indkøb.

For selve husførelsen ville tilstedeværelsen af et køleskab have meget større betydning, end man almindeligvis tillægger det. Ved brug af det ville husmoderen være i stand til at indkøbe større portioner madvarer ad gangen. Mulighed for køb af billige middagsretter eller blot halvfærdige retter f. eks. istandgiorte grøntsager eller rå, men ellers færdige kødretter, vil være en betydelig lettelse for mange fortravlede selverhvervende husmødre. Sådanne varer ville vel også, hvis isskab var standardinventar i køkkenerne, få langt bedre afsætning end nu. Med hensyn til husførelsen iøvrigt har man til dels indtryk af, at de selverhvervende kvinder ikke fuldt ud forstår at udnytte de hjælpemidler, der står til rådighed i dag til at lette husarbejdet mest muligt.

Af meget stor betydning for kvarteret vil det som nævnt endvidere være, at antallet af butikker bliver forøget, så behovet bliver dækket i rimeligt omfang, men det vil formentlig først kunne ventes at ske, når kvarteret er fuldt udbygget. En videre udvikling af selvbetjeningssystemet indenfor butikshandelen vil være kærkomment for husmødrene. Oprettelse af en billig spiserestaurant, f. eks. med selvbetjening efter engelsk mønster eller som i de nyere folkekøkkener i København, må der uden tvivl kunne blive basis for i tilknytning til kvartercentret ved Strandbyplads.

Kapitel 17.

Fællesanlæg i en landkommune.

Som et eksempel på de nuværende forhold med hensyn til fællesanlæg for husførelsen på landet har udvalget taget *Skårup kommune* på Fyn, nord for Svendborg.

Skårup er ikke valgt, fordi den er „repræsentativ“ i statistisk forstand. Man har ønsket at redegøre for forholdene i en kommune uden større bymæssig bebyggelse, men har ikke villet foretage en omfattende selvstændig statistisk og teknisk undersøgelse af den pågældende kommune. Derfor har man valgt en af de ret få kommuner, der — selv om den ikke rummer en by med over 1 000 indbyggere — frivilligt har udarbejdet en byplan, og således i forvejen har ladet foretage en vis undersøgelse af sine nuværende forhold og desuden nogenlunde har klarlagt sig de stedlige tanker om den fremtidige udvikling.

Den således valgte kommune, Skårup, har i enkelte henseender særlige forhold. Dels er den nabo til en større købstad; men den er dog afgjort ikke en „forstads“kommune. Dels rummer den et seminarium; men heller ikke dette er afgørende usædvanligt her i landet, hvor et stort antal højskoler og andre kostskoler findes spredt ud over landet.

Befolknings- og erhvervsforhold m. v.

Kommunen ligger som nævnt nord for Svendborg, i en meget frodig og smuk egn. Den er $27\frac{1}{2}$ km² stor. Mod øst går den ud til kysten. Den gennemskæres af banen og den ene af landevejene mellem Nyborg og Svendborg.

Der var i januar 1952 ca. 2 250 indbyggere i hele kommunen, fordelt på godt 600 husstande. De 800 af indbyggerne bor samlet i sogne- og stationsbyen, Skårup, der ligger ved landevejen og banen, og som har ca. 220 husstande. Desuden findes der mindre samlinger af huse i Holmdrup, Øster Åby, Åbyskov og Skårupøre ved kysten.

Der er tog- eller rutebilforbindelse til Svendborg 7 gange daglig fra Holmdrup, 4 gange fra Åbyskov—Skårupøre, 6 gange fra Øster Åby og 15 gange fra Skårup by*).

*) Til oplysning af størrelsen af trafikken mellem Skårup og Svendborg har generaldirektoratet for statsbanerne ladet foretage en optælling af antallet af rejsende med statsbanernes tog og rutebiler mellem Skårup og Svendborg og omvendt. Antallet af rejsende fordelte sig således:

Dag	Skårup—Svendborg			Svendborg—Skårup	
	befordret med	antal rejsende med kort	billetter	antal rejsende med kort	billetter
Torsdag d. 2. oktober 1952....	tog (8 forbindelser)	14	64	14	52
	bil (2 —)	0	1	3	1
Fredag d. 3. oktober 1952	tog	20	81	15	93
	bil	0	2	3	2

En enkeltbillet koster 0.65 kr., en dobbeltbillet 1.20 kr., og et månedskort 14.00 kr. Rejsetiden er ca. 15 minutter.

I skatteåret 1949—50 opgav 65 kvinder i kommunen at have haft selvstændig indkomst. Af disse var de 42 gift og havde tilsammen 19 børn under 6 år og 19 børn mellem 6 og 15 år; 6 var enlige og havde tilsammen 9 børn mellem 6 og 15 år; 17 var enlige uden børn.

Arbejdsstederne oplyses i en del tilfælde at være virksomheder i Svendborg, f. eks. et fjerkræslagteri, en konserverfabrik og en tekstilvirksomhed. I andre tilfælde er arbejdet frugtplukning, roearbejde eller rengøring. Meget af arbejdet er sæsonpræget, men de forskellige sæsoner kan tilsammen dække en stor del af året.

Arbejdssteder, hvor småbørn kan bringes med, siges at være foretrukket i en del tilfælde.

I sognerådet er der 5 venstre-medlemmer, 2 socialdemokrater og 2 repræsentanter for en fællesliste, der navnlig har bystemmer.

De nuværende fællesanlæg for husførelsen og fritiden.

Selv i en landkommune som Skårup, hvor bydannelsen ikke er stor, er der forskel med hensyn til fællesanlæg i stationsbyen og de rene landdistrikter.

I stationsbyen er der fælles vandværk. Det er privat, og nyt og godt, men står økonomisk ret svagt.

I landdistriktet og de mindre bydannelser i kommunen ligger husene så spredt, at fælles vandværk ville være meget dyrt pr. husstand. De fleste af ejendommene klarer sig derfor med en almindelig brønd med spand eller håndpumpe. Udviklingen i Skårup på dette område svarer sikkert til det øvrige lands. Der er i 1945 foretaget en tælling desangående, hvis resultater med tilnærmelse kan gengives som i tabel 2.

Tabel 2. Vandforsyningen i landkommunerne. 1945.

	landbrugs- ejendomme	ikke landbrugs- ejendomme	samtlige ejendomme
Antal.....	203 000	215 000	418 000
Vandværksvand.....	16 pct.	63 pct.	36 pct.
Egen vandforsyning.....	84 —	37 —	64 —
heraf med motor.....	15 —	3 —	10 —
heraf vand indlagt.....	26 —	8 —	19 —

I de seneste år har dog et stigende antal af de større gårde og også en del af de mindre steder fået egen elektrisk pumpe, og samtidig er vandet som regel lagt ind i køkken og bryggers; tit indrettes der også vandkloset.

I stationsbyen er der endvidere fælles kloak. Den er oprindelig anlagt af kommunen, men er kasseret af amtet og skal nu overgå til grundejerne. Anlægget dækker ikke mere hele byen, og det har for små dimensioner. Desuden renses vandet ikke tilfredsstillende, og det sendes i en åben rende bort fra byen.

I landdistriktet slås spildevandet enten ud på jorden eller ledes direkte ud i en grøft. Nogle steder er der dog indrettet sive- eller samlebrønde.

Elektricitet findes i størsteparten af husstandene. I 1945 havde i hele landet 75 pct. af landbrugsejendommene elektrisk lys. Skårup får strøm fra Svendborg, og den regnes

for ret dyr, hvorfor kun få familier har el-køkken. Derimod har et flertal af husstandene i de senere år fået *flaskegasanlæg*. Tre firmaer har depoter i stationsbyen.

De tekniske anlæg til hjælp i husførelsen er således, navnlig efter den udvikling der er sket i det sidste årti, på en del punkter forbedret noget, selv i landdistriktet. Hus-spildevandsordningen danner dog en undtagelse.

Forholdene for ca. 45 000 lejligheder i mindre byer i landkommuner er belyst i tabel 3.

Tabel 3. Lejlighedernes udstyrelse i de bymæssige bebyggelser i 84 landkommuner, 1945.

Gas.....	30 pct.
W. e.....	47 —
Centralvarme.....	20 —
Bad.....	18 —
Varmt vand.....	14 —
Moderne beboelser (d. v. s. med elektrisk lys, w. e., centralvarme, bad og varmt vand)...	11 —

Den bedre vandforsyning i landdistrikterne har naturligvis også gjort *vasken* meget lettere end før, og mange steder vaskes der stadig hjemme. En del større husholdninger har elektrisk vaskemaskine, i nogle tilfælde med rulle. I Skårup by er der et eksempel på fællesskab på dette område, idet 6 familier har købt en lidt større, transportabel elektrisk vaskemaskine og bruger den på skift.

Kommunen dækkes endvidere af andelsvaskeriet i Øster Skerninge (ca. 20 km fra Skårup) og to erhvervsvaskerier i Svendborg. De kører alle i landdistriktet hver uge. Erhvervsvaskerierne har desuden indleveringssted i stationsbyen.

En statistisk belysning af vaskeforholdene i samtlige landets ca. 202.000 landbo husholdninger findes i *bilag 10 e*.

Også to *renserier* i Svendborg har indleveringssted i stationsbyen, og bringer iøvrigt tøjet ud.

Rengøringen foretages i de fleste familier ved egen arbejdskraft, dog med løs konehjælp ved hovedrengøring o. 1. Sådan hjælp oplyses at være ret let at få, hvorimod det er sværere at få husassistenter.

Langt størstedelen af *tøjreparationsarbejdet* foretages af husmødrene selv. Der findes dog en skræder i Skårup by, og flere kvinder påtager sig syning o. 1. for andre.

Opvarmningen sker i efterhånden ret mange huse, navnlig de nyere, ved centralfyring, nogle steder i et centralkomfur. Endnu har dog langt flertallet af husstandene kakkelovnsfyring.

Et lille fjernvarmeanlæg findes for nogle af seminariets bygninger, men har iøvrigt ikke været påtænkt i byen.

Der findes 4 *fælles fryserier* i kommunen, nemlig eet i Holmdrup med 20 boxe, eet i Skårup mark med 32 boxe, eet i Skårupøre-Åbyskov med 20 boxe og eet i stationsbyen med 40 boxe (inclusive forfrysere). Derudover har nogle husstande andel i fryseanlæg i nabokommunen Oure Vej strup.

Alle anlæggene er bygget i de sidste år. De er oprettet på andelsbasis. Eksempelvis har anlægget i Skårup by 50 andelshavere, har kostet ca. 35 000 kr. at bygge og tager 60 kr. årlig i leje for 1/1 box.

Fire større gårde har i fællig etableret et mindre fryseanlæg på en af gårdene. Det har kostet ca. 4 000 kr.

En statistisk belysning af brugen af køle- og fryseanlæg i samtlige landets ca. 202.000 landbohusholdninger findes i *bilag 8 b*. Endvidere henvises til *kapitel 8*.

Hovedparten af *indkøbsstederne* i kommunen findes i sognebyen, der er meget velforsynet i forhold til sin størrelse og opland. Af husholdningsbutikker findes der to bagere, et mejeri, to slagtere, en viktualiehandel, fire købmænd, et gartneriudsalg, et sæbehus, en trikotagehandel og tre skomagere.

I landdistriktet findes der købmandshandler i de små landsbyer, og flere af sognebyens handlende sender bil ud. Dette gælder ligeledes brugsforeningen i nabokommunen, der har mange kunder i Skårup.

Nogle husmødre tager en gang om ugen til købstaden for at handle, som regel på torvedage.

Indkøb af udvalgsvarer som klæder o. 1. foretages som regel ligeledes i købstaden, hvortil der jo er ret god forbindelse.

Maden laves hjemme i næsten alle familier. *Spisesteder* findes dog i Skårup kro og i en mindre restauration i Skårupøre. men til daglig bruges de som regel kun af enligstillede, der ikke selv har husholdning.

For seminarieeleverne findes der i stationsbyen 5 mindre pensionater, hvoraf eet priskontrolleres af seminariet. Enkelte lærerfamilier, hvor både mand og hustru har udearbejde, får målt leveret fra dette pensionat.

Børneinstitutioner er der ikke i kommunen. En del familier i Skårup by har dog en overgang i fællig haft en ung pige til at tage sig af deres småbørn.

Foreningslivet i Skårup er rigt udviklet. Det skyldes muligvis for en del inspiration fra seminariets folk, der i vidt omfang har deltaget i fritidslivet i kommunen. Der er bl. a. korsang- og musikforening, foredragsforening, husnidsforening, gymnastikforeninger, boldklub, jagtforening, skytteforening, hjemmeværnsgrupper, husholdningsforening, ungdomsforening og spejdertrup, og der er som regel hver vinter flere studiekredse, dilettantkomediegrupper og aftenskolegrupper, bl. a. i sprog. Alligevel findes der kun få egentlige fælles *fritidsanlæg* i kommunen. Husfidsforeningen har eget hus i sognebyen, og i Åbyskov er der et ældre forsamlingshus. Derudover må foreningerne søge lokaler på kroen i Skårup, på friskolen i Øster Åby, på husholdningsskolen og præstegården, i enkelte private lokaler samt på statsseminariet, der bl. a. har gymnastiksal, og som er meget gæstfrit.

Ikke alle foreningerne er tilfredse med deres lokalemuligheder. Der nævnes årsager som alder og mindre god vedligeholdelse, dårlige opvarmnings- og ventilationsforhold, og mangel på opbevaringsplads til skiftetøj, redskaber o. 1.

Det kan nævnes, at formanden for en af de større foreninger for egne midler har ladet bygge en lille sal til sit hus.

Det „uorganiserede“ fritidsliv synes at trives godt blandt de voksne, der selv har hjem og husholdning. Der er en ret livlig selskabelighed under jævne private former. Ved større fester o. 1. bruges ofte kroen eller forsamlingshuset.

Derimod har de unge og børnene ikke lokaler, hvor de uorganiseret kan komme sammen uden for foreningslivet og f. eks. lege, spille, beskæftige sig manuelt o. s. v. Forholdene i Skårup dækkes tilsyneladende ganske af ungdomskommissionens betænkninger vedrørende fritidslivet på landet, selvom Svendborg, der ligger så nær, naturligvis tiltrækker en del af de unge i deres fritid.

I forbindelse med kommunekontoret i Skårup by findes der et kommunalt bibliotek, men det har endnu kun en mindre bogbestand, og lokalerne er dårligt egnede til læsesal, studiekredsarbejde o. 1.

Den fremtidige udvikling i Skårup.

Som nævnt har Skårup sogneråd ladet udarbejde en byplan, nemlig en *dispositio* is'plav, for sognebyen. I denne plan fastlægges i henhold til byplanloven byens fremtidige udvikling i marken således, at byen holdes passende samlet og bl. a. ikke breder sig videre ud langs landevejen, at husene hensigtsmæssigt kan forsynes med vej og kloak m. v., og at de ikke bygges ellsr bruges til ulempe for de omboende. Desuden forbeholdes der, som det ligeledes er muligt og sædvanligt efter byplanloven, arealer til de fremtidige offentlige bygninger og anlæg.

I mindre byer som Skårup vil det ganske vist næsten altid være muligt at finde et eller andet stykke jord til et nyt fællesanlæg, når der er brug for det. Alligevel er det vigtigt ved et byplanarbejde at danne sig et overblik over forholdene og deres udvikling. De fælles anlæg har en stor social og psykologisk betydning, og de bør ikke klemmes ind på tilfældigt ledige grundstykker rundt om i byens forskellige hjørner. Det er en værdi, hvis de kan samles på let tilgængelige og fremtrædende steder i byen. De kan give stedet et sagligt præg og kan forhøje hverandres virkning.

I Skårup by findes der to tilløb til sådanne særlige steder. Det ene er den gamle bymidte, idag byens nordlige del, hvor kirken og kirkegården, seminariet, skolen, kommunekontoret med biblioteket, sportspladsen, et lille anlæg og kroen ligger samlet, kun adskilt af nogle få private huse.

Denne gruppe er nu ved byplanen sikret og tænkt yderligere udbygget, idet tilstødende arealer er afsat til udvidelse af kirkegården og sportspladsen, af de kommunale bygninger og til et ret stort parkanlæg eller lignende. En fremtidig sognegård og hvad ellers kan opstå af lignende offentlige institutioner, tænkes placeret her.

Der er dog ikke flere ledige facadegrunde, og det er muligt, at man derfor i byplanen burde have forbeholdt en af disse grunde til offentligt formål, når de nuværende bygninger derpå en gang skulle fornyes.

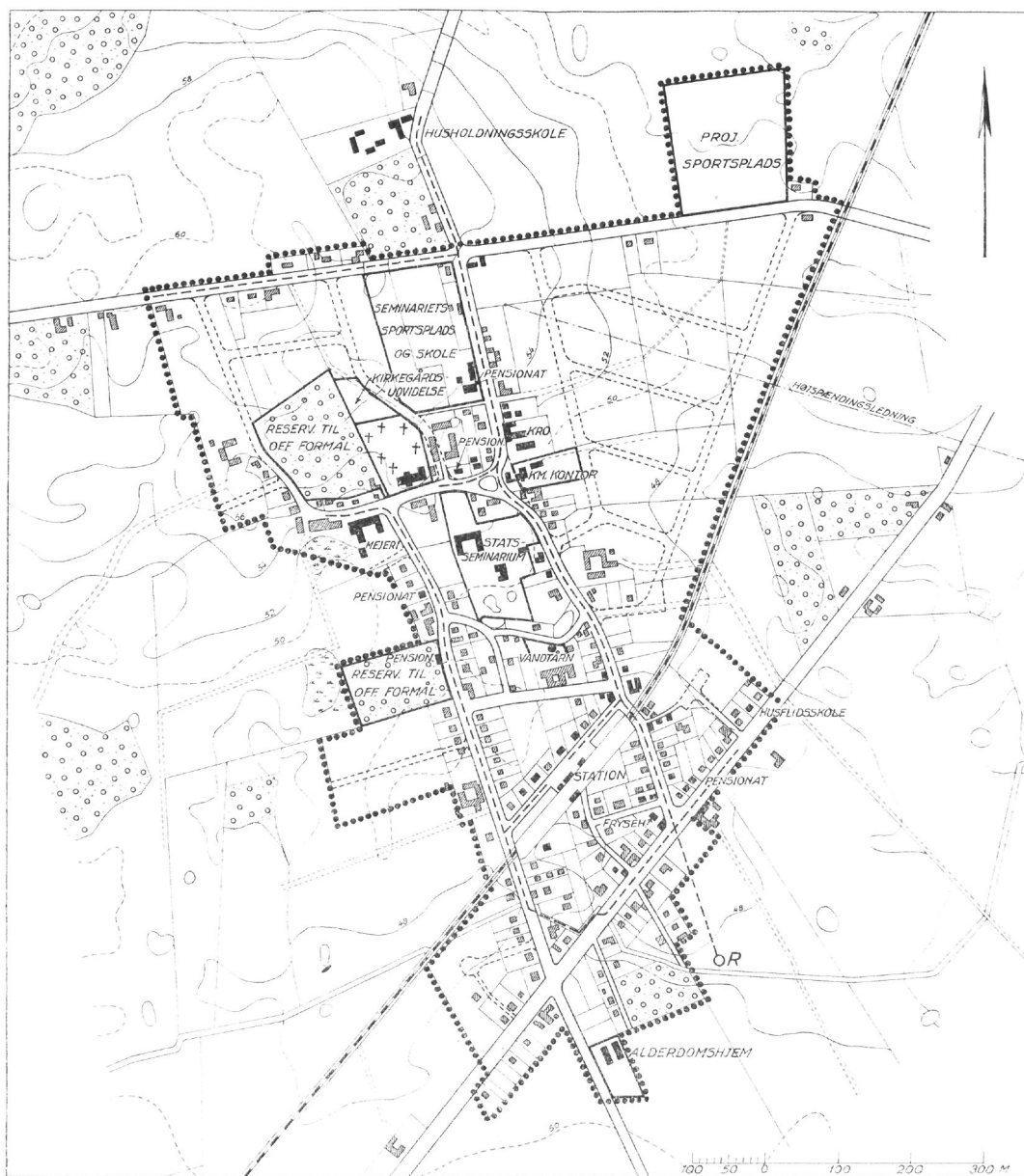
Bivej sfærdseien gennem byen bliver i fremtiden forlagt ud i østre side, idet en tilbagerykning af kommunekontoret er fastlagt i byplanen.

Udenfor dette område er der i byplanen afsat plads til en kommunal sportsplads i det fremtidige byområdes yderste nordøstlige hjørne, et lidt afsides sted. Sognerådet mener dog i stedet at kunne opnå en fast ordning om fælles brug af seminariets sportsplads.

Det andet tilløb til en samling af fællesanlæg i byen er mindre udpræget, men findes i byens nyere, sydlige område ved banen og landevejen. Her ligger stationen og et fast rutebilholdested, hovedparten af butikkerne samt frysehuset. Også alderdomshjemmet og husflidsskolen findes i dette område, hvilket sikkert er fejlpositioner. De ville begge have vundet ved at ligge i den nordlige gruppe.

Denne sydlige gruppe af fællesanlæg, altså i hovedsagen handels- og transportanlæggene, har man ikke fundet det nødvendigt at sikre særligt i byplanen, selvom der i byplanloven f. eks. findes mulighed for at forbeholde særlige arealer til forretningsbebyggelse.

Vedrørende mulighederne for den fremtidige udvikling af de enkelte arter af fællesanlæg skal følgende bemærkes:

44. Kort over Skårup by i 1 :10.000. Det viser dels den nuværende bebyggelse, dels dispositionsplanen for byens fremtidige udvikling. Bygninger, der rummer offentlige institutioner eller butikker eller andre fællesanlæg, er tegnet sorte, så de to grupper omkring kommunekontoret og stationen fremtræder. Fremtidige arealer til offentlige formål er vist med kraftig randlinie. Den prikkede linie rundt om byen er den fremtidige bygrænse.

Vandforsyningen er som tidligere nævnt god i sognebyen, og der er ved byplanen sørget for, at de fremtidige byområder kan tilsluttes vandværket. Også i kommunens øvrige småbyer ligger husene imidlertid så tæt, at fælles vandværk er ønskeligt både af praktiske og hygiejniske hensyn og formentlig også økonomisk overkommeligt.

I landdistrikterne er vandindvindingen som omtalt forbedret noget på en del ejendomme ved private elektriske pumpeanlæg. Dette fremskridt skulle efterhånden ikke være økonomisk udelukket, selv for de mindre steder.

Imidlertid medfører disse installationer i landdistriktet naturligvis et væsentlig større vandforbrug og dermed en større spildevandsmængde. Hvor der er w. c., er den tilmed mere forurennet. Det har i virkeligheden skabt et *kloakproblem*, der med tiden må løses forsvarligt. Selv en sive- eller samlebrønd virker i hovedsagen kun som en slamfælde — og tit kun dårligt —, og som regel løber det bakteriefyldte vand ud i en åben grøft, f. eks. vejgrøften; samtidig med at den af udseende er uappetitlig, er den ynglested for insekter og afstanden til drikkevandsboingen er ikke altid lige betryggende.

For Skårup by er der udarbejdet et projekt til et nyt og bedre kloaksystem, herunder et rensningsanlæg. Det er samstemt med byplanen.

Elektricitets- og kogeildf or syningen synes ikke at behøve væsentlig forbedring, hverken i byerne eller i landdistriktet. En større udbredelse af moderne anlæg synes at være i gang.

Vaske problemet synes i stor udstrækning at være løst enten ved vask ude, i et erhvervsvaskeri eller andelsvaskeriet, eller ved anskaffelse af privat vaskemaskine. Det må dog anses for sandsynligt, at en del familier af økonomiske eller andre årsager ville have gavn af -- uden for stor udgift -- at kunne få adgang til moderne tekniske hjælpemidler i en *vaskehal*. En sådan hal burde formentlig lægges i byens sydlige del og om muligt i nær forbindelse med et rutebilholdsted. Sammenkædning med et eventuelt fjernvarmeværk vil muligvis være fordelagtigt.

Interessen for et sådant anlæg må dog undersøges nøje på forhånd, da en del husmødre formentlig vil betragte det som en væsentlig ulempe at skulle transportere vaske-tøjet et længere stykke vej.

Opvarmningen er ved at være en af de største byrder for landhusmoderen i dag, navnlig naturligvis hvor der er kakkelovne, og der tilmed må bruges indenlandsk brændsel. Fyringsarbejdet er i de fleste hjem overladt til kvinden, til trods for at det til dels er tungt arbejde. Desuden medfører fyringen meget snavs. For de udearbejdende kvinder kommer dertil vanskeligheden ved at fyre over den tid, de er ude.

I de rene landdistrikter med spredt bebyggelse er der — bortset fra muligheden for elektrisk opvarmning — ikke nogen økonomisk rimelig mulighed for fællesanlæg til varmforsyning. Her kan lettelse af fyringsarbejdet kun opnås ved installation af centralvarme, hvorved fyrstedernes antal indskrænkes til eet. Installation af oliefyr reducerer fyringsarbejdet til nul og er ikke dyrere i brændselsudgift end et almindeligt koks-fyr, men anskaffelsesudgiften er ret stor.

I sognebyen derimod var det ikke udelukket, at et *fjernvarmeværk* kunne anlægges. Det vil imidlertid bl. a. være en betingelse for et sådant anlægs økonomiske forsvarlighed, at de tilsluttede ejendomme ligger meget samlede, og det må betvivles, at der i byen på dens nuværende udviklingstrin, hvor flertallet af husstandene har kakkelovne, kan findes kvarterer, hvor et fjernvarmeanlæg med fordel kan oprettes.

Det kan imidlertid forventes, at en bebyggelse af det nye kvarter mod nordøst for størstedelens vedkommende vil ske med centralopvarmede huse, og til forsyning af

disse med varme er det ikke udelukket, at et fjernvarmeanlæg kunne blive økonomisk fordelagtigt, bl. a. fordi byplanen holder bebyggelsen samlet.

Ved at placere varmeværket i nærheden af den gamle bymidte, vil det yderligere kunne lade sig gøre at forsyne de her beliggende offentlige bygninger med fjernvarme; hvilket sikkert vil forbedre økonomien. Samtidig opnås mulighed for forsyning af de øvrige bygninger der omkring, og for så vidt tilstrækkelig tilslutning kan opnås, kan forsyningsledningerne forlænges sydpå.

Foruden en vaskehal vil opførelse af en *badeanstalt* i forbindelse med varmeværket uden tvivl være fordelagtig, specielt hvis de kan finde plads i samme bygning. Fordelene består dels i at bygningsudgifterne bliver mindre, dels i at personalet kan udnyttes bedre, samt i at varmen til disse to ret stærkt varmekrævende institutioner ikke skal transporteres i dyre jordledninger.

De nuværende fire *fællesfryserier* har tilsammen ca. 110 hele boxe. En del husstande benytter dog ikke en hel box, og ialt er op imod $\frac{1}{3}$ af kommunens husstande andelshavere eller lejere. Selvom mange familier, navnlig i Skårup by, antages ikke at ville bruge nedfrysning af fødevarer, men foretrække indkøb, og selvom flere større husholdninger med tiden vil foretrække hjemmeanlæg, regner man dog med, at behovet for andelsanlæg stadig vil stige noget, og at det derfor kan blive nødvendigt at udvide de bestående anlæg eller eventuelt opføre et nyt.

Fælles foranstaltninger for *rengøring, tøjreparation, indkøb* samt *spisesteder* menes ikke at være påkrævede i Skårup, bortset fra de særlige spisesteder for seminaristerne.

Derimod menes der at være et — til dels endnu skjult — behov for en eller flere små *børnehaver*. Der er dels et „socialt“ behov, d. v. s. brug for at få børnene passet. Der er, som indledningsvis nævnt, henvend en snes småbørn i kommunen, hvis mødre har erhvervsarbejde. Behovet for en børnehave ytrer sig iøvrigt åbent bl. a. derved, at flere af de udearbejdende mødre i kommunen som tidligere nævnt foretrækker arbejde, hvorved de kan have børnene med sig; ligeledes ved, at nogle familier i Skårup en overgang i fællig har haft en ung pige til at tage sig af deres småbørn. Derudover har mange af de hjemmearbejdende landhusmødre tit brug for at få børnene passet en kortere eller længere tid.

Dels er der utvivlsomt ligesom, i de større byer også i småbyerne og på landet et pædagogisk behov for børnehaver, der ofte ville kunne give småbørnene bedre muligheder for at være sammen med jævnaldrende og for at komme i gang med nye beskæftigelser, og som ville kunne yde forældrene en værdifuld pædagogisk og psykologisk støtte og hjælp. Man kan her henvise til Sønderjylland, hvor der er oprettet talrige små halvdagsbørnehaver, også i byer med 500—1 000 indbyggere. Disse børnehaver regnes af befolkningen som et ganske selvfølgeligt og uundværligt led i dagliglivet, til glæde for både børnene og mødrene. Det samme vides at være tilfældet flere andre steder i landet, også i udprægede landdistrikter.

Et passende sted til en børnehave ville kunne findes i Skårup bys nordlige del. En vanskelighed er husstandenenes spredte beliggenhed i landdistriktet. Erfaringerne andetsteds fra viser dog, at børnehavegang sikkert kunne gennemføres alligevel, ialtfald nogle gange om ugen, bl. a. ved hjælp af rutebil.

Som tidligere nævnt er der ligeledes af de større børn henvend en snes, hvis mødre har erhvervsarbejde. Mange af disse børn, der altså er mellem 6 og 15 år, må vel antages at kunne klare sig alene hjemme. Men de ville dog formentlig i mange tilfælde have større udbytte af ophold i et fritidshjem eller en *børneklub*, der ligesom en børnehave kunne oprettes med støtte i medfør af forsorgsloven.

Til trods for at Skårup kommune er så heldig at rumme institutioner, hvor lokaler i mange tilfælde kan lejes eller lånes, er der dog på flere punkter behov for flere eller bedre *fælles fritidsanlæg*, i første række samlings- og arbejdslokaler. Med hensyn til mulighederne for dækning af dette behov skal her kun peges på, at der i byplanen for sognebyen er angivet en velbeliggende plads for en eventuel fremtidig sognegård. Iøvrigt skal henvises til ungdomskommissionens tidligere nævnte betænkninger, navnlig „Fritidslokaler på landet“, som også i nogen udstrækning dækker den voksne befolknings fritidsliv.

Sammenfattende kan man sige om forholdene i Skårup kommune, at befolkningen gennem de sidste årtier har fået eller skaffet sig en hel del anlæg — fælles eller private —, der har lettet husførelsen betydeligt, f. eks. rindende vand, flaskegas, fryseanlæg og andelsvaskeri. Visse arter af fællesanlæg, f. eks. rengøringscentraler og spisesteder, behøves ikke så stærkt, fordi husmødrene stadig i vid udstrækning har deres arbejde i husførelsen. Andre arter, f. eks. kollektiv-huse, fjernvarme og kloakering i landdistrikterne, synes som følge af jordreformerne og bebyggelsens udflytning ikke — eller i hvert fald ikke endnu — at være teknisk-økonomisk gennemførlige. Men andre arter, f. eks. selvvaskeanlæg, børnehaver og fritidsanlæg, forekommer at være ønskelige i et vist omfang og også gennemførlige, navnlig for sognebyen. Det synes dog som om nytten og værdien af disse anlæg ikke erkendes fuldt ud, ligesom mulighederne for det offentliges bistand ikke ganske kendes. Et skridt er dog taget ved udarbejdelsen af en byplan for sognebyen.

Det er udvalgets opfattelse, at en landkommune ved en parlægningsvirksomhed af lignende art som byplanlægning som regel vil kunne opnå en bedre udnyttelse af og forsyning med fællesanlæg, og dermed bidrage til en aflastning af husmødrenes arbejdsbyrde og skabelsen af et bedre miljø for kommunens unge.

Kapitel 18.

Kollektivbebyggelser.

Kollektivhuset som begreb er ikke nøjagtig defineret.

En almindelig større boligbebyggelse har som regel en lang række „kollektive“ goder, uden at den dog betegnes som kollektivhus, f. eks. vejanlæg, telefon, indlagt vand, elektrisk strøm, gasforsyning, kloakanlæg, parkanlæg, legepladser, centralvarme og elevators.

På den anden side må kollektivhuset også afgrænses overfor fælleshusholdningerne, således som disse kendes fra hoteller, pensionater, sygehjem, hospitaler, alderdomshjem o. 1. I kollektivhuset har den enkelte husstand en kærne af helt privat område. Denne kærne findes imidlertid ikke i fælleshusholdningerne, selv ikke i de tilfælde, hvor den enkelte familie, gæst eller patient har eneværelse.

Man må herefter ved et kollektivhus forstå en bebyggelse, der er udformet med henblik på, at beboerne i betydelig udstrækning skal betjene sig af forskellige endnu ikke generelt indførte kollektive foranstaltninger (centralkøkken, fælles rengøringspersonale, portvagt, evt. børneinstitutioner o. s. v.) beliggende i selve ejendommen.

Denne definition af kollektivhuset som en selvstændig husholdningsform, der både er forskellig fra privat husejerskab og fra fælleshusholdningen, er det vigtigt at klargøre sig, fordi diskussionen om kollektivhusenes berettigelse og egnethed ellers let bliver ucentral. Betegnelsen kollektivhus er af flere grunde ved at blive moderne, og det kan derfor meget vel tænkes, at dets eksklusive klang vil blive udnyttet i en slags reklameøjemed både ved fremtidigt bolig- og institutionsbyggeri.

Kollektivhuset kan enten have en „lukket“ karakter, d. v. s. at de kollektive foranstaltninger kun betjener husets beboere og deres gæster, eller en „åben“ karakter, d. v. s. at de kollektive foranstaltninger står åbne på lige vilkår for andre beboere i nabolaget.

Der er naturligvis intet i vejen for, at nogle af de kollektive foranstaltninger i et „lukket“ kollektivhus også betjener andre end husets beboere, men denne del af virksomheden må — for at man skal kunne tale om et „lukket“ kollektivhus — holdes adskilt fra den del af virksomheden, som står til rådighed for beboerne.

Tidligere eksempler få kollektivhuse.

Som et kuriosum kan nævnes, at et af de ældste kollektivhuse, man har kendskab til, lå i København. Det var opført i 1903 af skolebestyrer Fick. Af hensyn til beboernes „velvære“ — ordet „service“ kendtes vist ikke — havde indehaveren indrettet huset, der lå på hjørnet af Forchhammersvej og Sankt Markus plads, med madelevator, skopudsningselevator og fælles støvsugeanlæg samt andre raffinementer. Støvsugerslangerne kunne simpelt hen skrues på et luftrør i væggen. Røret stod da i forbindelse med en pumpe i kælderen.

Huset blev i 1910 overtaget af Københavns kommune og fungerede som kollektivhus, indtil det i 1942 blev solgt til en forretningsmand.

I Rusland byggede man en overgang kollektivhuse som led i bestræbelserne for at bekæmpe bolignøden. Tanken var den, at de tekniske installationer er det, der gør husene kostbare; hvis man derimod lod flere familier dele køkkener og badeværelser, ville opførelsen kunne fremskyndes og priserne gøres lavere. Da denne form for kollektivhuse ikke har umiddelbar interesse for danske forhold i øjeblikket, skal de ikke omtales yderligere.

Derimod er der i Sverige — specielt i Stockholm og Göteborg — flere kollektivhuse, der har været i drift siden mellemkrigsårene, og hvorfra de danske kollektivhusarkitekter har kunnet indhente mange erfaringer. Flere af de svenske huse er nærmere beskrevet i Bent Wågensen og Jenny Rubins bog: *Kollektivhuset og dets forudsætninger*, 1949.

Danske kollektivhuse i drift.

Det ældste af de nuværende kollektivhuse i Danmark er „Høje Søborg“ i Gladsaxe kommune; det har været i drift siden 1951. De tre øvrige „Kollektivbyen Carlsro“ (Rødovre), „Tofttegården“ (Vejle), og „Bellahøj“ (København) er alle så nyopførte på det tidspunkt, da dette skrives, at erfaringerne fra dem må tages med alle mulige forbehold.

Udover disse huse kan nævnes: Sygeplejerskernes hus i København, „Klintegården“, Århus, og Clara Rafaels hus og mødrehjælpens hus på Osterbro i København.

Høje Søborg.

Høje Søborg er fuldført i 1951 af Gladsaxe almenlystige boligselskab og omfatter 120 lejligheder fra 1 værelse over alle mellemtyper op til 3 værelser + kammer.

Høje Søborg er særlig beregnet for familier med udearbejdende husmødre, men beboes desuden af mange ungarke og enlige udearbejdende kvinder med eller uden børn.

En stor del af husets beboere er kontorfolk og yngre embedsmænd.

Man har søgt at give familierne en større service, rengøringshjælp efter behov, en række fælleslokaler, visse børneinstitutioner og en husholdningshjælp i form af butik, spisesal og køkken.

Serviceorganisationen er antagelig kollektivhusets mest centrale funktion. Den varetager bl. a. følgende: modtagelse og aflevering af besked, pakker (skotøj m. v.) og vasketøj, ekspedition i forhold til postvæsen, apotek, opkrævning af kontingenter, betaling af mindre regninger o. s. v. Brugen af funktionen er vederlagsfri.

Hver enkelt lejlighed er forsynet med telefon. Ordningen giver ret til 600 samtaler årlig, der betales med 15 kr. pr. måned. For stigende samtaleantal og natsamtaler i tiden mellem kl. 23 og 7 betales tillæg. Derudover betales efter opgørelse afgift for specialbenyttelse.

Rengøringscentralen tilsikrer boligtagerne rengøringshjælp under anvendelse af centralens redskaber og rengøringsmidler. Derudover påtager centralen sig vask, såfremt boligtagerne foretrækker „hjemmevask“, idet det dog bemærkes, at brugen af maskinvaskerierne i øvrigt er fri.

Vederlaget for anvendelse af centralen er fastsat til 2,80 kr. pr. time, heri inkluderet brug af støvsuger, redskaber, rengøringsmidler m. v.

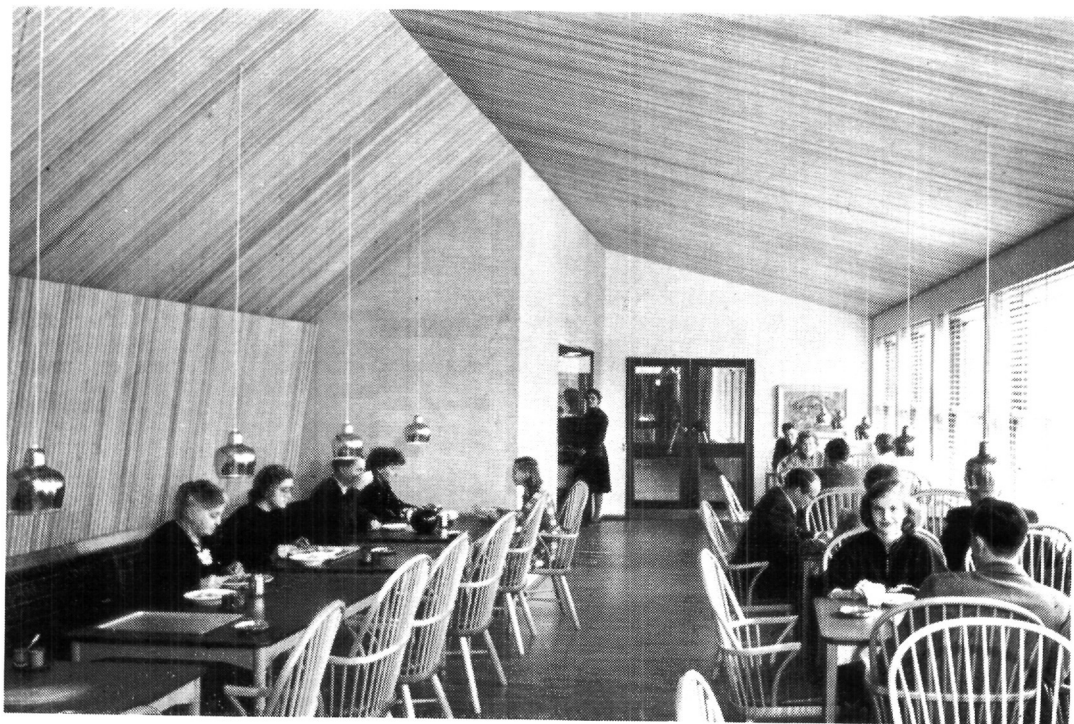
45. Kollektivhuset Høje Søborg. I bygningen ud fra hovedfløjen ligger butik, storkøkken og spisesal. Opført 1950—51 af Gladsaxe almennyttige boligselskab. Arkitekter: Poul Hoff og Bennet Windinge.

46. Portnerskranken i Høje Søborg, den centrale servicefunktion.

47. Butikken i Høje Søborg. Også udlevering af frokostpakker m. m. foregår her.

48. Spisesalen i Høje Søborg. Der kræves aftaget 20 måltider månedlig pr. voksen.

49. Kollektivhuset Toftegården i Vejle. Opført 1952—53 af et andelselskab ved sagfører Erik Teller.
Arkitekt: Malling Pedersen.

50. Bellahøjs kollektivhus i København. I forgrunden butikstorvet og restaurationen. Opført 1953 af foreningen
Socialt boligbyggeri. Arkitekt: Ole Buhl.

51. Kollektivbyen **Carlsro** ved rejsegildet i 1952. Avlsgården ligger der endnu, og det 8-etages højhus, der skal ligge helt ude til højre, er stadig ikke opført. I billedets øverste kant ligger vest-enceinten. Rødovre almennyttige boligselskab. Arkitekter: Mogens Jacobsen, Alex Poulsen, Knud Thorball, Magnus Stephensen og Arne Jacobsen

52. Carlsros rækkehuse. Tilhøjre den ombyggede avlsgård, der nu rummer en række kollektive anlæg. Laden er blevet sportshal, kostalden børnehave og hovedbygningen kirke- og forsamlingsal.

Fælleslokalerne omfatter følgende kategorier:

Beboerhotel: Der er 2 gæsterum, et enkelt og et dobbelt, som efter bestilling kan benyttes af beboernes gæster for henholdsvis 5 og 8 kr. pr. døgn.

Selskabslokaler: Lokalerne omfatter dagligstue, spisestue, anretterkøkken, garderobe- og toiletforhold. I lokalerne kan afholdes private sammenkomster med indtil 36—40 personer. Til afdelingen er reserveret egen taghave. Ved anvendelse af lokalerne kan der gøres brug af husgerningscentralen, husets køkken og serveringspersonale. Afdelingen er forsynet med service og glas i fuldt omfang.

Egentlige hobbyrum: Lokalerne omfatter atelier, fjernsynsrum, fotografisk laboratorium, sløjdrum med vedliggende birum samt motionsrum.

Taghaverne: Disse er almindeligt tilgængelig for rekreative formål. De står vederlagsfrit til rådighed under ansvar for skader og rengøring efter brug.

Børneinstitutionerne omfatter vuggestue, børnehave og fritidshjem. Institutionerne drives af Gladsaxe kommune efter forsorgslovens bestemmelser med deraf følgende lige ret til benyttelse for alle borgere i det omliggende kvarter.

Desuden påtager husets personale sig et babysitter-arrangement, undertiden alene begrænset til hustelefon, alt efter behov.

Butik-spisesal-køkken: Butikssalget omfatter alle almindeligt forekommende konsumvarer til butikspris og derudover salg af tillavet, men ikke færdiglavet mad, såsom skrællede kartofler, rensede grøntsager, rensed fisk, afpuðset kød o. s. v. klar til brug til priser, der svarer til køkkenets kalkulationer. I butikken sker endvidere udlevering i ønsket omfang af husets faste middage til spisning i egen lejlighed (grydesæt) samt udlevering af frokostpakker.

Spisesalen tager sigte på over selvbetjening at servere almindelig forekommende mad inden for rimelig prisklasse, enkelte måltider, f. eks. morgenmad til 1 kr., frokost til 2,25 kr., fast middag til 3,25 kr. eller å la carte-retter inden for begrænset udvalg.

Der kræves aftaget 20 måltider månedlig pr. voksen person.

Derudover modtages med lidt længere varsel særbestillinger, f. eks. speciel middag, enkelte særlige retter, småbørnsmad, diætmad, selskabsmad, selskabssmørrebrød, desserter, hjemmebagte kager o. 1. Afdelingen er alene tilgængelig for husets beboere med privat gæsteret i spisesalen. Salg ud af huset finder ikke sted.

Selvom omkostningerne ved de kollektive foranstaltninger ikke kan udskilles nøjagtigt, er det dog åbenbart, at huslejen ikke er væsentligt over det almindelige niveau i København. Eksempelvis koster en lejlighed på 54 m² 150 kr. om måneden plus varme.

Carlsro.

Kollektivbyen Carlsro, som bygges af Rødovre Almennyttige Bolig- og Byggeselskab, omfatter et kvarter på 60 tdr. land en kombineret lav og høj bebyggelse med ialt 800 boliger, bygget efter princippet minimumsboliger + kollektive foranstaltninger.

Den lave bebyggelse omfatter 600 rækkehuse i 8 forskellige typer (normaltypen 68 m²). Husene indeholder fra 2 til 4 rum og er trods begrænsning af anlægsudgifterne udstyrede med el-køkkener, el-vandvarmere til køkken og brusebad, garderobeskabe og kaminopvarmning m. v.. Køkkenet står i åben forbindelse med opholdsstuen, bl. a. for at husmoderen aktivt kan tage del i familiens liv i opholdsstuen, selv når hun arbejder i køkkenet.

I et 8 etagers hus indrettes i de øverste 6 etager ca. 200 lejligheder af forskellig type og størrelse, alle med kogeniche eller åbent køkken mod stuen. Lejlighederne har centralvarme, men er iøvrigt udstyret tilsvarende rækkehusene. I stue- og 1. etage indrettes en række fælles institutioner for kvarteret. De øvrige findes i en ombygget gård, Carlsro, der ligger ved en stamvej, der snor sig gennem hele arealet og forbinder rækkehusene og munder ud ved højhuset.

Kollektivkvarterets fællesanlæg omfatter:

Portner med serviceorganisation, postindlevering og håndkøbsudsalg.

Rengøringscentral.

Centralvaskeri, indrettet til såvel selvvask som indleverings vask og med en reparationscentral.

Selskabslokaler for henholdsvis 18 og 24 personer, og som slået sammen rummer ca. 40 personer. Lokalerne anvendes ikke alene til selskabelighed, men også af beboernes studieklubber.

Klubhuset er indrettet som hobby- og studierum for sy-, male- og hobbyklubber.

Hallen er såvel *forsamlingshus* som *sportshal* for dans, gymnastik, badminton og bordtennis.

Børnehaven (den oprindelige kostald) har plads til 60 børn og drives af kollektivbyen med fortrinnsret til optagelse for Carlsrobørnene.

Øvrige børneinstitutioner, navnlig vuggestue og legestue.

Beboerhotel med værelser, der kan lejes til familiernes gæster.

Infirmeri for lettere syge.

Sanitære afdelinger (badeanstalt m. m.).

Butikscenter, middagskøkken og spisesal.

Som følge af bebyggelsens størrelse har praktisk taget alle de kollektive funktioner kunnet baseres alene på Carlsro's eget behov.

For at støtte bebyggelsens samhörighed og fulde udnyttelse af fælleslokaliteterne ledes den såvel i teknisk, økonomisk og social henseende af en selvejende institution med et centrum placeret i højhuset.

Bl. a. ved udlejning af 60 huse til aldersrenteboliger, 40 huse til socialfilantropiske boliger og endelig et antal lejligheder, udstyret som invalideboliger, er søgt opnået en differentiering af beboerne. Af de indflyttede 600 rækkehuse, hvoraf 100 som anført udlejes til særlige formål, er godt 300 af de resterende 500 boliger udlejet til arbejderfamilier.

Rækkehusene er fuldført i 1953, hvor også den gamle gård er taget i brug med sine kollektivanlæg. Huslejen er fra 133 til 184 kr. om måneden.

Højhuset med det egentlige kollektivcenter og det dertil hørende institutionsbyggeri agtes opført i den nærmeste fremtid.

Toftegården.

I Vejle er i sommeren 1953 den sidste del af et trefløjet kollektivhus Toftegården blevet klar til indflytning.

Bebyggelsen ejes af et andelsselskab. Hver andel lyder på 6 000 kr., der forrentes med 5 pct. En andel giver ret til at disponere over en af lejlighederne. Andelene ejes dels af beboerne, dels af byens pengeinstituter og kollektivhusets leverandører, der derved kommer til at kunne disponere over et antal lejligheder til brug for deres funktionærer m. fl.

I de tre indbyrdes forbundne fløje er der ialt ca. 100 lejligheder (lige mange 1- og 2-værelsers lejligheder), der hver især er udstyret med forstue, garderobe, altan, badeværelse med brusebad og toilet, køkken, affaldsskakt og hustelefon. Huslejen (1953) er 96—100 kr. om måneden for en 1-værelses lejlighed og 125—135 kr. om måneden for en 2-værelsers lejlighed, alt efter udsigt og beliggenhed.

Af fælleslokaler kan nævnes: *S fisestuer, fælleskøkken, vaskerilokaler, selskabslokaler, kontor, reception, læsestue* og oppe på 8. sal en *vinterhave*. Økonomaen og personalet bor ude i byen. Foran bygningerne er der en solterrasse og et mindre haveanlæg. Alle boligblokkene har elevatorer og forsynes med centralvarme fra det nærvedliggende sygehus. For fælleslokalerne, der udgør ca. 1 200 m² af ialt ca. 6 000 m² gulvareal, betales 25 kr. pr. måned pr. lejlighed, uanset hvilken brug der gøres af dem. Der er ingen pligt til at aftage et bestemt antal måltider pr. måned, til at benytte husets vaskeri el. lign. Indtil den 3. boligblok har været klar til indflytning, har man modtaget pensionærer ude fra byen for at udnytte køkkenets kapacitet. Hvorvidt man vil fortsætte hermed vides endnu ikke. Pensionærerne betaler lidt mere pr. middag end husbeboerne, der iøvrigt — hvis de køber spisebilletter — får en yderligere rabat. Priserne er endnu ikke endelig fastlagt. Der serveres ikke å la carte-retter.

Tofttegården er bygget for at imødekomme et boligbehov hos velstillede enlige personer „af moden alder“, en befolkningsgruppe, som i mange tilfælde har brug for de arbejdslettelser og andre fordele, der kan opnås ved tilknytning til en fælleshusholdning, men som i regelen ikke vil kunne optages i alderdomshjem.

Disse særlige statutter for Tofttegården giver sig blandt andet udslag i, at en stor del af beboerne er hjemme om dagen. Som allerede nævnt har visse banker og firmaer ret til at disponere over en del af lejlighederne. Herved kommer mange yngre mennesker — gifte eller ugifte — ind som beboere, hvorved prægnet af alderdomsstiftelse imidlertid mindskes noget. Ingen beboere må have børn boende.

Bellahøjs kollektivhus.

Bellahøjs kollektivhus er to 10-etagers punkthusblokke, der er forbundet med hinanden. Det er opført af foreningen Socialt Boligbyggeri.

På hver etage er der 8 halvanden værelsers lejligheder, der alle har forstue, centralvarme, badeværelse med brusebad, tekøkken med elektrisk kogeplade og elektrisk, indbygget fryseskab. Der er endvidere skabe, nedstyrtningskakker og — af hensyn til bekæmpelse af ildebrand — særlige altaner og trappegange foruden elevatorerne.

Lejlighederne er fra 57 til 69 m² store, og huslejen er fra 180 til 230 kr. månedlig plus varme.

Dette kollektivhus har ret få fællesarrangementer. Vigtigst er måske *portnerskranken* og den service, der er mulighed for at få her. Beboerne har desuden mulighed for at rekvirere *huslig medhjælp* i det omfang, de ønsker det. Rengøringsarbejdet betales med time-løn. Endelig er der på øverste etage et antal *gæsteværelser*, som beboerne kan leje.

De *hobbyrum*, der findes i stueetagen, må også henregnes til fællesarrangementerne. Derimod er børneinstitutionen samme steds beregnet for kvarterets børn, idet der ikke må bo børn i kollektivhuset. Der er i stueetagen og i en tilstødende bygning beregnet plads til butikker, men da disse lokaler er udlejet til almindelige forretninger på almindelige vilkår, er der heri intet specielt kollektivt. *Restaurant* med tilhørende selskabslokaler er bortforpagtet og åben for offentligheden. Kollektivhusets beboere har dog en særlig pligt til at

aftage mindst 20 spisebilletter månedlig, og restauratøren en pligt til at levere en vel-tillavet middag til en fast pris hver dag for tiden 3.00 kr. for to retter.

Der er foruden et lederpar ansat to faste og en løs rengøringsassistent, der kan engageres af beboerne mod en timebetaling af 2.50 kr. incl. materialer.

Mødrehjælpens kollektivhus.

I løbet af sommeren 1954 bliver Mødrehjælpens kollektivhus for enlige mødre taget i brug. Huset er en fløj af institutionens nye administrationsbygning på Strandboulevar-den, ligesom denne i 7 etager. Kollektivfløjen indeholder 61 lejligheder med 1 værelse, barnekammer og lille køkken med elektrisk kogeplade samt W.C. Samtlige lejligheder er møblerede.

Huslejen andrager 95 kr. månedlig, hvortil kommer 4 kr. månedlig for brug af møbler samt henholdsvis 7 og 13 kr. månedlig å conto elektrisk strøm og varme, ialt 119 kr. Som enlige forsørgere vil de beboere, der iøvrigt opfylder betingelserne herfor, kunne få huslejetilskud fra Københavns kommune i henhold til boligstøtteleven. Af kollektive anlæg findes der i huset et middagskøkken, hvor beboerne daglig kan købe en ret varm mad; der er dog ingen pligt til at aftage et bestemt antal måltider. Endvidere findes en butik, der forhandler alm. købmandsvarer, toiletartikler m. v. og i forbindelse hermed en vis service med henblik på f. eks. modtagelse og forsendelse af pakker, hjælp ved fremskaffelse af læge, husmoderafløsere o. lign. Endelig forefindes et vaskeri, hvorfra der ydes beboerne en gratis bleservice; i vaskeriet er installeret mindre husholdningsvaskemaskiner, som beboerne een gang ugentlig får adgang til at benytte til klatvask; der er ligeledes adgang til strygestue med symaskine. I bygningen er indrettet en vuggestue, der drives af Københavns kommune. Et gift portnerpar har bolig i kollektivhuset; der agtes endvidere ansat en vaskeriasistent samt 2 medhjælpere i køkkenet, idet dette samtidig betjener marketeriet for Mødrehjælpens personale på godt 200 personer. Kollektivhuset er opført med henblik på at imødekomme det behov for selvstændig bolig, der opstår for den enlige moder i tiden efter barnets fødsel. I en del tilfælde må disse mødre, hvis de skal beholde deres børn, skifte erhverv og i den anledning gennemgå en kortere uddannelse. Mødre under uddannelse vil få fortrinsret til lejlighederne; men iøvrigt gælder det for alle beboerne, at de kun kan bo i kollektivhuset i en kortere periode, 2—3 år. Kun mødre med eet barn under skolealderen kan få tilkendt lejlighed; mødre med spæde børn foretrækkes.

Principielle synspunkter vedrørende kollektivhuses indretning og drift.

Selvom det principielt må anses som ønskeligt, at et kollektivhus kan bruges af så mange forskellige husholdningstyper som muligt, må det efter udvalgets mening ses i øjnene, at udformningen og indretningen af en bygning i praksis må foretages med et mere eller mindre begrænset publikum for øje, både af økonomiske og andre hensyn. De tre egentlige kollektivhuse, der i de sidste år er opført her i landet, har alle en så udstrakt service og et sådant udstyr og pris, at de i almindelighed ikke kan være en løsning af boligproblemet for de mindrebemidlede familier med udearbejdende husmoder. Derimod har kollektivbyen Carlsro — uden at byde nogen ringe service — mange arbejderfamilier som beboere. Det er endnu for tidligt at afgøre, hvilke forhold, der betinger denne forskel. Det kan nævnes, at der ikke er madtvang i Carlsro, men de økonomiske og andre virkninger heraf er endnu ikke klarlagt nærmere.

Bortset fra prisen synes det dog, også efter erfaringerne i udlandet, bl. a. Sverige, som om to arter af kollektivbebyggelser skulle kunne dække de almindeligste familietyper.

1. Kollektivhuse, der fortrinsvis er beregnet for små husstande, f. eks. enlige udearbejdende, barnløse ægtepar, enlige ældre o. 1.

Dette publikum forventes i særlig grad at ville udnytte et centralkøkken og en fælles rengøringservice, og disse kollektivhuse gøres derfor lettest „lukkede“, hvad der også har en vis betydning for roen og atmosfæren i huset. Det er nødvendigt at sikre sig, at man kun får lejere, som virkelig har brug for de kollektive foranstaltninger. Dette kan f. eks. opnås ved at indføre madtvang, rengøringstvang o. s. v. eller ved at lægge de faste udgifter ved de kollektive foranstaltninger over på huslejen, således at denne bliver så stor, at det er urimeligt at flytte ind, hvis man ikke har udpræget gavn af de kollektive foranstaltninger.

Kollektivhuse af den art bygges ofte som korridorhuse med værelser eller ensidige lejligheder og let forbindelse til de kollektive foranstaltninger, deriblandt til husets portner. Lejlighederne behøver ikke at forsynes med køkken — helst bør tekøkken dog indrettes. Derimod bør de lydisoleres godt og forsynes med entré, badeværelse og gode garderobe-forhold.

Ved kollektivhuse af denne type kan der skelnes mellem kollektivhuse, hvor hovedvægten er lagt på at give en bestemt gruppe mennesker en billig og dog for dem virkelig praktisk bolig, og kollektivhuse, hvor hovedvægten er lagt på at yde en effektiv service til lejere, som helt frit har valgt netop denne boligform, og som har råd til at betale for den.

Kollektivhusene af den første kategori, f. eks. kollegier, stiftelser, sygeplejerskeboliger, kollektivhuse for unge arbejdere og funktionærer o. s. v., har ofte tilknytning til en bestemt institution eller virksomhed og modtager ofte på een eller anden måde finansiell støtte. Kollektivhusene modtager et publikum, som ellers kunne tænkes at bo i pensionater.

Kollektivhuse af den anden kategori modtager et publikum, som ellers kunne tænkes at bo på hotel eller at have husassistent. Dette publikum består af forholdsvis velstillede ugifte mænd og kvinder og af forholdsvis velstillede, fortrinsvis intellektuelle ægtepar, hvor hustruen på grund af selverhverv eller svagelighed i betydelig grad må aflastes for det huslige arbejde. Sådanne mennesker vil utvivlsomt kræve, at kollektivhuset har en god beliggenhed, enten centralt i byen eller i et roligt, smukt, mondænt kvarter.

2. Kollektivhuse, der fortrinsvis er beregnet for større og komplette husstande (familiekollektivhuse), beboet både af familier og af enligstilte med børn (naturligvis kan også folk uden børn bo her). Det har erfaringsmæssigt vist sig, at det for familier med flere end 2 børn som oftest er fordelagtigere at have egen husassistent end at bo i et kollektivhus.

Lejligheder, i hvilke der skal bo børn, er gerne så store, at det ikke kan betale sig at placere dem langs en korridor. Korridoren er heller ikke heldig, da den let bliver en legeplads for børnene og dermed til stor gene for beboerne. Kollektivhuse med børn skal derfor helst udformes som trappehuse, og såvidt det overhovedet er muligt bør lejlighederne være gennemgående, så de kan udluftes.

Lejlighederne bør som minimum være forsynet med et bekvemt tekøkken. Ofte vil det være rigtigt at indrette et egentligt køkken, da der erfaringsmæssigt bliver tilberedt en del mad i de familier, i hvilke der er børn — selv om de bor i et kollektivhus. Badeværelset må være så stort, at der er gode vaske- og tørremuligheder for bleer og barnetøj.

Som følge af ovenstående kan familiekollektivhuse ikke få den koncentrerede udformning som de kollektivhuse, der bygges efter korridorhusprincippet. Man kan heller ikke påregne samme ensartede og regelmæssige udnyttelse af de kollektive foranstaltninger som i de kollektivhuse, i hvilke der ikke er børn. Det er derfor mere naturligt at „åbne“ familiekollektivhusene udad mod kvarterets øvrige beboere.

I det hele taget kan man sige, at der er en tendens bort fra de plukkede“ familiekollektivhuse hen mod en bedre forsyning af hele boligkvarterer med kollektive foranstaltninger. Dette skyldes dels det for hele befolkningen voksende behov for kollektive foranstaltninger, dels en erkendelse af, at de forskellige foranstaltninger ikke betjener samme antal mennesker og derfor kun lader sig samle i „lukkede“ kollektivhuse, hvor man har sikkerhed for en regelmæssig udnyttelse fra beboernes side.

Dog er det naturligvis rimeligt i så stor udstrækning som muligt at samle de forskellige kollektive foranstaltninger, der i et bestemt område er brug for, i en enkelt bygning. Denne kan desuden indeholde lejligheder for det publikum, som i størst udstrækning kan forventes at ville benytte foranstaltningerne. Man har derved fået, hvad man i daglig tale kalder for et kollektivhus, uanset at det som nævnt er ret uklart, hvor stærk en koncentration og udnyttelsesgrad man må forlange, for at man „med rette“ kan benytte betegnelsen et kollektivhus.

Kollektivhusets drift.

Selv om der må stilles store krav til den økonomiske ledelse, må man sige, at kravene til den mand, kvinde eller det ægtepar, der skal være et kollektivhus' daglige leder, næsten endnu større. Vedkommende, der må have en helst lang daglig træffetid, skal have et tilstrækkeligt indblik i husførelse til at kunne overvåge det daglige arbejde, der udføres af funktionærerne, må kunne afgøre tvistigheder og udjævne gnidninger, må have øje for forslag og forbedringsmuligheder, må kende beboerne og få hver eneste — ung og gammel — til at føle sig hjemme. Vedkommende må have takt, være bestemt, tillidvækkende og en god mægler. Det er nødvendigt, at den pågældende er særdeles nøje inde i kollektivhusets økonomi. Det nære samvær mellem så mange familier indbyrdes og den store stab af medhjælpere kan give anledning til utålelige klike- og partidannelser, til irritation og utilfredshed. Det er muligt, at lederens (lederparrets) personlighed, mere end husets udstyr, er afgørende for, om folk føler sig tilpas i kollektivhuset.

Kollektivhusenes drift kan deles efter fællesfunktionernes art. I det foregående er nævnt, hvilke fællesfunktioner de fire største kollektivhuse har; det er allerede heraf fremgået, at forskellene er ganske betydelige. I det følgende vil disse fællesorganer blive omtalt ganske kort hver for sig.

Portnerskranken er den mest centrale af alle fællesarrangementerne. Derfra kan budpakker afsendes og modtages. Der vil i reglen være telefonomstilling samme sted, og det vil være der, aftaler træffes om brugen af selskabslokaler, gæsteværelser, rengøringshjælp o.s.v., ligesom det vil være det sted, lejen kan indbetales, og iøvrigt et naturligt samlings- og samtalested.

Spisesal-restaurant-selskabslokaler. Det kan være vanskeligt at disponere som økonoma for en fælleshusholdning, specielt hvis det daglige antal serverede måltider kan svinge meget betydeligt. Der har været ført mange diskussioner om, hvorvidt andre end kollektivhusets beboere skulle kunne spise i restauranten. Efteråret 1953 havde „Carlsro“ endnu ingen restaurant, „Toftegaarden“ stod åben for pensionærer fra byen, og husets egne beboere

var frit stillet med hensyn til, om de ønskede at bruge den, „Bellahøj" var bortforpagtet, således at beboerne skulle aftage 20 spisebillerter pr. måned, medens beboere i den omliggende bebyggelse kunne komme så sjældent og så ofte, de havde lyst, medens endelig „Høje Søborg" krævede aftaget 20 måltider månedlig pr. voksen person, tillod gæster, men forbød offentlig adgang til restaurationslokalet. Også i Sverige ser man denne vekslen mellem forskellige standpunkter.

En af grundene til, at man ønsker åben adgang for alle, er, at det kan være økonomisk fordelagtigere at drive en større virksomhed end en mindre.

Tilsvarende synspunkter gør sig gældende for spørgsmålet, om de eksisterende selskabslokaler kun skal kunne lejes af beboerne til afholdelse af egne selskaber, eller om deres udnyttelsesgrad skal forbedres derved, at også fremmede foreninger m. fl. skal kunne leje dem til møder og sammenkomster.

Køkkenet. Det vil i større kollektivhuse være nødvendigt at ansætte en økonoma som leder af køkkenet. Dettets indretning bør selvsagt være så rationelt som muligt. Det vil være naturligt, om køkkenet også kan betjene selskabslokalerne.

Kollektivhusets køkken må ses i forbindelse med de enkelte lejligheders køkkener, der både af hensyn til fremstillingsprisen og af hensyn til den mindre brug, der forventes at blive gjort af dem, får et noget rudimentært præg. Nogle kommuners bygge vedtægter, som ikke er udformet med henblik på det specielle kollektivhusbyggeri, kan, som forholdene er i dag, tillade opførelsen af, men forbyde brugen af miniaturekøkkener.

Om miniaturekøkkenernes placering kan oplyses, at netop i kollektivhusene er der sket mange brud med traditionel køkkenindretning. Man har således i „Høje Søborg" indrettet skabskøkkener, i „Bellahøj" ganske små køkkenrum, medens man i kollektivbyen „Carlsro" har gjort nogle forsøg med at indbygge køkkenerne i selve opholdsrummene, således at husmødrene ikke skulle føle sig isoleret under husarbejdet.

Der synes at være erfaring for, at familierne til at begynde med tager den varme mad op og spiser den i den private sfære. Men i det lange løb finder de fleste, at det bedst kan betale sig at spise nede, da det giver mindre ulejlighed. Morgenmad og tørkosten tilbereder de fleste oppe i lejlighederne. Det vil derfor sikkert føles som et savn, om man helt opgav den forholdsvis dyre indretning af de små, private køkkener. Dertil kommer, at kollektivhuset i det omfang, det har fået mennesker ind, som ikke vil eller kan betale for den kollektive husførelse, vil have beboere, der af sparehensyn vil bruge miniaturekøkkenerne meget mere end oprindelig tilsigtet.

Vaskeri. Kollektivhuse kan foruden selvvask have indleveringsvaskeri, men da dette skal kunne konkurrere med de almindelige vaskerier, der kan planlægges i meget større format, gælder der på dette felt samme synspunkter for et kollektivhus, som for en almindelig beboelsesejendom, hvorom henvises til kapitel 10. Også i et kollektivhus må der sørges for, at beboerne har adgang til småvask og tørrerum.

Butik. I „Høje Søborg", hvor der bor mange enlige og familier med selverhvervende husmødre, har man søgt at løse disse indkøbsproblemer ved at indrette en indendørsbutik, der ganske vist har åbningstid som andre butikker, men ved portnerskranken kan man afhente bestilte varer i yderligere 2—3 timer efter lukketid. Butikken fører almindelige dagligvarer og vin og tobak. Dertil kommer et vist salg af halvtilberedte madvarer.

Butikkens omsætning er meget betydelig. Da man har et omtrentligt indblik i beboernes indtægtsforhold, kan det beregnes, at en meget væsentlig del af familiernes rådighedsbeløb til sådanne varer bliver givet ud i butikken, hvilket igen viser, at nødvendigheden af butikkens oprettelse er stor.

Kollektivbyen „Carlsro" og „Bellahøj" har butikstørve.

Rengørings- og anden service. Det må hele tiden erindres, at kollektivhusenes succes i meget høj grad hænger sammen med, at rengøringshjælp er dyr og vanskelig at skaffe for den enkelte husstand. Det er derfor, man ønsker portnerlogens service, det er derfor man foretrækker at spise „ude", og det er derfor, man ønsker at bo i en lejlighed, hvor det er let at få arrangeret rengøring, vinduespudsning, babypasning o. s. v. til en fast — ikke for høj — timebetaling.

Herved kan der spares støvsugere, bonemaskiner og koste, og rengøringsmidlerne kan indkøbes en gros. I „Høje Søborg" arbejdes der med en nøje gennemtænkt rengøringsvogn, hvorpå alle disse remedier kan anbringes og endog medbringes i elevatoren.

Selvom det er vanskeligt for de enkelte familier at få kvalificeret rengøringsmedhjælp, kan det være muligt for kollektivhusene at få dette, fordi de kan byde på fast arbejdstid og arbejdskolleger. De fleste medhjælpere får forudei) kontantlønnen kost og logi.

Barnevagt, for hvilken der også er faste takster, er i reglen ekstraarbejde for de medhjælpere, som i forvejen bor i kollektivhuset. I „Bellahøj" og „Tofttegården" må der som nævnt ikke bo børn.

Fælleslokaler. Om fælleslokaler såsom vinterhaver, læsestuer, biblioteker og hobbyrum er der kun lidt at sige. Det vil ofte være god politik at lade disse være ret ufærdige fra begyndelsen og lade beboernes eget initiativ få lov til at udfolde sig. Et bibliotek kan i reglen ikke konkurrere med det lokale folkebibliotek, men bygges det op efter beboernes særlige interesser, kan det vise sig meget nyttigt. Det lader også til, at beboerne føler større ansvar overfor egne ideers udførelse end overfor „påtvungne" hobbies. Det kan nævnes, at beboerne i „Høje Søborg" har slået sig sammen om anskaffelsen af et fjernsynsapparat, som er opstillet i hobbyrummet.

Lederen af et kollektivhus bør være opmærksom på, at pasning af haveanlæg, vinterhaver, bibliotek m. v. ofte kan overdrages til beboerne i stedet for at overgives til lønnede medhjælpere.

Hygiejniske fællesanordninger. Det er ret ubegrænset, hvad der i et kollektivhus kan indføres af badeværelser, swimmingpools, dampbade, motionsapparater, højfjeldssole, massageklinikker, frisørstuer o. lign. Der kan navnlig i kollektivhuse med fortrinsvis ældre beboere være tale om at ansætte sygeplejersker.

Børneinstitutioner. Der kan meget vel opstå særlige børneinstitutionsproblemer i de nuværende kollektivhuse. De to har som nævnt ingen børn boende. Kollektivbyen „Carlsro" har indrettet børnehave og fritidshjem for børnene. I samme bygning som „Høje Søborg" har Gladsaxe kommune en veludstyret vuggestue og børnehave, men husets beboere har ikke kunnet opnå nogen fortrinsret til anbringelse af børn dér.

Udnyttelsesgraden af kollektivhusenes afdelinger.

Når kollektivhusene har været i drift i nogle „normale" år efter, at boligmangel og mangel på bevægelighed på boligmarkedet er ophørt, d. v. s. når netop de mennesker, der ønsker at bo i kollektivhus, fordi de ønsker at udnytte de kollektive anlæg, også virkelig bor der, vil det blive muligt at foretage en egentlig bedømmelse af hus typens egnethed for danske forhold.

Det må erindres, at kollektivhuset er en økonomisk helhed, hvoraf nogle afdelingers overskud kan bruges til at dække andres driftsmæssige underskud. Det er derfor også i økonomisk henseende vanskeligt at drage ret mange konklusioner på indeværende

tidspunkt. Udvalget finder at måtte henstille til boligministeriet at søge tilvejebragt *ens regnskabsførelse*, der både må omfatte penge, arbejdstimer, arealforbrug, varme- og lysforbrug o. s. v. — således at det med tiden bliver muligt at skaffe en reel viden om kollektivhusenes interne økonomi og dermed basis for en vurdering af denne specielle og interessante hustypes levedygtighed.

Konklusion.

Sammenfattende må det siges, at kollektivbebyggelserne må betragtes som værdifulde forsøg på at finde frem til en boligform, der — uden at bryde væsentligt med almindelig familie-levevis — i højere grad end de tilvante imødekommer familiernes behov for lettelser i dets huslige arbejde, bl. a. af hensyn til husmoderens udearbejde. De boligselskaber og andre bygherrer, der ønsker at opføre sådanne bebyggelser, bør fortsat støttes af myndighederne i dette arbejde. Det bør tilstræbes, at kollektivbebyggelserne indarbejdes i boligkvartererne på en sådan måde, at de foruden deres egne beboere kan betjene kvarteret som helhed med fællesanlæg i en vis udstrækning. De bør indrettes for så mange forskellige husholdningstyper som muligt, og deres ydre form bør ikke givetvis være højhusets. Der bør søges nået frem til normer for eller minimumskrav til deres udrustning med fællesanlæg og for lejlighedernes tilsvarende udstyr, og deres økonomi bør søges klarlagt nærmere. Endelig må der lægges vægt på at finde former for service, der istedetfor med penge helt eller delvis kan vederlægges med en beskeden arbejdsindsats, således at også familierne med lav indtægt kan få del i denne boligform og dens fordele.

BILLEDFORTEGNELSE

	Side
1. Arbejdsbevægelser ved almindelig madlavning.	48*
2. Arbejdsbevægelser ved madlavning med konserver.	49*
3. Lille butiksgruppe.	64*
4. Større butikstorv.	64*
5—6. En selvbetjeningsbutik	65*
7—8. 65-liters og 100-liters køleskabe.	80*
9—11. Fællesfryserier.	81*
12. Et ejendomsvaskeri.	96*
13. Et lille gruppevaskeri.	96*
14. Et større gruppevaskeri.	97*
15. En vaskehal.	97*
16. Vaskeformernes udgifter og tidsforbrug.	104*
17. Forholdet mellem vaskepris og tidsforbrug.	104**
18—19. Vaske- og tørreforhold i en ældre ejendom.	204***
20. Tørreforhold i en nyere ejendom.	204***
21. Et industrielt erhvervsvaskeri.	105*
22. Indbygget husholdningsvaskemaskine.	105*
23. Håndvask til småvask.	105*
24—25. Fjernvarmeanlæg i et ældre villakvarter.	128*
26. Rengøringsvogn til en husassistancecentral.	129*
27. Vuggestueinteriør.	144*
28. En lille halvdagsbørnehave.	144*
29. En heldagsbørnehave	244**
30. En flerleddet institution — vuggestue, børnehave og fritidshjem.	144**
31. Skrammellegepladsen i Emdrup.	244***
32. En kvartérlegeplads.	145*
33—34. Et fritidshjem.	160*
35. En ungdomsgård.	161*
36—37. Ungdomsklubber.	161*
38—39. Vesterbros bebyggelse.	176*
40. Plan vedrørende Vesterbro-undersøgelsen.	176**
41. Esbjerg, 1:20 000.	276***
42. Esbjerg. Det undersøgte område.	177*
43. Esbjerg. De udearbejdende kvinder i området.	177*
44. Skårup by, 1 :10 000.	187
45. Kollektivhuset Høje Søborg.	192*
46. Portnerskranken i et kollektivhus.	192*
47. Butikken i et kollektivhus.	192**
48. Spisesalen i et kollektivhus.	192**
49. Kollektivhuset Toftegården.	192***
50. Bellahøjs kollektivhus.	192***
51. Kollektivbyen Carlsro.	193*
52. Carlsro, rækkehuse og fritidscentrum.	193*

